

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Інна Юхимівна Лебідь

**УПРАВЛІННЯ ПОЧАТКОВОЮ ОСВІТОЮ В УКРАЇНІ:
ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ**

Монографія

Кам'янець-Подільський 2013

**ББК 74.04 (укр)
Л-33**

Рекомендовано до друку Рішенням Вченої Ради Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, протокол №13від 28.11.2013р.

Рецензенти:

Є. М. Хриков, доктор педагогічних наук, професор;
О. В. Адаменко, доктор педагогічних наук, професор;
С. М. Дубяга, кандидат педагогічних наук, доцент

Лебідь І. Ю.

Л-33 **Управління початковою освітою в Україні: історичний аспект:**
монографія / І. Ю. Лебідь. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. – 184 с.

ISBN 978-617-681-040-7

У монографії проаналізовано: стан дослідженості проблеми управління системою початкової освіти в Україні в 17 – 30-х рр. ХХ ст.; охарактеризовано історичні, соціально-економічні та педагогічні умови кожного етапу окресленого історичного періоду дослідження як фактичного середовища функціонування та управління системою початкової освіти в Україні; виявлено пріоритетні завдання управління початковою освітою в аналізованій період, охарактеризовано їхню сутність як об'єктивних чинників впливу на її функціонування й розвиток; розкрито особливості становлення та розвитку початкової освіти кожної доби окресленого історичного періоду, зміст та характер управління нею; на основі розроблених критеріїв здійснено оцінювання ефективності управління початковою освітою в 17 – 30-х рр. ХХ століття.

Монографія адресується широкому загалу освітян: керівникам і вчителям ЗНЗ, працівникам органів управління системи освіти, науковцям, викладачам та студентам вищих навчальних закладів, інститутів підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, аспірантам.

ББК 74.04 (укр)

ISBN 978-617-681-040-7

І. Ю. Лебідь, 2013
ПП «Медобори-2006», 2013

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ УПРАВЛІННЯ ПОЧАТКОВОЮ ОСВІТОЮ В УКРАЇНІ 17-Х–20-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ	11
1.1. Особливості управління початковою освітою за доби Центральної Ради..	11
1.2. Управління початковою освітою за доби Гетьманату.....	31
1.3. Демократизація управління початковою освітою за доби Директорії	44
1.4. Управління процесом впровадження загальної обов’язкової початкової освіти в Україні у 20-х роках ХХ ст.	58
Висновки до першого розділу.....	96
РОЗДІЛ 2. УПРАВЛІННЯ ПОЧАТКОВОЮ ОСВІТОЮ В УКРАЇНІ НА ЗАСАДАХ ПРІОРИТЕТНОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ (30-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ)	97
2.1. Характерні ознаки пріоритетних завдань управління початковою освітою в 30-х роках ХХ ст.	97
2.2. Організаційно-педагогічні умови реалізації пріоритетних завдань управління початковою освітою в 30-х роках ХХ ст.	115
2.3. Оцінка стану реалізації пріоритетних завдань управління початковою освітою (1917 – 1930 рр.).....	160
Висновки до другого розділу	191
ПІСЛЯМОВА.....	193
ДОДАТКИ	197
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	202

Перелік умовних скорочень

УЦР – Українська Центральна Рада
 УНР – Українська Народна Республіка
 МНО – Міністерство Народної Освіти
 ВУС – Всеукраїнська учительська спілка
 ГСО – Генеральний секретаріат освіти
 ГС – Генеральний секретаріат
 ЦВКРУ – Центральний Виконавчий Комітет Рад України
 ЦР – Центральна Рада
 УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
 НКО – Народний комісаріат освіти
 ГВО – Губернський відділ освіти
 ПВО – Повітовий відділ освіти
 ВВО – Волосний відділ освіти
 МНОМ – Міністерство народної освіти та мистецтва
 НПШ – нижча початкова школа
 Наркомос – Народний Комісаріат Освіти
 КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу
 ЦКК ВКП(б) – Центральна контрольна комісія Всесоюзної
 ВПШ – вища початкова школа
 РМ – Рада міністрів
 УАН – Українська Академія Наук
 ІНО – інститут народної освіти
 ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
 ЦВК – Центральний виконавчий комітет
 РНК – Рада народних комісарів
 СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
 РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
 ЦК КП(б)У – Центральний Комітет Комуністичної партії більшовиків України
 Головсоцвих – головний комітет соціального виховання дітей
 Головпрофосу – головний комітет професійної та спеціально-наукової освіти
 Головполітосвіти – головний політичний освітній комітет
 Держвидав – державне видавництво
 Рад нацмен – Рада національних меншин
 ВКП(б) – Всесоюзна Комуністична партія більшовиків
 ВЛКСМ – Всесоюзна Ленінська Комуністична спілка молоді
 ІПККНО – інститут підвищення кваліфікації кадрів народної освіти
 ВРНГ – Вища рада народного господарства Комуністичної партії більшовиків

ПЕРЕДМОВА

У роки інтенсивного реформування системи освіти в Україні надзвичайно важливу роль відіграють пошуки шляхів підвищення ефективності управління якістю функціонування та розвитку її фундаменту – початкової освіти. Усвідомлення особливостей управління початковою освітою в минулому, неупереджений аналіз причин зміни пріоритетів управління, виявлення тенденцій його розвитку є не тільки важливим, але й необхідним для вирішення сьогоденних завдань удосконалення управління початковою освітою, забезпечення її якості в системі неперервної середньої освіти.

З огляду на це актуальним є вивчення й узагальнення досвіду 17 – 30-х років ХХ ст., які відзначалися інтенсивним творенням національної освіти взагалі й управління нею зокрема. Цей історичний період в Україні вирізнявся різноманітністю та плинністю політичних і соціально-економічних подій, гостротою освітніх проблем, зокрема наявністю тотальної неписьменності населення країни, укоріненням авторитарного режиму управління, відсутністю громадського впливу на функціонування освітньої галузі та управління нею. Часті зміни політичних режимів і органів управління в Україні в перші роки її становлення (Центральна Рада, Гетьманат, Директорія, радянська доба) не могли не впливати на процес формування початкової освіти та управління нею. Саме тому дослідження проблеми управління початковою освітою з урахуванням зазначених вище відмінностей окресленого історичного періоду та більш глибокого вивчення його особливостей є актуальним і педагогічно доцільним.

Окремі аспекти історії української освіти першої половини ХХ століття досліджували вітчизняні та зарубіжні вчені: М. Антонєць, Н. Антонєць, Л. Березівська, А. Бондар, А. Бубнов, М. Грищенко, Н. Дічек, М. Євтух, А. Зільберштейн, В. Кравець, Т. Куліш, В. Курило, Л. Пироженко, Я. Ряппо, С. Сірополко, Б. Ступарик, О. Сухомлинська, Т. Філімонова, М. Ярмаченко, Г. Ясинський та ін.

Розвиток галузі початкової освіти у визначений історичний період дослідження (1917 – 1930 рр.) певною мірою висвітлено в таких колективних

працях як „Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР (1917 – 1941 гг.)” за ред. М. Кузіна, М. Колмакової, З. Равкіна; „Очерки истории педагогических наук в СССР (1917 – 1988 гг.)” за ред. М. Кузіна, М. Колмакової); „Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР 1917 – 1967” за ред. А. Бондаря. Вагомий внесок у розвиток історії педагогіки зроблено педагогами-сучасниками. Так, зокрема праця „Нариси історії українського шкільництва 1905 – 1933 рр.” за ред. О. Сухомлинської дає можливість усвідомити процеси розвитку системи освіти в Україні в перші десятиріччя ХХ століття. Школознавчий аспект проблеми управління школою в історичному плані частково розкрито в монографії М. Кондакова „Теоретические основы школоведения” (1982 р.). Автор стисло аналізує найбільш відомі школознавчі праці 17 – 30-х років, які видані в Москві (Н. Иорданский „Школоведение”. – М., 1929 г.; М. Веселов, Д. Логинов „Организация работы в советской школе: Практическое школоведение” – М., 1935; А. А. Клепиков „Работа заведующего начальной школой”. – М., 1939), у яких висвітлено теоретико-прикладні засади управління освітою, що мають важливе науково-практичне значення. Однак, неповною мірою розглянуто питання розвитку теорії управління початковою освітою в Україні з урахуванням її специфіки та суспільно-економічних і соціально-педагогічних особливостей кожного етапу окресленого історичного періоду.

У дисертаційних працях з історії управління освітою домінує узагальнення практичного досвіду управління закладами освіти в 17 – 30-ті роки ХХ ст. (І. Богінська, В. Липинський, Л. Потапова, Н. Самандас, Е. Соф’янц, Ю. Чирва, О. Шевченко та ін.).

Історіографічний аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури з проблеми управління початковою освітою в 17 – 30-х роках ХХ ст. дає підставу для висновку, що ця проблема є недостатньо дослідженою. Зокрема, не з’ясовано, які пріоритетні завдання управління початковою освітою були в центрі уваги в ті чи ті роки окресленого історичного періоду й постали як чинники позитивного або негативного впливу на його ефективність. У зв’язку з цим науково-практична

необхідність детального та більш глибокого вивчення стану управління становленням і розвитком початкової освіти в Україні є очевидною.

З'ясування ефективності управління початковою освітою в Україні (1917–1930 рр.) можливе за умов вивчення та аналізу соціально-економічних, суспільно-політичних і педагогічних особливостей кожної етапу окресленого історичного періоду як важливих чинників впливу на нього; виявлення пріоритетних завдань управління системою початкової освіти та з'ясування ступеня їх прояву в конкретних умовах її функціонування; розробки параметрів та критеріїв оцінки ознак прояву пріоритетних завдань управління за кожної доби окресленого історичного періоду дослідження. Основною ідеєю дослідження було висвітлення пріоритетних завдань управління системою початкової освіти в Україні та особливості їх реалізації в 17 – 30-х роках ХХ століття.

Під час написання монографії проаналізовано: наукові ідеї й положення теорії управління, зокрема освітніми системами різних рівнів (Л. Даниленко, Г. Єльнікова, Л. Калініна, В. Луговий, В. Олійник, Н. Островерхова, В. Пікельна, Т. Сорочан, Є. Хриков), початкової освіти (Н. Бібік, М. Вашуленко, О. Савченко), методології історико-педагогічних досліджень (О. Адаменко, М. Богуславський, Л. Ваховський, Н. Гупан, М. Корнетов, З. Равкін, О. Сухомлинська), наукових розвідок, присвячених історико-педагогічним проблемам розвитку освіти половини ХХ століття, зокрема початкової (М. Антонєць, Н. Антонєць, Л. Березівська, А. Бондар, М. Грищенко, Н. Дічек, М. Євтух, В. Курило, І. Майборода, Я. Ряппо, С. Сірополко, Б. Ступарик, О. Сухомлинська, М. Ярмаченко, Г. Ясинський), дисертаційних праць історико-педагогічних проблем управління освітою (І. Богінська, А. Дмитрієв, В. Липинський, Л. Потапова, Н. Самандас, Е. Соф'янц, Ю. Чирва, О. Шевченко), а також управління початковою школою (А. Белявський, С. Гачинський, Н. Дебольський, М. Равський, О. Смирнова).

Основним підґрунтям написання монографії стали: архівні державні (постанови Ради Народних Комісарів УРСР, накази Міністерства освіти УРСР),

партійні, директивні й нормативні, інформаційно-методичні та інструктивні матеріали керівних органів управління освітою різного рівня, що зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Державного архіву Хмельницької області, архіву Державної Академії керівних кадрів; публікації в періодичних педагогічних виданнях („Радянська школа”, „Комуністична освіта”, „Вільна Українська школа”); статті, монографії, посібники, автореферати й дисертації різних років з проблем управління освітою із фондів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Національної Парламентської бібліотеки України, Державної науково-педагогічної бібліотеки ім. В. О. Сухомлинського, Книжкової палати України; Державної Академії керівних кадрів.

У ході дослідження було опрацьовано: наукові праці відомих українських учених з історії педагогіки та управління освітою у ХХ столітті – О. Адаменко, Л. Березівської, А. Бондар, Я. Бурлаки, М. Грищенка, Н. Гупана, Н. Дічек, В. Кравця, Т. Куліша, В. Курила, С. Сірополка, Б. Ступарика, Є. Хрикова, О. Сухомлинської, Т. Філімонової, М. Ярмаченка та ін., які ввійшли до освітньо-національної скарбниці наукових досягнень. Але у своїх працях автори розглядають лише окремі напрями теорії та практичного досвіду управління системою освіти й навчально-виховними закладами у ХХ ст. Внаслідок історіографічного аналізу низки праць з теми дослідження робимо висновок про те, що в Україні бракує досліджень з проблеми управління початковою освітою в Україні 1917–1930 рр. Проте аналіз внутрішніх та зовнішніх чинників і логіки розвитку теорії управління, виявлення переваг і механізмів її впливу на освітню практику має велике значення для розвитку цієї галузі педагогічної науки в наш час.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в тому, що *вперше* – на основі з'ясування соціально-економічних, суспільно-політичних і педагогічних умов та особливостей становлення й розвитку управління початковою освітою в Україні (у 17 – 30-і роки ХХ ст.) визначено пріоритетні завдання управління системою початкової освіти досліджуваного періоду

(ліквідація неписьменності народу України; українізація системи початкової освіти, демократизація, централізація й децентралізація управління; удосконалення змісту початкової освіти; забезпечення початкових шкіл учительськими кадрами; матеріально-технічне забезпечення початкових шкіл; управління процесом упровадження загальної обов'язкової початкової освіти; уніфікація системи освіти в Україні за радянської доби) та виявлено організаційно-педагогічні умови їх реалізації в практичній діяльності органів управління освіти;

– доведено педагогічну доцільність і практичну значущість використання принципу домінантності у дослідженні історико-педагогічних проблем залежно від специфіки кожної етапу окресленого історичного періоду дослідження з метою з'ясування тенденцій їхнього розвитку та перспектив урахування в сучасних умовах управління освітою;

– визначено моделі ієрархічної системи управління початковою освітою кожної етапу окресленого періоду (Українська Центральна Рада, Гетьманат, Директорія, радянська доба), з'ясовано їхні позитивні та негативні впливи на результативність управління початковою освітою; *уточнено* особливості кожного із пріоритетних завдань управління початковою освітою в Україні на основі розроблених критерії та параметрів їхнього оцінювання („тенденція до прогресу”, „тенденція до стабільності”, „тенденція до регресу”) за станом реалізації в практичній діяльності органів управління початковою освітою, узагальнено показники реалізації пріоритетних завдань управління початковою освітою за домінантною ознакою їх прояву, доведено доцільність використання порівняльно-історичного методу у межах окресленого історичного періоду; *дістали подальшого розвитку*: класифікація характерних ознак пріоритетних завдань управління початковою освітою в Україні залежно від особливостей кожного етапу окресленого історичного періоду; тлумачення ефективності управління початковою освітою залежно від забезпечення організаційно-педагогічних умов її функціонування і розвитку.

У науковий обіг уведено нові й маловідомі факти, методичні матеріали, які збагачують і розширюють наукові уявлення про управління початковою освітою в Україні в 17–30-х роках ХХ століття.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що узагальнено та систематизовано історико-педагогічний матеріал з проблем управління початковою освітою в Україні в 17–30-х роках ХХ століття, запропоновано методика вивчення стану управління початковою освітою, аналізу та синтезу його результативності, педагогічний інструментарій для подальших досліджень проблем з історії педагогіки, розширення діапазону історико-педагогічних знань з управління початковою освітою, можливостей їхнього використання в сучасних умовах її становлення та розвитку.

Матеріали дослідження можуть бути використані в процесі управління освітою загальноосвітніх закладів освіти рівного рівня, підготовки та підвищення кваліфікації працівників органів управління освітою, керівників навчально-виховних закладів, у викладанні курсів з історії педагогіки, управління закладами освіти, менеджменту в освітній галузі у вищих навчальних закладах різного рівня акредитації, у навчальному процесі магістратур „Управління навчальними закладами”, „Державне управління”, працівниками системи післядипломної освіти та науково-методичних центрів, для подальшої наукової розробки проблем управління початковою освітою.

РОЗДІЛ 1. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ УПРАВЛІННЯ ПОЧАТКОВОЮ ОСВІТОЮ В УКРАЇНІ 17-Х–20-Х РОКАХ XX СТОЛІТТЯ

1.1. Особливості управління початковою освітою за доби Центральної Ради

Перемога лютневої 1917 р. революції сприяла створенню на теренах колишньої російської імперії нової політичної ситуації та суспільної атмосфери. Тимчасовий вакуум легітимної (законної) влади, поява конкуруючих владних структур (Тимчасовий уряд – Ради), широкомасштабне втягнення в орбіту революційної діяльності неосвічених народних мас, активний вихід армії на авансцену внутріполітичної боротьби, посилення в народній свідомості орієнтації на силові методи вирішення суспільних проблем, зростання ролі політичних партій, пошуки політичними силами нових шляхів суспільного розвитку, активізація національних рухів – усі ці тенденції та процеси позначилися на історичному розвитку України в 1917 році. Водночас місцеві чинники зумовили специфіку та особливості суспільного життя українських земель [17].

Становлення початкової освіти в Україні на початку XX ст. проходило за складних соціально-економічних умов. Країні у спадок дісталася вкрай зруйнована економіка, соціально-політична нестабільність та надзвичайно загострені класові суперечності, що не могло негативно не вплинути на систему освіти. За цих умов великої шкоди завдала українському народові дореволюційна система освіти, побудована на засадах становості. Система початкової освіти була триступеневою: I ступінь – «нижча початкова школа» (1-4 класи); II ступінь – «вища початкова школа» (5-8 класи); III ступінь – «середня школа» (9-12 класи) [11]. Тривалість кожного ступеня навчання – 4 роки. Юридично школи всіх типів були відкритими для будь-якого

прошарку населення, але фактично навчатися в них могли лише діти заможних батьків. Діти селян, робітників та дрібних ремісників навчалися переважно у початковій школі, які підпорядковувалися трьом відомствам: Міністерству народної освіти, Синоду і Земству [247]. Історичні умови розвитку системи освіти в Україні, яку вона успадкувала від Російської імперії, зумовили неоднорідність роботи шкіл. Так початкові школи відрізнялися одна від одної змістом, формами і методами навчання, навіть у складі одного і того ж навчального відомства.

Освітню систему в Україні окресленого періоду ранньої доби можна характеризувати як антигуманну щодо дітей українських селян, робітників та дрібних ремісників, яким була закрита дорога до вищої початкової та середньої школи. Викладання в початкових закладах освіти здійснювалося російською мовою, а це утруднювало сприйняття навчального матеріалу учнями. Через нерозуміння російської мови в українських дітей не було потягу до науки, читання книжок, написаних чужою для них мовою. Отже, російська мова навчання українських дітей гальмувала освітній розвиток українського народу. Офіційна школа виступала осередком знищення індивідуальності, самостійності, волі, віри і впевненості дитини у спроможності успішно навчатися. У школярів культивувалася мораль, яка була потрібна для панівного прошарку населення України, часом протилежна високим людським ідеалам. Її мета – витворити з дитини покірну, підвладну чужій волі істоту. У цей історичний період початкова школа не була ні обов'язковою, ні загальною.

Часті зміни політичних режимів і органів управління в УНР у перші роки її становлення не могли не впливати на процес формування початкової освіти та системи управління нею. Рання доба становлення незалежної України і розбудови національної системи освіти в історії представлена трьома періодами:

– доба УЦР: 4 березня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. (влада російського Тимчасового уряду, формування та управління УЦР, утворення й існування «першої» УНР);

– доба Гетьманату: 29 квітня 1918 р. – 14 грудня 1918 р. (Українська держава гетьмана П. Скоропадського);

– доба Директорії: 14 грудня 1918 р. – 14 листопада 1920 р. (доба Директорії, відновлення та існування «другої» УНР) [44, с. 4].

Кожен з окреслених вище періодів має свої особливості щодо управління державою та системою освіти. Перший період охоплював березень 1917 р. – квітень 1918 р., коли основними політичними силами в Україні були загальноросійські центральні партії, які підтримували Тимчасовий уряд. Загальноросійські радикально-соціалістичні (більшовики) і українські національні соціалістичні сили об'єдналися в Українську Центральну Раду на чолі з видатним історичним і громадським діячем М. С. Грушевським [201, с. 6].

Створення та функціонування Української Центральної Ради позначилося новим курсом відродження національної школи на протиположності діяльності Російського Тимчасового уряду, який продовжував політику своїх попередників і підтримував проросійську тенденцію в управлінні освітою. На початку квітня 1917 р. у Києві за ініціативою Всеукраїнського товариства шкільної освіти відбувся I Всеукраїнський учительський з'їзд. Він запропонував УЦР створити Головну українську шкільну раду, яка «планово повела б справу організації рідної школи й освіти на Україні». Прислухавшись до цього голосу, УЦР «утворила при собі шкільну комісію», до складу якої увійшла вся Рада Всеукраїнського товариства шкільної освіти. 15 червня 1917 р. на засіданні комітету УЦР створено Генеральний секретаріат освіти на чолі з І. М. Стешенком. Його заступником було обрано П. І. Холодного [201, с. 7]. У червні 1917 р. на базі цієї комісії була створена Генеральна шкільна рада при Генеральному секретаріаті освіти. Дані організації, установи і їх керівники рішуче приступили до побудови нової

школи. Поворотним моментом в цьому плані стало розпорядження («обіжник») Генерального секретаріату освіти від 17 червня 1917 р. про перехід на викладання українською мовою в школах [201, с. 60].

І. М. Стешенко, розуміючи усю складність і значущість українізації освіти в Україні, ретельно добирав досвідчених і порядних людей для роботи в Генеральному Секретаріаті. Серед них були Софія Русова, Олександр Дорошкевич, Тимофій Лубенець. Це були освітянські подвижники, що залишили невмирущу спадщину рідної школи [225, с 8–9].

Про винятково важливе значення у здійсненні українізації освіти під керівництвом І. М. Стешенка свідчать спогади С. Ф. Русової, щодо його особистісних та професійних якостей. С. Ф. Русова обіймала в той період такі посади: була членом Центральної Ради, очолювала в МНО департамент дошкільної і позашкільної освіти та український відділ у Фребелівському інституті, працювала викладачем Кам'янець-Подільського державного українського університету, входила до складу редколегії педагогічного журналу «Вільна Українська Школа», редагувала двотижневик для дітей «Ранок», була одним із членів керівництва ВУС та виконувала низку інших доручень педагогічного змісту [199, с. 44–46]. Вона так характеризувала постать І. М. Стешенка: «...Із Стешенком приємно було працювати. Це був молодий, розумний діяч, на формальний бік справи звертав він мало уваги, але певно й рішуче дотримувався гасла: негайна українізація народної освіти, усіх шкіл й усіх шкільних установ» [250, с. 169].

Освітній діяч і педагог О. К. Дорошкевич завдання школи і освіти бачив у тому, щоб «поширити серед народу міцну культуру на щирій національній і демократичній основі», тому «без культури народ не прийме як слід національних і навіть соціальних принципів» [52, с. 47]. Успіх залежить від того, «чи зможемо, чи вміємо ми, – писав О. К. Дорошкевич, – покласти в основу нашої школи національне виховання? Чи прищепимо ми нашим дітям палку любов до рідного краю і бажання наложити головами за щастя й долю його? Від цього залежало вирішення питання «бути чи не бути

Україні самостійною, незалежною державою» [52, с. 47]. У 1918 році він писав: «Головне гасло української педагогіки – національне виховання. Учительські спілки, педагогічні товариства, журнали, окремі вчителі – всі повинні розробляти детальний план національного виховання» [53, с. 30–33].

Т. Г. Лубенець доклав чимало зусиль щодо запровадження в школах України навчання рідною мовою, яку він вважав засобом утвердження принципу народності в українській педагогіці. У 1883 р. під псевдонімом Норець вийшов український буквар Т. Лубенця – «ГраMATка», в якому було вміщено багато фольклорних творів. Того ж року під псевдонімом Т. Хуторного вийшла його «Читанка». Обидва підручники були створені на народній основі. Незважаючи на очевидні переваги такого типу підручників, навчатися за ними в народних школах Міністерством Народної Освіти заборонялося. У постреволуційний період Т. Лубенець продовжував створювати підручники для початкової школи, книги і посібники для нової трудової школи, займався ліквідацією неписьменності. Читав лекції вчителям, виступав зі статтями в газетах і журналах, де відстоював свої думки про зв'язок школи з життям, пріоритетний розвиток розумових здібностей і моральних якостей учнів, виступав проти надання школі вузькопрактичного, утилітарного характеру [80, с. 295–296].

Як бачимо, ГСО накреслив широку програму національного виховання, основні положення викладені в брошурі «Поміч учителю в справі національного виховання» [205]. У ній викладено рекомендації педагогічним радам; школам щодо організації гуртків для учнів, роботи української бібліотеки, організації театральних вистав, літературно-вокальних вечорів, читання лекцій, проведення екскурсій, організацій спілки учнів тощо. ГСО звернувся «До української людності» з декларацією такого змісту: «Нині кожен народ може розвиватися повною мірою, будувати життя своє так, як треба для його щастя... Досі не пускали в школу рідної мови, бо хотіли знищити наш народ, не давали розвиватися його духові. Тепер школа має бути рідна, в ній діти навчатимуться і чужому, і своєму, знатимуть про своїх

батьків та дідів, що працювали для нашого щастя. Генеральний секретаріат вважає, що у кожного народу повинні бути свої рідні школи, як це є по всьому світі» [109]. Декларація ГСО стала програмним документом з реорганізації народної освіти. У ній, зокрема, зазначалося, що Секретаріат має на меті насамперед зосереджувати управління шкільною освітою у своїх руках, а саме: догляд за проведенням на місцях українізації школи, організацію видання підручників, підготовка вчителів для шкіл та надання їм допомоги в згуртуванні у професійні товариства.

Про значущість курсу й освітньої політики шкільної комісії при ГСО свідчить той факт, що загальні збори УЦР (22 – 23 квітня 1917 р.), заслухавши доповідь І. М. Стешенка, ухвалили його пропозицію щодо дотримання планомірності проведення українізації школи «як се почато вже робити в Київській шкільній окрузі» [39]. Збори одностайно прийняли резолюцію щодо потреби заснування при УЦР «Української шкільної ради, яка візьме на себе планомірну українізацію школи по цілій Україні» [240]. На загальних зборах УЦР піднімалися також питання щодо відкриття літніх учительських курсів з українознавства та курсів з підготовки інструкторів.

У відродженні української національної школи, розвитку початкової освіти на шляху її прогресу позитивну роль відіграв II Всеукраїнський Учительський з'їзд, у якому взяли участь понад 700 делегатів. 10–12 серпня 1917 р. у м. Києві на з'їзді було сформульовано основні принципи розбудови початкової освіти: а) школа має бути єдиною; б) повна українізація початкової школи, поступова і часткова українізація середньої та вищої школи; в) всі громадяни мають право на безплатну нижчу, середню і вищу освіту з забезпеченням учнів підручниками, одежею, харчами; г) освіта має бути обов'язковою і світською [174, с. 39].

Зусилля уряду УЦР та органів управління освітою (ГСО) щодо українізації освіти, в т.ч. початкової, дали позитивні результати. Зокрема, на початку 1917/1918 н.р. початкових шкіл було близько 5,4 тис., у яких працювало 62 тис. вчителів. Тільки у Волинській і Подільській губерніях у

1917 р. було українізовано і взято на державне утримання відповідно 31 і 37 нижчих початкових шкіл. У Маріупольському повіті в 1917/1918 н.р. було українізовано 265 однокласних і 26 двокласних нижчих початкових шкіл, у яких навчалось 26,9 тис. учнів. [287, арк. 20–24].

Щодо вищих початкових шкіл, то перед Лютневою революцією 1917 р. на терені України їх нараховувалося біля 356: з них 343 утримувалося на державні кошти, а 13 – на приватні і громадські [174]. Збільшення кількості вищих початкових шкіл відбувалось за рахунок відкриття нових. У 1917 р. їх було відкрито в країні 59, зокрема на Харківщині і Полтавщині (за рахунок місцевих коштів) було відкрито відповідно 2 і 11 вищих початкових шкіл [265, арк. 101–103]. Після революції розпочалась інтенсивна системна робота щодо їх українізації та дерусифікації. Але цей процес, на думку Вчительської Української Спілки (ВУС), проходив складно, тому що вища початкова школа, на відміну від нижчої ланки, «далі стоїть од народу, і через те більше має ворогів української школи» [9, с. 51–55]. У більшості вищих початкових шкіл навчалися хлопчики і дівчатка разом. Такі школи називалися мішаними. Водночас у незначній кількості були і так звані «хлоп'ячі» та «дівочі» вищі початкові школи (наприклад, в Кам'янці-Подільському, Новій Ушиці тощо).

До вищої початкової школи учні вступали після закінчення вищої її ланки на основі поданої заяви, без вступних іспитів. Однак, в окремих випадках (наприклад, мале приміщення школи, а бажаючих вчитися було багато) педради вищих початкових шкіл могли запроваджувати і вступні іспити. Педрада також приймала рішення про зарахування учнів, яке затверджувалося губернською народною управою [176]. У вищій початковій школі для загалу навчання було платним (від 17 до 50 крб. на рік). Але педради шкіл мали право своїми рішеннями, якщо вони затверджувалися губернськими народними управами, звільняти від плати за навчання «найбідніших учнів» [266, арк. 22].

За період функціонування «першої» УНР було українізовано лише 262 вищих початкових школи, в т.ч. на Київщині – 37, Полтавщині – 37, Чернігівщині – 50, Харківщині – 21, Катеринославщині – 28, Поділлі – 34, Волині – 31, Херсонщині – 6, Таврії – 14, Поліссі – 4. На Поділлі українізовані вищі початкові школи склали майже 92%, на Київщині – 55%, Харківщині – 52%, Поліссі – 50%, на Херсонщині всього 14,6%. [261, арк. 2–5]. Ці дані підтверджують висновки ВУС щодо ускладнень дерусифікації вищих початкових шкіл УНР в окреслений період. Гальмом виявились і складні умови роботи вищих початкових шкіл. У багатьох з них заняття проходили в непристосованих приміщеннях, за відсутності необхідного навчального обладнання, підручників, посібників, достатньої кількості вчителів тощо [231]. І все ж, незважаючи на складнощі, вища початкова школа загалом виконувала свої функції. Адже для багатьох хлопчиків та дівчаток 2-ий ступінь школи «був звершенням всієї шкільної науки» [148, с. 69]. Педколективи шкіл прагнули готувати з своїх вихованців національно свідомих громадян. Саме загальна вихованість учнів бралась до уваги педрадою при переведенні його з одного класу в наступний та при випуску із школи. При цьому, зазначалось в міністерському розпорядженні від 29 березня 1918 р., переведення учня із класу в клас і його випуск здійснювались не через іспити, а «на підставі успіху в науках протягом цілого року». Випускникам вищих початкових шкіл видавались атестати [26, 359 с.].

Ієрархічна система управління освітою вибудовувалася відповідно до постанови УЦР від 23 квітня 1917 р., у якій наголошувалося: «...з метою оборони національно-політичних прав українського народу і переведення в життя постанов щодо Національних з'їздів і Української Центральної Ради засновуються губернські, повітові і міські українські ради» [260, арк. 10]. Ради мали керувати справами освіти у ввіреніх їм регіонах. УЦР розглянула також проект закону про нові функції педагогічних рад середніх шкіл України, який передбачав:

– на чолі державних вищих початкових шкіл, хлоп'ячих і жіночих прогімназій, гімназій, реальних, комерційних училищ й шкіл інших типів, учительських семінарій та інститутів стоять педагогічні ради, які керують усім педагогічним та адміністративним життям освітніх закладів (господарські питання вирішують особливі господарські комісії, обрані педагогічними радами);

– до складу педагогічних рад, крім учителів і шкільного лікаря, входять представники від земства або сільської ради освіти (для сільських гімназій), батьківських комітетів, «Просвіт»;

– в учительських інститутах і семінаріях членами педагогічної ради можуть бути представники місцевої учительської спілки та учні цих закладів (у надзвичайних випадках передбачалося скликання педагогічної ради без участі останніх);

– педагогічна рада має право обирати компетентних осіб до свого складу з правом дорадчого або вирішального голосу після затвердження їх ГСО. Решта членів (не менше 2/3 загальної кількості) обирається в зазначеному порядку;

– конкурс на вільну посаду члена педагогічної ради ГСО оголошує у періодичній пресі заздалегідь. Про обраних членів педагогічна рада сповіщає шкільну раду, до складу якої вони входять (остання має право протягом місяця не затверджувати ту чи іншу кандидатуру; у випадку повторної незгоди, її призначає педагогічна рада); у разі розходжень педагогічна рада могла подавати апеляцію до вищих інстанцій;

– члени педагогічної ради обираються терміном на один рік з можливими перевиборами на загальних підставах. Директори, інспектори та інші претенденти на адміністративні посади проходять затвердження ГСО, яке є останньою інстанцією, що вирішує питання, пов'язані з членством у педагогічній раді. Керівникам шкіл дозволялося займатися ще й викладацькою діяльністю;

– перевибори членів педагогічної ради відбуваються на основі

відповідної заяви, підписаної не менше ніж третиною членів ради;

– педагогічна рада обирає класних вихователів (терміном на один рік);

– у випадку шкідливої діяльності певних осіб ГСО в згоді з Генеральною Радою освіти може вносити до педагогічної ради мотивовану пропозицію про їх звільнення;

– не пізніше 10 січня 1918 р. на підставі даного закону педагогічні ради повинні переобрати директорів та інших адміністративних осіб, які мають виконувати свої обов'язки до кінця 1918/19 н.р., після того знову відбуваються перевибори на новий трирічний термін;

– право обрання директора та вчителів належить ініціаторам відкриття школи [284, арк. 2–2 об].

В цілому проект закону відображав демократичні тенденції в управлінні освітою. Як свідчать результати вивчення різних джерел інформації, він неодноразово обговорювався УЦР. Так, на засіданні її комітету 28 квітня 1917 р. І. М. Стешенко зніціював питання створення Всеукраїнської шкільної ради й необхідність наявності губернських і повітових українських шкільних рад, до котрих, крім учителів та представників земств, могло входити духовенство й, у разі потреби, члени «советов солдатських і робітничих депутатів» [240, с. 78–79].

Генеральна Шкільна Рада при Генеральному Секретаріаті розпочала підготовку нового плану управління освітніми справами. Вироблений проект було розглянуто і схвалено на нараді в справах організації народної освіти, яка відбулася в Києві 15–20 грудня 1917 р. В її роботі брали участь представники Генерального Секретаріату Освіти, міських і земських самоврядувань, учительських спілок «усіх націй», в т.ч. С. Ф. Русова, О. Ф. Музиченко, С. П. Пастернак (українці), Нюрбенрг (єврей), Жукевич (поляк), Н. Н. Володкевич (росіянин) та інші [9, с.55]. Планом передбачалося створення цілісної системи національних і загальних (сільських, міських, повітових, губернських, всеукраїнських) Рад освіти. Національні ради створювалися за єдиним принципом і мали представників від населення,

організованого вчительства, культурно-освітніх організацій. У загальні (об'єднавчі) Ради освіти входили представники всіх національностей від: а) населення (земств і міст); б) національних Рад освіти; в) організованого вчительства кожної нації; г) представник влади, комісар з народної освіти. Губернські і повітові Ради освіти виділяли із свого складу виконавчі органи – управи [9, с. 56–61].

Розмежуванням функцій між губернськими і повітовими Радами освіти було передбачено передачу на місця максимум змісту і обсягу освітньої роботи. Зокрема, повітові Ради освіти розпоряджалися всіма освітніми справами повіту (за винятком середніх шкіл) і здійснювали керівництво сільськими Радами освіти. Губернські Ради освіти відали тільки середніми школами і об'єднували діяльність повітових освітніх Рад. Ради освіти діяли на засадах демократизму. Їх члени обиралися на три роки від: а) всього населення (земств і міських дум) і національних громад; б) вчительства, від освітніх організацій. Представники влади, комісари з народної освіти мали в Радах дорадчий голос. Комісари з народної освіти були представниками Генерального Секретаріату Освіти на місцях і здійснювали загальний нагляд за виконанням законів про освіту, улагоджували конфлікти «з питань шкільної організації» між керівними органами і підлеглими інституціями та окремими особами. «Попередній зовнішній контроль над школами» скасовувався [9, с. 64].

З метою поліпшення педагогічного керівництва школами, надання методичної допомоги вчителям було запроваджено посаду інструктора за умови наявності відповідної загальної і педагогічної освіти та вчительського стажу. Інструктори не мали адміністративної влади. Їх обирали учительські з'їзди або вчительські спілки і затверджували відповідні Ради освіти. Інструктори повинні були виконувати свої повноваження у межах міст, повітових і губернських земств, а також секретарства [17, с. 63–64].

На чолі всієї освітньої справи всіх національностей УНР був Генеральний Секретаріат Освіти із законодавчим органом Генеральною

Радою Освіти. Головою даної Ради був Генеральний секретар освіти. На чолі освіти українського народу був Генеральний Секретаріат Освіти з українською Радою Освіти, а на чолі освіти кожного з інших народів України – відділ з народної освіти чи Департамент при відповідному національному Генеральному секретаріату (великоруське, єврейське, польське) з відповідними національними Радами освіти при них [7, с. 56–61].

Отже, згідно з даним проектом, замість влади дореволюційних інспекторів і директорів народних шкіл з «училищними советами» створювались нові керівні органи: Ради освіти, інструктори і комісари. При чому, частина функцій попередніх директорів й інспекторів народних шкіл (попередній зовнішній контроль) відпала повністю, а інші були поділені поміж Радами освіти (функції організаційні), інструкторами (педагогічне керівництво) і комісари (загальний догляд). Хоча офіційно проект управління освітою в УНР не став законом, але насправді ним керувалися. При цьому саме життя вносило певні корективи: розширяло функції комісарів і інструкторів, іноді надаючи комісарам деякі функції інструкторів і навпаки; дещо за іншим принципом складалися Ради освіти, які переважно звалися шкільними радами [174, с. 52].

Спираючись на підтримку й допомогу, в т.ч. і матеріальну, широких кіл українського демократичного громадянства, Генеральному Секретаріату Освіти вдалося закласти фундамент розвитку української школи. Було вироблено елементарну українську термінологію з різних галузей науки, український правопис; складено навчальні плани і підручники для українських шкіл; у всіх школах були штатні вчителі української мови і літератури; запроваджувалась навчальна дисципліна «Українознавство»; для вчителів різних шкіл організовувалась низка українознавчих курсів. Тільки влітку 1917 р. їх було проведено близько 100. Саме тоді І. М. Стещенко підписав відозву Генерального Секретаріату Освіти «До українців – педагогів», у якій запрошували «всіх українців – педагогів», що живуть за межами України, ... повернутись у рідний край». Чимало з них відгукнулось

на цю відозву. І. М. Стешенко зумів домогтися і того, що до осені 1917 р. із лав російської армії було демобілізовано близько 13 тис. українських педагогів [30, с. 91–92].

Генеральний Секретаріат Освіти, здавалося б, взяв на себе непосильну ношу. Адже до 1917 р. не було жодної української школи, а для новостворених шкіл треба було складати докорінно нові навчальні плани, посібники, підручники тощо. Актуальною була і кадрова проблема. Значна частина вчителів була зрусифікованою, і якщо не вороже, то байдуже ставилася до завдань української національної школи. Однак ці та інші проблеми успішно вирішувалися, тому що шкільна справа стала всенародною. Український народ з ентузіазмом взявся за створення українських шкіл та їх утримання. Заслугою Секретаріату стало й те, що він подбав про ліквідацію так званих тупикових шкіл, якими були в царській Росії народні училища і проголосив єдність та наступність усіх навчальних закладів від початкової школи до університету.

У 1917 р. III-м Універсалом (звернення декларативно-програмного характеру) УЦР проголошена персональна автономія, внаслідок чого активізувалася боротьба керівництва Київського учбового округу проти Генерального Секретаріату Освіти. У результаті було ліквідовано (грудень 1917 р.) учбові округи і замінено їх комісаріатами з представників різних національностей (4 – українці, 1 – росіянин, 1 – поляк, 1 – єврей), скасовані дирекції та інспекції народних шкіл, а «їх заступили» губернські та районні комісари з народної освіти і створено перед цим шкільні ради [275, арк. 2].

Вивчення і аналіз різних джерел інформації дає підстави для висновку, що більш успішно проходила перебудова школи після виходу III-го Універсалу в листопаді 1917 р. В цей період ГСО звернувся до губернських, повітових земств і місцевих управ з пропозицією про скликання в грудні 1917 р. «Наради у справі організації народної освіти в Україні». Делегатами цієї наради, яка за своєю сутністю була з'їздом, пропонувалося обрати по одному представнику від кожного губернського і повітового земств.

Нарада, на якій розглядалося питання перебудови народної освіти в Україні, проходила з 15 до 20 грудня 1917 р. На ній було заслухано 16 доповідей, зокрема, «Відділ народної освіти при повітових і місцевих управах», «Підготовка повітових і місцевих діячів народної освіти», «Взаємодія між губернськими, повітовими і волосними земствами в справі народної освіти» і затверджено «План управління освітою в Україні».

Місце дирекцій і інспекцій народних шкіл зайняли спеціальні губернські і районні комісари народної освіти і шкільні ради при них. Виконуючи положення III-го Універсалу про автономію національних меншин, ГС відповідно до «Плану управління освітою в Україні» передав керівництво освіти кожній нації, від яких були представники відповідних органів. Згідно з цим документом ГСО залишив за собою роль координаційного центру в справі розвитку системи освіти за такими функціями: а) встановлення в порядку управління програмних норм для всіх культурно-просвітницьких установ; б) визначення освітнього бюджету для всіх народів України; в) регулювання відносин між окремими національно-культурними закладами [264, арк. 2].

Національні відділи освіти виконували такі завдання: розроблення планів організації дошкільної, шкільної, позашкільної і професійної освіти; збереження єдиної школи; підготовка вчителів; матеріальне забезпечення шкільних закладів; виконання всіх інших функцій, пов'язаних із суспільним керуванням відділу свого народу. Важливе місце в проведенні освітньої політики відводилося Генеральній Раді освіти, функція якої полягала в об'єднанні національних Рад на місцях, в компетенції яких входили всі питання культурно-просвітницької роботи. Передбачалася також децентралізація і демократизація освітнього процесу [124, с. 54].

I Всеукраїнський з'їзд Рад, який відбувся 11 – 12 грудня 1917 р. (за старим стилем) у м. Харкові. З'їзд оголосив владу ЦР поваленою. На ньому був обраний верховний державний орган – Центральний Виконавчий Комітет Рад України (ЦВКРУ), який прийняв постанову про створення Української

Державної влади. Перший Радянський уряд України – Народний Секретаріат, створений в м. Харкові 17 грудня 1917 р. Народний Секретаріат організував Секретаріат народної освіти, який залишив за собою функції об'єднання діяльності освітніх закладів всіх націй України. На місцях таку функцію виконували загальні губернські шкільні ради. Кошти, які надходили від Секретаріату, розподілялися між школами різних націй пропорційно кількості населення кожної нації. При Секретаріаті працювала колегія в складі трьох комісарів (початкової, середньої і вищої освіти), а при Радах (губернських, повітових, волосних, а в деяких випадках у селищних і сільських) робітничих і сільських депутатів – відділи освіти.

Виконуючи постанови Всеукраїнського з'їзду Рад, Секретаріат народної освіти активно впроваджував в Україні декрети про школу, енергійно втілював в життя державну національну освітню програму. Було ліквідовано старий апарат Генерального Секретаріату Освіти ЦР, управління Харківського учбового округу, дирекції та інспекції народних училищ відділів освіти при місцевих управах і земствах. Там, де старі органи управління школами (в Феодосії, Кам'янець-Подільському та ін. містах) залишилися, їх діяльність контролювалася народними комісарами освіти.

Діяльність органів народної освіти спрямовувалася на роз'яснення трудящим масам політики Радянської влади, збереження і розширення шкільної мережі, матеріальне забезпечення шкіл, збільшення в них учителів. У цей саме час ставиться питання про загальне обов'язкове безплатне навчання. Здійснення його проголошують Ради Народних Комісарів Донецького і Криворізького басейнів, відділи освіти багатьох міст і сіл України. Державою було зроблено важливий крок щодо ліквідації різновідомчого управління освітою, зокрема: «з метою удосконалення навчально-виховної справи, об'єднання й оновлення її на засадах нової педагогіки... всі початкові, середні, вищі, закриті і відкриті, загальноосвітні і спеціальні учбові заклади а також заклади дошкільного виховання і

позашкільної освіти, казенні, громадські і приватні, передаються в відомство Народного Комісаріату освіти» [41].

До губернського управління входили: управляючий та його заступник (призначалися міністром освіти), по одному представнику від губернського земства та міської думи губернського міста, представник педагогічного персоналу шкіл губернії. На постійній основі працювали управляючий та його заступник, а вся управа збиралася в разі потреби розгляду найважливіших питань освіти. Всі рішення приймалися простою більшістю голосів. Повітові шкільні управи були у безпосередньому підпорядкуванні губернських управ [126].

У січні 1918 р., після проголошення IV Універсалом самостійності УНР, ГСО було перетворено на Міністерство Народної Освіти (МНО), яке очолював І. М. Стешенко. Під його керівництвом розроблено концепцію національної школи в Україні. У її розробці брали участь відомі педагоги того часу (А. Ф. Музиченко, І. І. Огієнко, С. П. Постернак, С. Ф. Русова, С. А. Сірополко), які в результаті цього були звинувачені в націоналізмі.

У Концепції національної школи головна роль відводилася вчителю. Тому закономірно, що з моменту проголошення незалежної України було багато зроблено для підготовки національних кадрів. Міністерство Народної Освіти першочерговим завданням поставило організацію загальної освіти для населення України; надання всім дітям шкільного віку можливості отримати безплатну освіту; структуру школи, яка має бути семилітньою, а кількість учнів в класах не повинна перевищувати 40 чоловік. Щодо розвитку середніх шкіл, то Міністерство Народної Освіти розробило Статут педагогічної ради школи, який надавав право педагогічному колективу обирати керівництво школи. Статут передбачав включення до складу педагогічних рад представників батьківського колективу, що суттєво сприяло демократизації вирішення шкільних проблем [29].

Фактично всі заходи щодо здійснення політики Центральної Ради в галузі освіти лягли на свідому частину вчительства, об'єднану у

Всеукраїнську Учительську Спілку. Завдяки її активної участі протягом літа 1917 р. вдалося організувати мережу короткотермінових курсів перепідготовки педагогічних кадрів. До них приймалися випускники вищих початкових і аналогічних шкіл. На курсах готували вчителів для нижчих початкових шкіл. Представники влади добре усвідомлювали «що доля майбутньої України в руках талановитого українського вчителя» [9, с. 47]. Тому держава проявляла до вчителя відповідну увагу, що позначилося на його зарплаті. Так у 1917/1918 н.р. тижневе навантаження на педагога становило 12 год., а місячна зарплата – 600 крб [301, арк. 5]. Водночас Товариство Шкільної Освіти розробило наукову термінологію в різних галузях знань, створило нові підручники, внесло зміни до правопису; накреслило в загальних рисах план розвитку єдиної школи, який був довершений за часів «другої» УНР.

Розуміючи важливість ролі системи освіти в розбудові незалежної української держави, а також прислуховуючись до голосу демократичної громадськості, органи управління освітою вишукували можливості матеріального забезпечення шкільництва. Незважаючи на труднощі, шкільні приміщення все-таки будувалися і ремонтувалися; робилося все можливе, щоб поліпшувати умови навчання та праці учнів і вчителів. Зокрема, в 1917/1918 н.р. тільки в Чигиринському повіті на ремонт нижчих початкових шкіл було витрачено з державної скарбниці 262639 крб. [42, с. 5–135]. Цього навчального року уряд виділив у розпорядження Міністерства Народної Освіти 20726712 крб. «на утримання існуючих та відкриття нових вищих початкових шкіл»; 5 млн. крб. «на допомогу місцевим самоврядуванням і відкриття 100 вищих початкових шкіл»; 4500 тис. крб. «на допомогу та утримання вищих початкових шкіл, відкритих в 1917/1918 н.р. цілком на місцеві кошти»; 9531 тис. крб. «на утримання існуючих вищих початкових шкіл в тих місцевостях, котрі зараз приєднуються до України» [5, с. 6].

У справі матеріального утримання українських шкіл брала участь громадськість. Восени 1917 р. коштами населення було відкрито 53 середні

школи, в тому числі 3 українські гімназії у м. Києві. Все це були нові навчальні заклади, оскільки опір українізації діючих шкіл на місцях виявився настільки сильним, що легше було організувати нову школу, ніж реорганізувати стару.

Стан української національної школи багато в чому залежав від забезпеченості її підручниками та посібниками. За даними С. П. Пастернака, в 1917 р. було опубліковано підручників та посібників для національної школи таку кількість: з рідної мови 7 книг (назв) загальним тиражем 122000 примірників, з красного письменства – відповідно 30 і 379000, граматик і читанок – 7 і 530000, підручників з математики – 4 і 235000, дитячих книжок – 21 і 235000, з історії – 9 і 106000, з педагогіки – 6 і 110000, з історії літератури – 1 і 20000 [231, с. 111]. З-поміж цих видань були, зокрема, букварі Б. Д. Грінченка «Українська граматика для науки читання і писання», Т. Г. Лубенця «Граматика: Український буквар», С. Ф. Русової «Український буквар», І. П. Січовика «Рідна мова», С. Ф. Черкасенка «Граматика»; читанки Б. Д. Грінченка «Рідне слово. Перша після граматики книга для читання», С. Ф. Черкасенка «Рідна школа. Перша читанка», Т. Г. Хуторного «Читанка»; граматики І. В. Шерстюка «Коротка українська граматика для школи», підручники з географії С. Ф. Русової «Початкова географія», Я. С. Рудницького «Коротка географія України» тощо [15].

За даними дослідження С. О. Сірополка, у 1917 р. книжкова продукція України складала 1373 назви, в т.ч. 747 назв українською мовою. Але ця продукція, зазначав він, «не задовольняла всіх потреб школи» [213, с. 155]. І тому в січні 1918 р. при Міністерстві народної освіти було створено Видавничий відділ, який мав дбати про «забезпечення рідної школи (нижчої, середньої і вищої) підручниками і різними шкільними засобами (картами, картинами і тощо). Він розпочав свою діяльність з того, що виробив і розіслав до повітових управ анкету, у якій ставилися такі запитання: 1) «скільки було учнів в нижчих початкових школах, які підвладні вам в 1917/1918 рр.»; 2) «які підручники і інші знаряддя праці і в якій кількості

були видані вам 1917/1918 рр.»; 3) «які підручники і в якій кількості будуть потрібні вам в наступному році»; 4) «яку суму асигнуєте ви на ведення власного видавництва»; 5) «скільки асигновано вам на придбання підручників і інших книг для учнів і народних шкіл в наступному році» [259, арк. 7]. За даними журналу «Книгар», у 1918 р. було опубліковано 111 назв навчально-педагогічних книг загальним тиражем 1972000 примірників (див. додаток А).

Отже, за часів Центральної Ради в Україні створювалася єдина, обов'язкова, безплатна, загальноосвітня, світська, демократична школа з 7-річним терміном навчання. Перший ступінь – 4 роки, другий (продовження) – 3. Посилена увага УЦР зосереджувалася на забезпеченні першого ступеня початкової освіти, тому що не всі діти мали змогу відвідувати школу 2-го ступеня. Школи відкривали місцеві органи самоврядування залежно від кількості дітей шкільного віку, пристосовуючи кількість шкіл до 4-х груп (діти 7, 8, 9, 10 років – для першого ступеня і 11, 12, 13 років – для другого ступеня початкової школи). Кількість дітей на одного вчителя мала бути не більше 40 чол., що в тих умовах, на наш погляд, було виправданим [99, с. 30].

Утворення шкільної мережі і складання фінансового плану для її здійснення доручалось міським і повітовим земським самоврядуванням. Утримання в народній школі першого ступеня з державних коштів кожного комплексу (класу) становило 1950 крб. на рік. Приватні школи мали право включатись у шкільну сітку через місцеве самоврядування «на загальних основах» [64, с. 59]. Велику роль у житті школи мало відігравати як місцеве територіальне (земство), так і внутрішньошкільне самоврядування. Освітню систему складали заклади, «поділені» національностями, що населяли Україну.

У грудні 1917 р. в Харкові формується уряд з українських більшовиків – Народний секретаріат і проголошується Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР). Народним секретарем освіти було призначено В. П. Затонського, який брав активну участь у створенні губернських та

повітових відділів народної освіти, у запровадженні обов'язкового навчання, забезпеченні шкіл підручниками; дбав про зміцнення вищої і загальноосвітньої школи, якість керівних кадрів в освітній галузі, розвиток української мови й культури, запровадження обов'язкового початкового навчання та перехід до обов'язкового семирічного. Він організував відкриття шкіл для неграмотних і малограмотних; підготував постанову «Про залишкову ліквідацію неграмотності і про заходи щодо ліквідації малограмотності серед дорослого населення УСРР» [57, с. 314].

Освітня політика уряду УСРР здійснювалася в руслі обраного в радянській Росії курсу на єдину трудову політехнічну школу. Загальні гасла звучали практично так само, як за Центральної Ради – безплатне, загальне, світське навчання, рідна мова викладання тощо. Але все це мало перебувати під жорстким контролем відділів освіти при місцевих Радах робітничих та селянських депутатів і спрямовуватися на побудову соціалістичного суспільства. Проте, перший період існування радянської влади на терені України виявився занадто коротким і практично далі «декларації про наміри» справа розвитку освіти не пішла.

Таким чином, у період влади російського Тимчасового уряду, формування та управління Української Центральної Ради, утворення й існування «першої» Української Народної Республіки відбувалася внутрішня реформа управління освітою. Були сформовані різні варіанти державного та громадського управління системою освіти, зокрема: Генеральний секретаріат освіти, Головна українська шкільна рада, Шкільна комісія, Генеральна шкільна рада. Органи управління поступово набували національних рис, позбувалися вороже настроєних кадрів. Домінуючими пріоритетними напрямками управління системою початкової освіти були: боротьба з неписьменністю, українізація, демократизація, децентралізація. Управління початковою освітою здійснювалося на основі таких принципів: школа має бути єдиною семирічною, в складі якої 1 – 4 класи, що забезпечують повну початкову освіту; всі громадяни мають право на безплатну нижчу

(початкову), середню і вищу освіту; освіта має бути обов'язковою і світською. Ієрархічна структура управління початковою освітою була чітко вибудована (рис. 1.1).

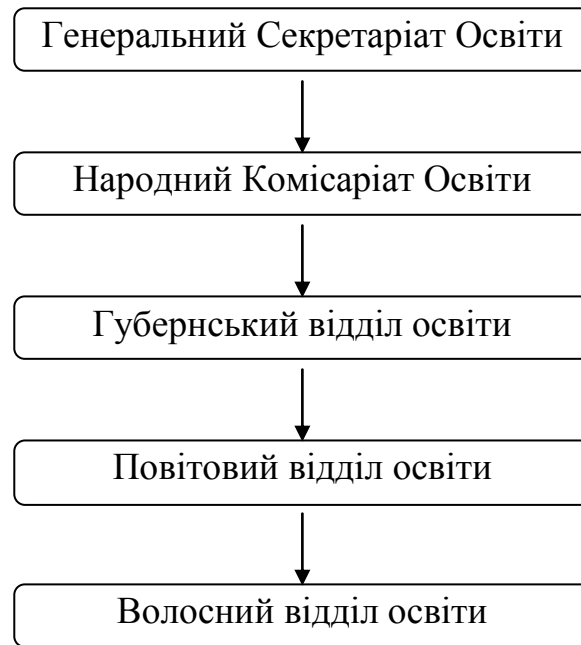

Рис. 1.1. Структура управління початковою освітою за доби Української Центральної Ради

1.2. Управління початковою освітою за доби Гетьманату

У березні 1918 р. державна влада в Україні передається до рук нового уряду, який очолив П. П. Скоропадський. Починається доба, як її називали історики, Гетьманату. В. Н. Андрієвський, тодішній комісар освітніх справ Полтавської губернії, писав: «ми маємо... традиційну українську владу... Гетьмана з усіма ознаками нашої національної ... влади ... » [224, с. 149].

Із встановленням влади гетьмана П. П. Скоропадського управління освітою зазнало значних перетворень, як і в цілому весь культурний, суспільно-політичний і економічний уклад життя народу України. Управління справами освіти в Українській державі набуло специфічних рис, поступово відхиляючись від попередньої демократичної та децентралізованої моделі. УЦР була розпущена, звільнено з посад міністрів УНР і їхніх

заступників. Рядові урядовці продовжували виконувати свої функції далі. Всі постанови і розпорядження ЦР і Тимчасового уряду Росії скасовувалися. Фундаментом суспільства України проголошувалася приватна власність. Відповідно до закону, затвердженого гетьманом 25 травня 1918 р., всі, хто перебували на державній службі або планували вступити до неї, мали принести «урочисту обітницю» на вірність Українській державі [270, арк. 36–38].

У перші дні гетьманату, котрі, за словами П. П. Скоропадського, були «сумбурними», відбувалися певні зміни у внутрішній структурі МНО. Спеціальним законом від 21 червня 1918 р. МНО перейменовувалося в Міністерство народної освіти та мистецтва (МНОМ) з Головним управлінням мистецтв і національної культури при ньому (з власним бюджетом). За пропозицією голови Ради міністрів М. М. Устимовича 1918 р. МНОМ очолив М. П. Василенко – національний, громадський і політичний діяч. Свої погляди щодо напрямку і завдання діяльності очоленого ним відомства М. П. Василенко висловив на нараді членів ради міністерства на сьомий день після призначення: «В останній період перевороту я стояв дуже далеко від міністерства освіти й сьогодні докладно роботи міністерства не знаю, але маю певні вістки що вона проводилася в глибокому національному напрямку та що зроблено багато» [51, с. 336–338].

Як для попередників і наступників М. П. Василенка на посаді Міністра освіти та мистецтв, так і для нього самого однією з найважливіших і найсуттєвіших була проблема українізації освітньої системи, а радше продовження тієї справи, що її досить успішно започаткував І. М. Стешенко та його соратники. Зазначимо, що попри свої переконання в необхідності проведення поміркованої політики з даного питання, М. П. Василенко змушений був продовжувати роботу, започатковану в часи Генерального секретарства освіти. Так 22 липня 1918 р. Міністр освіти та мистецтв М. П. Василенко видав обіжник «Про утворення національної нижчої початкової школи з початку наступного 1918/1919 шкільного року»,

адресований губернським і повітовим місцевим самоврядним органам та відповідним комісарам освіти. У ньому було запропоновано «докласти зусиль, щоб з нового навчального року викладання в школах для українського народу велося рідною мовою на всьому просторі України» [278, арк. 2]. В іншому обіжнику до згаданих інституцій від 29 серпня 1918 р. наголошувалося щоб у нижчих початкових школах, в яких навчання здійснювали іншими мовами, завести вивчення української мови, літератури та історії України, виділяючи для цього чотири академічні години на тиждень. До обіжника було подано докладні програми щодо викладання даних дисциплін і список відповідних підручників. До українізації нижчих початкових шкіл (НПШ) Міністр підходив досить обережно. 5 серпня 1918 р. він видав обіжник для місцевих самоврядувань і комісарів освіти, де пропонував вести навчання українською мовою в школах, які в минулому році перейшли на цю мову викладання, а також тим, що відкривалися на початку 1918/1919 н.р. Обіжник зобов'язував перевести на українську мову навчання перші класи шкіл, де українці становили більше половини учнів. В інших початкових школах наказувалося обов'язково запровадити викладання предметів українознавства: українську мову, історію та географію України. Міносвіти категорично вимагало того, щоб у штаті вищої початкової школи був учитель української мови та українознавства [10, с. 4–15]. Самі вчителі зазначали, що діти навчалися читати і писати рідною мовою в два – три рази швидше і краще, ніж це робилося в старій школі, не кажучи вже про той інтерес і зацікавленість до рідної школи, до української книжки, від якої вони були у захопленні [66]. Не так успішно проходила українізація вищих початкових шкіл (ВПШ). Складне становище склалося з українізацією середніх шкіл. Якщо в учбові програми більшості ВПШ, хоча й з запізненням, але з кінця 1917/1918 н.р. вводилися українознавчі дисципліни, то в середніх школах це відбувалося значно повільніше [75, с. 59].

Система управління освітою була такою: МНОМ, департаменти, відділи; комісаріати шкільних округ, губернські комісари освіти, повітові

комісари освіти. Згодом із міністерства освіти видокремилося Головне управління мистецтва та національної культури (рис. 1.2).

До формування кадрової політики в галузі шкільництва уряд П. П. Скоропадського залучав діячів різних політичних симпатій, у т.ч. й націонал – радикалів, які не погоджувалися з позицією керівництва щодо темпів дерусифікації освіти, але надзвичайно необхідних для культурного відродження України.

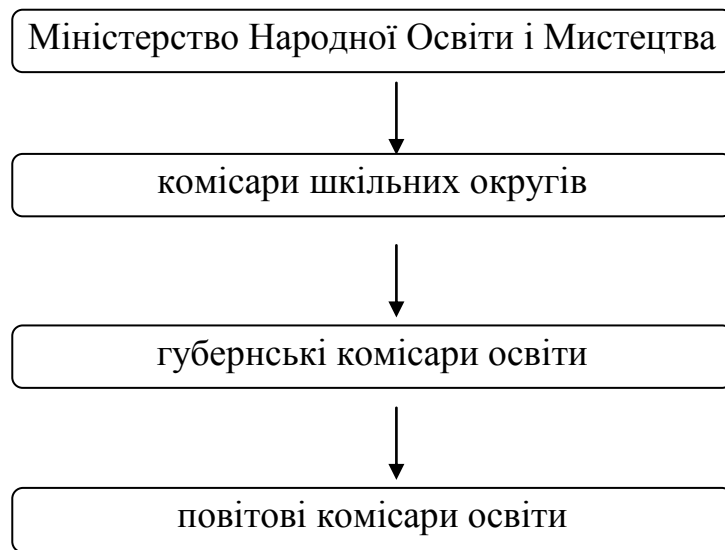

Рис. 1.2. Структура управління початковою освітою за доби Гетьманату в Україні.

Так, наприклад, Генеральний секретар освіти І.М. Стешенко, голова департаменту позашкільної освіти С. Ф. Русова, керівник музичного відділу О. А. Кошиць різко критикували МНОМ за нерішучість у відстоюванні культурних потреб українського народу. Показовим було ставлення гетьмана П. П. Скоропадського й до М. С. Грушевського – непримиренного противника режиму П. П. Скоропадського. Доречно, на наш погляд, звернути увагу на своєрідність кадрового оточення П. П. Скоропадського. Далеко не всі його фігуранти були свідомими українцями, апологетами української державності. За такого кадрового розкладу марно було сподіватися на сумлінне й послідовне впровадження в управління системою освіти українських засад.

Форми й шляхи організації самого МНО розглянула нарада за участю всіх його провідних працівників, котра відбулася 9 травня 1918 р. під керівництвом М. П. Василенка. На запитання чи залишиться Рада міністерства освіти й Генеральна шкільна рада, як буде вирішене питання про шкільні округи, міністр відповів, що не може ще сказати остаточно, але можливо, що залишиться такий порядок, який уже заведено. Щодо питання про «Єдину школу», то міністр заявив себе її прихильником [51, с. 338].

Єдина школа, зазначалося в резолюції 2-го Всеукраїнського вчительського з'їзду (Київ, 10 – 12 серпня 1917 р.) утворювалася на таких підвалинах: а) вчення спочатку ведеться на основі оточуючого життя; всяке поняття, що виходить поза межі життя, даватиметься приточене до цих меж; б) нормальна народна школа повинна бути 7-річною, бо тільки за цей час можливо досить повно використати та опрацювати відповідно вимогам науки те, з чим дитина переступила шкільний поріг; в) семирічна школа повинна бути загальноосвітньою, бо тільки при 7-річному курсі можна закласти певні підвалини для розвитку дитини відповідно вимогам життя; г) через економічні та інші умови неможливо 7-річну школу одразу зробити загальною; отже, тимчасово можна обмежитись курсом перших чотирьох років 7-річної школи, проходячи його в сучасній однокласній школі; курс останніх трьох років треба приладнати до сучасних вищих початкових шкіл; д) програма гімназій складається з систематичних курсів наук. Курс має бути 4-річний; є) технічні, сільськогосподарські школи, учительські семінарії та інші бажано так пристосувати, щоб вступати до них можна було безпосередньо після 7-річної загальноосвітньої школи.

Загальна структура державно-правового управління освітою була такою: в центрі – департаменти дошкільної і позашкільної освіти, середньої, нижчої школи, вищої школи, професійної освіти; а на місцях – попечительства Київської, Харківської та Одеської шкільних округ, міські, повітові й губернські попечительства в справах освіти (в офіційних документах уряду майже весь час вживалися паралельні назви:

«попечительства», «комісаріати», «попечителі», «комісари», «округ», «округа»). На відміну від доби УНР, коли вони майже всі навчальні заклади підпорядкувалися ГСО (МНО), управління школами знову розпорозувалося між різними відомствами [241, с. 532].

Аналіз архівних матеріалів і публікацій свідчить, що за гетьманату національно-персональна автономія і відповідні освітні органи були ліквідовані, почав брати гору принцип централізації. Місце демократизму заступив бюрократизм: знову відновлювалися попечителі Харківської й Одеської шкільних округ. «Продовжував жити» один Київський комісаріат у справах Київського учбового округу. Шкільні Ради в багатьох місцях «були або розігнані, або zostалися без усякої влади та впливу на справи освіти». Керувати освітою на місцях стали «старі цензові земці», а часто й колишні інспектори народних шкіл. На діяльність шкіл «почали накладати свою адміністративну руку» повітові і губернські старости (перелицьовані справники і губернатори). На місце ліквідованої виборної Генеральної Шкільної Ради призначався такий «цілком бюрократичний орган», як Рада міністра [289, арк. 21–22].

З квітня 1918 р. МНО повідомило заклади, підлеглі Київській шкільній окрузі, «що у всіх справах... належить звертатися до Комісаріату Київської шкільної округи, бо за МНО лишається вищий догляд та загальне керівництво життям школи на Україні» [263, арк. 5–7]. Міністерство освіти охоплювало такі департаменти: загальний (директор П. І. Зайцев); вищої школи (професор Ф. П. Сушицький); середньої школи (А. С. Синявський); нижчої освіти (А. І. Лещенко) та ін. Генеральним комісаром народної освіти працював І. М. Стешенко. У кожній губернії існували спеціальні комісари народної освіти, призначені ще за часів УЦР (на Полтавщині – В. М. Андріївський, на Чернігівщині – Г. І. Стадник, на Катеринославщині – І. М. Труба, на Київщині – М. Шило, на Волині – М. Черкаський, на Холмщині – К. Дмитріюк, на Поділлі – В. П. Затонський) [51, с. 336].

28 червня 1918 р. МНО повідомило про підготовку з'їзду комісарів освіти України, на якому передбачалося вирішення справи про організацію управління школами всіх ступенів і права місцевих самоврядувань; з'ясування ситуації з виданням українських підручників [300, арк. 13]. У зв'язку з цим при МНОМ було створено Видавничий відділ, який мав дбати про «забезпечення рідної школи (нижчої, середньої і вищої) підручниками і різними шкільними знаряддями (картами, картинами тощо)» [19]. Видавничий відділ розпочав свою діяльність з того, що виробив і розіслав до повітових управ анкету, у якій ставились такі запитання: 1) скільки було учнів в нижчих початкових школах, які підвладні вам в 1917/1918 роках? 2) які підручники й інші шкільні знаряддя і в якій кількості були видані вам в 1917/1918 роках? 3) які підручники і в якій кількості будуть потрібні вам у наступному році? 4) яку суму асигнуєте ви на ведення власного видавництва? 5) скільки асигновано вам на придбання підручників та інших книг для учнів і народних шкіл в наступному році? 6) які книжки і в якій кількості є у вас в даний момент? [19].

Отримані дані анкетування слугували підставою для подальшого поліпшення організаційної роботи в нижчих початкових школах, науково-методичного забезпечення навчального процесу в них. Зокрема, при видавничому відділі було створено більше 10 предметних комісій і розроблено «широкий план видавництва». У липні 1918 р. відділ через газети «Відродження», «Нова рада», «Робітнича газета» оголосив конкурс на видання підручників для української школи: 1) історія України для нижчої початкової школи; 2) історія України. Курс елементарний (для середньої школи); 3) історія України. Курс систематичний (для старших класів середньої школи); 4) історія всесвітньої літератури; 5) історія українського письменства; 6) географія України (з економічним нарисом); 7) економічна географія України (для старших класів гімназій) [251].

Якісній розробці підручників сприяла конкурсна система заохочення. Умови конкурсу передбачали три премії «за кращі праці»: перше місце –

10 тис. крб., друге – 5 тис. і третє – 2 тис. крб. Термін подання документів було визначено до 12 січня 1919 р., а потім продовжено до 1 березня того ж року. З протоколів засідань предметних комісій Видавничого відділу відомо, що було розглянуто 29 рукописів з української мови для нижчих початкових шкіл (О. Балченко «Буквар»; В. Кожуківський «Граматики». – Ч. 1, 2; І. М. Труба «Читанка» та ін.), 7 – з української літератури і 8 – з української мови для середніх шкіл. Переважна кількість цих рукописів була рекомендована до друку [215].

На початку 1918 р. у Києві було створено кооперативне «Всеукраїнське учительське видавниче товариство». Весною того ж року Рада народних міністрів асигнувала Міністерству народної освіти 5 млн. крб. «на видання підручників для шкіл» [294, арк. 1–7]. У квітні 1918 р. було видано «Українську граматику» Е. К. Тимченка, «Український правопис» (словник) А. Ніковського та ін. 7 червня 1918 р. П. П. Скоропадський затвердив ухвалений урядом закон про виділення Міністерству народної освіти та мистецтва «на видання шкільних підручників» 2 млн. крб. На ці кошти їх було замовлено більше 2,5 млн. примірників [227]. Окрім цього, з'їзд комісарів народної освіти ухвалив низку резолюцій, які спрямовувалися головним чином на піднесення авторитету вчителя національної школи, прискорення темпів українізації, активізацію діяльності комісарів освіти [290, арк. 2].

10 серпня 1918 р. РМ ухвалила закон про зведення до одного типу різнорідних НПШ, зміну їх штатів і збільшення державної допомоги [297, арк. 73]. Роботі МНОМ щодо реформування шкільного управління перешкоджала значною мірою бюрократична ситуація, що склалася в багатьох його департаментах і відділах. Цей прикрий факт зафіксував зокрема В. І. Вернадський [28, с. 122]. Через низьку кваліфікацію чималої кількості фахівців МНОМ 7 вересня 1918 р. циркулярно повідомляло про обов'язкове введення предметів українознавства до програм екзаменів на звання вчителів початкових шкіл [296, арк. 24].

Ще на перших порах існування Української держави було заявлено про задоволення культурно-освітніх потреб національних меншин. Про це йшлося в урядовому повідомленні від 10 травня 1918 р. А 2 липня 1918 р. РМ виділила 87700 крб. на організацію літніх курсів учителів єврейських шкіл у Києві, Одесі й Катеринославі та 112050 крб. на такі ж курси для польських учителів Києва, Вінниці, Житомира. Однак, 9 липня разом зі скасуванням закону УЦР про національно-персональну автономію були офіційно ліквідовані всі три міністерства єврейських, польських і російських справ. Ухвала про ліквідацію національних міністерств була опублікована 22 жовтня 1918 р. А це відповідно до законів Української держави означає, що вона набрала чинності саме наприкінці жовтня, а не на початку липня 1918 р. Їхні культурно-просвітні справи перейшли підпорядкування відання МНОМ, а інші – до міністерства внутрішніх справ [64, с. 154–155].

З метою розвитку інтелектуального потенціалу України, виявлення талановитих дітей та організації з ними відповідної роботи уряд затвердив законопроект «Про заснування з 1 липня 1918 р. при середніх школах 350 стипендій для незаможних учнів і про асигнування на це Міністерству освіти 77500 крб.» Стипендії були іменними й носили імена таких українських діячів та письменників: Г. С. Сковороди, І. П. Котляревського, П. О. Куліша, Є. П. Гребінки, Т. Г. Шевченка, П. П. Гулака-Артемівського, М. І. Костомарова, М. М. Марко-Вовчок, О. П. Стороженка, М. І. Павлика, І. С. Нечуя-Левицького, С. В. Руданського, М. П. Старицького, І. Я. Франка, Б. Д. Грінченка, М. П. Драгоманова, І. К. Карпенка-Карого, М. В. Лисенка, М. Л. Кропивницького, Лесі Українки, М. М. Коцюбинського, Г. П. Шерстюка, М. П. Чубинського, В. Б. Антоновича, П. Г. Житецького, К. П. Михальчука. Даний документ, ухвалений РМ, а П. П. Скоропадський його затвердив 6 серпня 1918 р. [283, арк. 16]. Зрозуміло, що це був суто пропагандистський крок, бо, звичайно ж, така кількість стипендій для бідних могла бути відчутною, мабуть, лише в межах невеликого містечка. Та й середній її розмір (220 крб. на рік) був більш, ніж скромним [241, с. 535].

16 вересня 1918 р. М. П. Василенко видав розпорядження директорам департаментів МНОМ про збір інформації щодо їхньої попередньої діяльності, починаючи з травня 1918 р. На підставі зібраної інформації в листопаді 1918 р. (вже не як міністр освіти, бо пішов у відставку разом з кабінетом міністрів 24 жовтня 1918 р.) він подав коротку записку про діяльність МНОМ з 12 травня і до 24 жовтня 1918 р. на ім'я гетьмана П. П. Скоропадського [273, арк. 1–2]. Екс-міністр повідомляв гетьману, що за цей час «довелось прискореним темпом проводити, разом з біжучою роботою, організаційну та творчу роботу» [274, арк. 98]. За менше ніж півроку (164 дні) було детально розроблено і видано 72 закони та накази державного значення, на розгляд РМ подано 35 законопроектів. За короткий час було складено бюджет МНОМ й упорядковано його фінансові справи, поновому розпочато утворення Ради міністра освіти, таких наукових та просвітніх інституцій як Українська Національна Бібліотека, Українська Академія Наук (УАН), два українських державних університети, введено десятки спеціальних стипендій, вжито низку заходів для введення у всіх типах шкіл українознавчих предметів і навчання української мови, відкрито 50 нових українських середніх шкіл тощо [66].

Протягом 24 жовтня – 14 листопада 1918 р. міністром народної освіти і мистецтва гетьманського уряду працював П. Я. Стебницький, який заступив на цій посаді М. П. Василенка. Відомий український громадсько-політичний діяч, письменник і публіцист, до свого призначення на цю посаду практично не був зв'язаний з освітніми справами. Слід зауважити, що це був не дуже зручний міністр в апараті П. П. Скоропадського. Його переконання та способи дій різко дисонували з офіційною лінією уряду. Він не поділяв великодержавницьких інтересів гетьмана та його найближчого оточення, тримаючи курс на розвиток національної української освіти й культури всупереч москвофільським тенденціям, що були панівними, незважаючи на зміни в бік українізації, котрі сталися 19 жовтня 1918 р., коли було оновлено кабінет міністрів (його очолив Ф. А. Лизогуб) [6, с. 12]. На перших порах

своїєї діяльності П. Я. Стебницький виклав такі концептуальні засади щодо освіти в Україні: чинною школою має бути школа українська, яка покликана формувати національну інтелігенцію, пробуджувати в ній творчі сили для державного будівництва. Водночас новий міністр передбачав в Україні й вільний розвиток російської школи, оскільки цього вимагають інтереси російськомовного населення [236]. На цьому організаційні процеси в управлінні освітою не завершилися. 15 листопада 1918 р. в Українській державі сталася чергова зміна уряду. Нову РМ очолив С. М. Гербель. Міністром народної освіти і мистецтва став відомий громадський діяч В. П. Науменко. Раніше він брав активну участь у культурницькій діяльності МНО і, зокрема, в роботі із заснування УАН. Вже тоді, влітку 1918 р. М. П. Василенко пропонував П. П. Скоропадському ввести до складу РМ В. П. Науменка [47, с. 67]. На відміну від свого попередника, В. П. Науменко добре знав учительське життя, причому не з книжок чи розповідей друзів, а з власного досвіду. На думку історика О. П. Машевського, В. П. Науменко був загартованим українським лібералом – поступовцем, він вважав, що «коли навчання рідною мовою потрібне, корисне й педагогічне, то українізацію треба починати негайно, але проходити її треба тактично й обачно...» [230, с. 336]. Однак, відзначаючи в справі налагодження роботи УАН в управлінні освітою в період його безпосередньої причетності до керівництва даною сферою переважали гальмівні тенденції.

Прогресивна громадськість України вимагала від гетьманського МНОМ підготовки й реалізації в життя демократичного плану управління освітою. При цьому, як зазначалося в резолюції наради вчительських спілок (Київ, липень 1918 р.), «учительство повинно тримати міцно в своїх руках управління школою» [251]. Для розробки такого плану була створена міністерська комісія під головуванням В. П. Науменка. Вона працювала кілька місяців і 10 грудня, тобто за 5 днів до кінця Гетьманщини, внесла до Ради міністрів «Тимчасовий закон про управління шкільними справами на Україні» [288, арк. 61]. Основні положення цього документу такі: а) шкільні

округи і окружні комісаріати, які їх замінюють, а також посади губернських і повітових комісарів ліквідовуються; б) для управління шкільними і освітніми справами утворюються в кожній губернії губернське, а в повіті – повітові шкільні управління; в) губернське шкільне управління «має в своєму завідунні» школи всіх типів (нижчі й вищі початкові, середні) і назв, учительські семінарії та інститути, курси й класи різних назв, «де тільки йде навчання загальноосвітнім наукам», всі інституції дошкільного і позашкільного виховання. У професійних школах йому підпорядковане «тільки навчання загальноосвітніх наук». Таке управління складалося з «управляючого шкільними справами в губернії», його помічника, губернської шкільної управи (голова – управляючий; заступник голови – помічник управляючого і по одному члену від губернського земства, міста і вчителів середніх шкіл губернії всього 50 осіб) і канцелярії. Управляючий, його помічник і канцелярія функціонували постійно, а управа збиралась на засідання «за потребою». Голова управи мав право «veto» з перенесенням справи до вищої інстанції (міністерства); г) повітова шкільна управа «безпосередньо завідувала» нижчими і вищими початковими школами, установами дошкільного і позашкільного виховання, вела «догляд навчанням загальноосвітніх наук в професійних школах», в межах повіту. До її складу входили: голова, якого за поданням губернської шкільної управи призначало і звільняло МНО, по одному представнику від учителів нижчих і вищих початкових шкіл, два члени від повітового земства і один або два члени від міста – адміністративного центра повіту. Голова управи теж мав право «veto» з перенесенням справи на вирішення губернської шкільної управи [285, арк. 61]. Цей «Тимчасовий закон» фактично відновлював владу попечителів шкільних округ під назвою управляючих шкільними справами в губернії, а директорів народних шкіл – під назвою голів повітових шкільних управ. Тільки їхня територіальна діяльність звужувалась: замість округи – губернія, замість губернії – повіт. У законі навіть сліду не залишилося від принципів національно-персональної автономії, децентралізації і демократизму. А що

стосувалося «автономії» педрад, то вони мали тільки право рекомендації кандидатів на вчительські посади в своїх школах [99, с. 52].

Даний закон фактично припиняв чинність положення про педагогічні ради середніх шкіл, яке було розроблено МНО в першій половині 1918 р. (за міністра В. К. Прокоповича). Згідно з цим положенням, на чолі всіх державних середніх, в т.ч. початкових шкіл, були педагогічні ради. Вони обирали педагогічний персонал і адміністрацію школи, оповіщаючи про це заздалегідь в газетах і МНО. Губернська шкільна рада затверджувала або (на підставі мотивованої ухвали) не затверджувала обраного кандидата. При повторному незатвердженні губернська шкільна рада мала право призначити свого кандидата. Губернська шкільна рада, з власної ініціативи або за пропозицією міністерства, могла також вносити до педради мотивовану пропозицію про звільнення того чи іншого члена педкорпорації [27].

Загалом політика Міністерства народної освіти і мистецтва в часи гетьманату П. П. Скоропадського спрямовувалася на розв'язання актуальних проблем початкової освіти та управління нею. Водночас, на відміну від періоду УЦР, в практичній діяльності та діловодстві міцно утверджувалися бюрократичні тенденції. В управлінні освітою на різних вертикалях влади швидкими темпами вкорінювалися централізм і авторитаризм, школи розпорозувалися між різними відомствами. Внаслідок цього нерідко російськомовні навчальні заклади перебували у кращому становищі, ніж українські. У складній ситуації опинилися навчальні заклади і взагалі освіта національних меншин. Шкільному управлінню значною мірою перешкоджала ліквідація педагогічних рад як колективних органів управління. Уряд П. П. Скоропадського та підвладне йому МНОМ не забезпечили кардинальних змін у соціумі щодо реформ у галузі освіти та управління нею. Тому значна частина українських педагогів з надією на краще зустріла поразку гетьманату і прихід Директорії.

1.3. Демократизація управління початковою освітою за доби Директорії

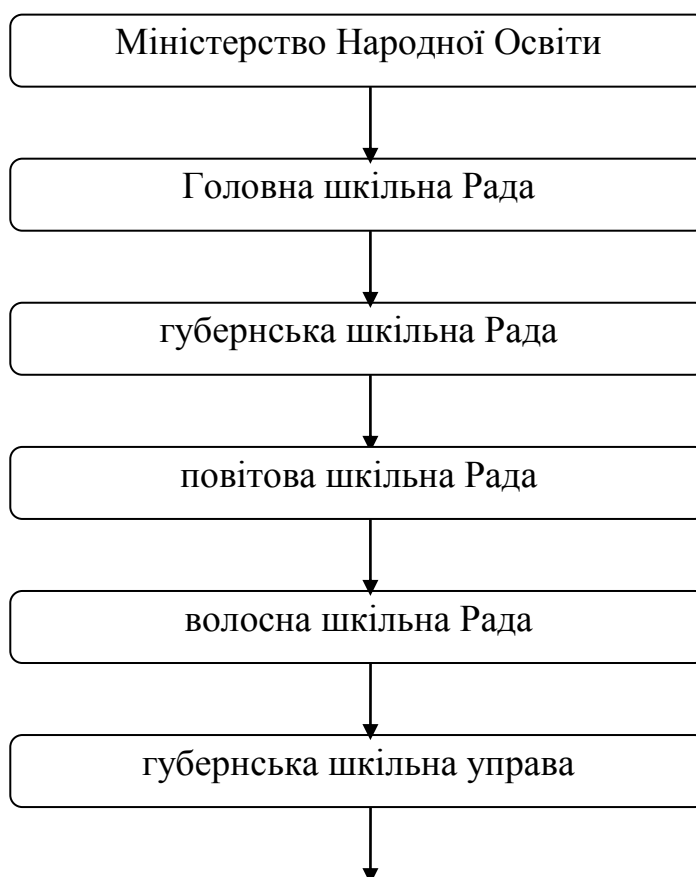
У грудні 1918 р. П. П. Скоропадський зрікся влади і виїхав за кордон. Було поновлено УНР на чолі з Директорією [88, с. 126], яка у літературних джерелах тлумачиться як контрреволюційний буржуазно-націоналістичний «уряд» в Україні. Директорію створено 14 грудня 1918 р. у Білій Церкві лідерами українсько-буржуазних і буржуазно-націоналістичних партій в умовах краху австрійсько-німецької окупації України та Гетьманщини. Головою Директорії до лютого 1919 р. був В. К. Винниченко. Цей уряд являв собою буржуазно-куркульську диктатуру. Головною соціальною базою Директорії були міська буржуазія та дрібно-буржуазні елементи. У своїй діяльності Директорія спиралась на куркульські ради, намагаючись зміцнити свою владу [91].

Управління освітою в УНР в окреслений історичний період здійснювалося на підставі закону «Про шкільне управління в УНР», згідно з яким при МНО організовувалася Головна шкільна Рада (21 особа) як дорадчий орган (25 квітня 1919 р.) [17, 105–112]. Головна суть цього закону полягала в тому, що МНО здійснювало загальне керівництво освітніми справами в межах держави, до яких долучалася Головна шкільна Рада. При губернських і повітових народних управах створювалися відповідно губернські та повітові шкільні Ради. До Головної шкільної Ради входили представники від центральних, до губернської – від губернських і до повітової Ради – від повітових «установ та інституцій» [268, арк. 79–86]. Губернські та повітові шкільні Ради збиралися під головуванням губернських і повітових комісарів не більше 6 разів на рік на сесії і мали постійні виконавчі органи – шкільні управи. Губернська шкільна Рада «об'єднувала і направляла діяльність всіх культурно-просвітніх установ всіх націй» губернії і регулювала їх взаємовідносини [133, с. 56]. В її «безпосередньому завідуванні» перебували всі середні школи, вона була вищою інстанцією для

повітових і міських шкільних Рад. Щодо губернської шкільної управи, то вона виконувала постанови Рад, ревізувала і давала розпорядження школам, призначала і звільняла тих, кого раніше мав право призначати і звільняти попечитель округи. Комісар, як голова, мав право «veto» з перенесенням справи на вирішення до вищої інстанції. У великих містах організовувалися міські шкільні ради і управи з правами і компетенцією повітових шкільних рад і управ.

Комісарів з народної освіти призначало МНО за рекомендацією місцевих учительських спілок, які санкціонувало Центральне Бюро ВУС. Місцеві учительські спілки мали право на відкликання комісарів. Шкільні інструктори входили до губернських і повітових шкільних рад з правами дорадчого голосу.

Управління освітою в період Директорії здійснювали: МНО, Головна шкільна Рада, губернська шкільна Рада, повітова шкільна Рада, волосна шкільна Рада, губернська шкільна управа, повітова шкільна управа, волосна шкільна управа (рис. 1.3).

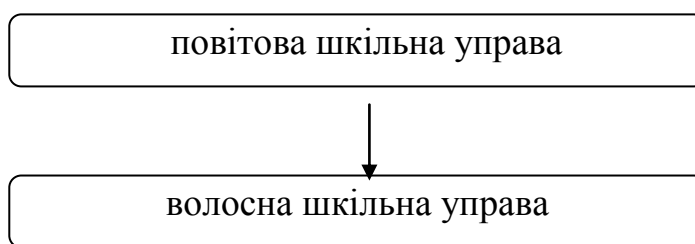

Рис. 1.3. Структура управління початковою освітою за доби Директорії

Що стосувалося волосних народних управ, то вони мали «в шкільних справах право ініціативи та моральної й матеріальної допомоги» [4, с. 106–114]. Така ситуація не задовольняла громадськість волості і вона вимагала створення сільських шкільних рад та шкільних відділів при волосних народних управах. Саме такі вимоги були відбиті, наприклад, у резолюції Вінницького повітового селянського з'їзду, який відбувся наприкінці вересня 1919 р.

Першою інстанцією для вчителя була повітова шкільна Рада або Управа. Там він отримував «платню, шкільні підручники, письмові та інші приладдя для всіх дітей і для шкільної канцелярії та всякі потрібні вияснення та інформації» [4].

Слід наголосити, що «Закон про шкільне управління в УНР» поєднував у собі ідеї законодавчих актів часів УЦР і Гетьманщини. Він зберіг принцип децентралізації управління, але звузив положення демократизму і національно-персональної автономії. Центр ваги переносився цим законом на утворення сталих невеликих органів – шкільних управ. Самодержавство управляючих і їх помічників замінювалася діяльністю колегіальних органів – шкільних управ, де були представлені 3 складові: земля (члени земських управ), влада (комісари) і організоване вчительство (виборні члени шкільних управ). Введення до шкільних управ членів земських управ міцно зв'язувало шкільні управи з самоврядуванням, роблячи їх органами цих самоврядувань. А введення в число членів управ комісарів і призначення їх головами дало змогу МНО тримати під постійними контролем низові ланки освіти і мати з

ними тісний зв'язок. Педагогічні ради як колегіальні форми управління шкільними справами було відновлено. У своїй діяльності вони керувалися принципом автономії, який визнавався і пропагувався МНО. Педради, зокрема, мали право «на остаточне вирішення» багатьох освітніх справ. Але МНО застерігало від того, щоб «під назвою автономії» не зрозуміли «відміну всіх законів щодо школи» [156].

З середини листопада 1919 р. і до початку липня 1920 р. «школи всіх типів на території, яка підлягає урядуванню Головноуповноваженого уряду УНР» перебувала у віданні Головноуповноваженого. Весною 1920 р. учительська спілка м. Кам'янця-Подільського розробила «план реорганізації шкільного управління», який був схвалений 7 березня того самого року на засіданні правління спілки і переданий на затвердження Головноуповноваженому. Планом передбачалося створення Крайових шкільних рад у складі 5 осіб. З них 3 повинні були бути представниками від трьох типів шкіл (нижча і вища початкові та середня), один – від громадських організацій і один (голова Ради) – рекомендований учительськими спілками і затверджений Головноуповноваженим. При Крайових шкільних радах створювалася «колегія інструкторів» [206, с. 2].

До центральних установ і органів управління належали шкільно-просвітня управа, її голова, інструктори, наради та різного роду педагогічні зібрання. Шкільна служба, головна педагогічна та шкільна ради з керуючим, інспекторами й інструкторами зараховувалися до головних установ і органів управління. При кожній школі функціонувала педагогічна рада, до якої «з правом вирішального голосу входять всі учителі школи і один представник уповноважений батьківським комітетом». Її компетенції підлягали «всі справи з питань навчання і виховання». Допускалося створення шкільних Рад, головою якої міг бути інспектор або завідувач школою [205].

З приходом до влади Директорії проблема загального безплатного навчання знову привернула до себе увагу. ВУС у своєму Меморандумі до Директорії (січень 1919 р.) наголосила: «необхідно приступити до

переведення обов'язкового, загального, рівного і безплатного навчання в обсягу перших двох ступенів Єдиної школи від 7 до 14 років, не зупиняючись для досягнення цього навіть перед надзвичайними мірами» [262, арк. 1–2 зв.]. Цим передбачалося не тільки згладжування класових відмінностей, адже такий підхід дозволяв би «використати найкращі сили нації незалежно від того, з яких верств вони походять» і надав би «нації монолітного характеру» [148].

Зваживши на думку громадськості, Директорія доручила МНО розробити відповідний закон про обов'язкове і безплатне навчання. Наказом Директорії міністром освіти було призначено спочатку П. І. Холодного, а згодом І. І. Огієнка. У підготовленому законі «Про безплатне і обов'язкове навчання всіх дітей шкільного віку громадян України» (під керівництвом І. І. Огієнка), наголошувалося: «В той час, коли Українська Народна Республіка рішуче відбудовує всі свої культурно-національні цінності і напружує всі свої духовні й матеріальні сили, щоб дати українському народові рідну національну школу, не можна залишити ні одного найменшого кутка на Україні без школи і ні одного громадянина без освіти» [1, с. 107–112]. 9 квітня 1919 р. цей закон ухвалено Радою народних міністрів, а 12 квітня затверджено Директорією. Він передбачав: а) безплатне і обов'язкове навчання в нижчих та вищих початкових школах «всіх дітей шкільного віку громадян України»; б) вироблення МНО детального плану щодо поступового (протягом п'яти років) переведення в життя даного закону. Безпосередня його реалізація покладалася на Відділ обов'язкового безплатного навчання, який, згідно з розпорядженням МНО (від 10 квітня 1919 р.) був створений при Департаменті нижчої освіти [269, арк. 172].

З метою забезпечення успішного впровадження цього закону у 1919 р. було виділено 120 млн. грн. Крім того, включно до 1923 р. передбачалося виділяти щорічно по 240 млн. грн. [118, с. 85–89]. У перспективі такою мала стати і середня освіта. У підготовленому законопроекті наголошувалося, що міністру освіти надається право «збільшувати кількість учнів, звільнених від

платні за навчання в середніх державних школах протягом 5 років до заведення безплатного навчання», починаючи з 1 липня 1920 р. з 50% звільнених у селах і містечках та 25% у містах, з поступовим доведенням у 1924 р. цього показника в селах до 100%, а в містах – до 65%.

Отже, середня освіта на селі та в місті мала стати цілком безплатною [80]. Курс на загальну обов'язкову середню освіту можна вважати одним із найвагоміших здобутків української загальноосвітньої школи. До цих здобутків безпосередньо причетний міністр освіти І. І. Огієнко – людина фантастичної працьовитості, енциклопедичних знань, неординарного бачення проблем національного виховання [106, с. 306–309].

Насамперед слід зазначити, що керувати Міністерством народної освіти І. І. Огієнку довелося в дуже складній політичній, економічній, воєнній ситуації, тричі переживати зміну урядів, постійно переїжджати з одного міста в інше, працювати з В. П. Затонським – народним комісаром освіти більшовицької України (відповідний комісаріат був створений на початку січня 1919 р.). Незважаючи на все це, Іван Іванович, за його словами, був «не просто глядачем тодішніх історичних подій, але посильним культурним працівником, активним творцем їх» [146, с. 3]. Перебуваючи на високій державній посаді, І. І. Огієнко залишався й ректором Кам'янець-Подільського університету, але платню за цю роботу віддавав на студентські стипендії [258, с. 150].

Знаменною подією в житті українського суспільства став прийнятий в січні 1919 р. Директорією закон про державну українську мову в УНР. Відтепер українська викладова мова широко розповсюджувалася у навчальних закладах та інституціях Української Академії наук. Цьому сприяв затверджений міністром освіти І. І. Огієнком новий правопис, який хоч і мав певні недоліки, проте «уніфікував» мову, запроваджував загальні правила її вживання. Міністерством проводилася також активна видавнича діяльність. У 1920 р. ним була заснована спеціальна Педагогічна Місія у Відні, яка

опікувалася в основному друкуванням підручників для школи та придбанням різноманітного шкільного приладдя.

У відповідь на вимогу широких народних мас України щодо здійснення навчання українською мовою у всіх типах шкіл, було видано розпорядження МНОМ від 22 липня 1918 р. про обов'язкове навчання українською мовою у нижчих початкових школах, яке слід розглядати як паліатив. І тільки 1 січня 1919 року Директорія видала закон, згідно з яким державною мовою в УНР оголошувалась мова українська. А 30 січня того самого року міністр народної освіти І. І. Огієнко видав наказ, у якому зазначалося:

«1. Законом Української Народної Республіки від 1 січня 1919 р. державною мовою на Україні визнано мову українську: тому викладовою мовою у всіх школах України: вищих, середніх та нижчих повинна бути мова українська.

2. Наказую, аби з дня оголошення цього наказу всі вчителі, що володіють українською мовою, у всіх школах – вищих, середніх і нижчих – почали викладання своїх лекцій українською мовою.

3. Тимчасово з дозволу Міністра Народної Освіти для вищих початкових шкіл, Губерніального Комісара – для середніх шкіл і повітового Комісара (а за його відсутності Повітової Шкільної Ради) для нижчих початкових шкіл викладовою мовою окремого навчання може бути й інша мова» [258].

Категоричність документа, терміновість його впровадження в життя свідчила, насамперед, про велике бажання І. І. Огієнка здійснити реальну українізацію української освітньої системи, що було, на його думку, важливою умовою формування національної системи освіти. Тільки національна система освіти, на глибоке переконання Івана Івановича, «творить для нас закінчену виховну цілість» [106]. Для розгляду цих питань при комісарах освіти, згідно з інструкцією МНО від 5 лютого 1919 р., створювалися губернські і повітові комісії. До складу комісій, які очолювались відповідно губернськими і повітовими комісарами освіти,

входили представники місцевих філій Національного Союзу, учительської спілки, «Просвіт», органів самоврядувань та народних управ [148].

Зусилля уряду (Директорії) та органів управління освітою (МНО) щодо українізації освіти, в т.ч. початкової, дали позитивні результати. За даними Всеукраїнської учительської спілки (ВУС), восени 1919 р. на території УНР нараховувалось 15 тис. нижчих початкових шкіл. Зокрема у 1919 р. в Умані українізованими були 46 нижчих початкових шкіл, в Бердичеві – 60, в Київському повіті – 197, Черкаському – 137, Чигиринському – 159, Канівському – 225 і Таращанському – 141. Українізація цих типів шкіл відбувалася і в інших регіонах України [17, с. 110–111].

Відчутним джерелом зростання мережі українських нижчих початкових шкіл стало відкриття (переважно за рахунок держави і місцевих громад) нових шкіл. У статті «Культурний рух на Україні в часи революції» (1919 р.) сказано, що нижчі початкові школи ростуть по всій Україні, наче гриби після дощу» [118]. Нижчі початкові школи мали в Україні й окремі національні меншини. У 1919 р. у Проскурові було відкрито 1 єврейську і 1 польську; на Кам'янецьчині – 15 польських і 4 єврейських; у Луцьку – 2 польських і 3 єврейських шкіл; 9 єврейських, 7 польських і 1 чеська нижчі початкові школи діяли 1919 р. в Рівненському повіті [80].

Результати аналізу архівних матеріалів свідчать, що понад 2 роки існування незалежної Української держави кількість нижчих початкових шкіл зросла майже на 9,6 тис. Ці дані ілюструють великий потяг українського народу до знань і підтверджують, що процес творення нижчої початкової школи розпочався і здійснювався досить успішно. І все-таки зробленого явно не вистачало для здійснення в країні загальної початкової освіти, про що свідчать дані щодо співвідношення між наявною та необхідною кількістю шкіл та відсотку охоплених навчанням у нижчій початковій школі дітей шкільного віку, наведені в додатку Б. Як видно з наведених у додатку Б даних, найвищими були показники забезпечення дітей шкільного віку

однокласною початковою школою на Катеринославщині, а найнижчим – на Волині. Всього в УНР 1919 р. 67,3% дітей шкільного віку були забезпечені однокласною початковою школою, а 32,7% їх однолітків цієї можливості не мали. Для того, щоб можна було забезпечити навчанням 32,7% дітей треба було мати ще близько 21,7 тис. комплектів [174, с. 60].

Беручи до уваги такий стан справ, МНО «поставило завдання закон про обов'язкове навчання провести поступово (протягом 5 років), зводячи його лише в тих губерніях, де це можливо по кількості існуючих шкіл і всіма силами допомагати решті губерній...» [64, с. 32]. Лише після цього планувалося запровадити спочатку загальне, а потім обов'язкове навчання. Для цього МНО мало подбати про пропорційне зростання чисельності ВПШ відповідно до існуючої кількості НПШ, тому що функціонуючих в Україні 1193 ВПШ «далеко не вистачає, щоб дати змогу всім скінчивши нижчу початкову школу і бажаючим продовжувати вчитися далі» (1 ВПШ обслуговувала біля 59 НПШ, замість 25) [64, с. 39].

Розуміючи важливість місця і ролі системи освіти в розбудові незалежної Української держави, владні органи вишукували шляхи для матеріального забезпечення шкільництва. У січні 1919 р. уряд УРН виділив 118212580 крб. «на утримання» нижчих початкових шкіл. Але незабаром ця сума була збільшена до 245065355 крб. У 1919 р. державні витрати «на потреби вищих початкових шкіл» становили 88400 тис. крб. Так, тільки на Поділлі «на відбудову» Гусятинської вищої початкової школи уряд виділив 288 тис. крб., а Кам'янецьке повітове земство – 10 тис. штук етерміту для покриття даху. На ремонт і обладнання Новоушицької вищої початкової школи з державної казни надійшло відповідно 130590 і 20000 гривень, Юринецької – 148000 і 88900 гривень, Староушицької – 45000 і 89400 гривень [84, с. 70–87].

Великий крок Директорією було зроблено щодо покращення постачання шкіл підручниками, посібниками. Гострою була потреба в підручниках українською мовою і насамперед у букварях. З цією метою в

січні 1919 р. Міністерством народної освіти була створена «особлива анкетно-ревізійна комісія» під керівництвом П. Мшанецького, завданням якої було «перевести обслідування шкіл і особистого його складу». Тоді ж Рада народних міністрів асигнувала Міністерству народної освіти «з коштів державної скарбниці 50 млн. крб. на видання підручників, книжок для шкільних і інших книгозбірень, таблиць, карт та інше, приладдя для шкільної, дошкільної і позашкільної освіти». Відповідно до вимог уряду Міністерство народної освіти «розробило величезний план видавництва у державному масштабі для забезпечення шкіл всіх ступенів» і виділило «на початок видавничої справи в накреслених широких межах» 30 млн. крб. [98, с. 60]. Одним з перших було видано «Український буквар», складений С. Ф. Русовою за підручником О. О. Потебні (1919 р.). Того ж року граматики друкують у багатьох містах України: «Сонечко, граматка до науки читання й письма» С. О. Титатренко (1918 р.), «Ясне сонечко, граматка з малюнками» П. Г. Ковалевського (1919 р.), «Граматка (український буквар) з малюнками» Т. Г. Лубенця (1922 р.), «Граматка» Г. Неводовського (1918 р.). Всі автори граматок користувалися звуковим методом, але вживали різні прийоми. Граматики, як і інші підручники, відповідали найновішим вимогам методики і шкільної практики того часу.

Велике значення для початкової школи мала й читанка. До змісту читанок для початкових класів входили коротенькі ліричні вірші, байки, так звані ділові статті (для навчання якогось наукового матеріалу або для граматичного розбору), невеликі фрагменти великих художніх творів та багато іншого. Так, «Читанка» Т. Г. Хуторного була впорядкована відповідно до всіх вимог тогочасної педагогіки. Матеріал викладений від найлегшого до важчого, від відомого – до невідомого. Цією читанкою користуватися в сільських початкових школах: «вона притягне до себе увагу школярів, зв'яже школу з сім'єю в одне ціле, рідне й близьке» [174, с. 65].

Міністр освіти І. І. Огієнко розумів, що будь-які кроки на шляху розбудови української школи не будуть результативними, якщо їх не

підтримає рядовий учитель. Тому за свій надто короткий час перебування на посаді Міністра освіти постійно піклувався про вчителя, його підготовку, матеріальне забезпечення, фахове зростання. Показовим щодо цього є участь Івана Івановича у роботі II з'їзду делегатів Всеукраїнської учительської спілки, що відбувся 15 – 18 січня 1919 р. в м. Києві. Делегати форуму порушували важливі проблеми функціонування освітньої галузі, зокрема пропагували «заснувати літні колонії, в яких учителі літом будуть доповнювати свої знання»; зазначали – «щоб класти на вчителя велику працю, треба його підняти до належного рівня»; «на курсах для розвитку не повинно бути широких завдань, бо те не можливо виконати» [198, с. 10–14]. Присутній на з'їзді вчителів Міністр освіти і мистецтв підтримав пропозиції педагогів і запевнив їх: «Міністр з вами. Будемо працювати на користь Україні» [198, с. 12]. У зв'язку з цим, 3 березня 1919 р. Департамент вищої та середньої освіти МНО розробив положення про «улаштування мережі тимчасових курсів українознавства для учителів вищих початкових шкіл» [280, арк. 60–66]. Вони були засновані у містах: Миколаєві, Херсоні, Вінниці, Житомирі та ін. На курси приймалися ті особи, які мали освіту «не нижче середньої», в тому числі й учителі «загальноосвітніх предметів вищих початкових шкіл». Навчальна програма педкурсів передбачала вивчення різних предметів з урахуванням специфіки відділів:

а) історико-філологічний відділ: українська мова і письменство – 12 год., методика – 2 год., історія України – 3 год., загальна історія – 2 год., методика історії – 1 год. - разом 20 год.;

б) фізико-математичний відділ: українська мова і письменство – 4 год., математика з методикою – 11 год., фізика з методикою – 5 год. – разом 20 год.;

в) природничо-географічний відділ: українська мова і письменство – 4 год., природознавство з методикою – 12 год., географія України і загальна географія з методиками – 4 год. (разом 20 год.) [177].

Курси організовувались і для вчителів національних меншин, на яких здійснювалася підготовка вчителів для національних початкових шкіл. Значного поширення набрала в УНР (березень 1918 р.) одно-дворічні педагогічні курси. Зокрема, однорічні педагогічні курси створювались на локально-організаційних засадах при Київському та Одеському учбових округах, на які зараховувалися «особи з вищою освітою, або студенти і курсистки старших курсів» і готували з них учителів середніх шкіл [279, арк. 112]. А в 1919 р. курсова перепідготовка вчителів набула загальнодержавного характеру: Міністерство Народної Освіти виділило на утримання курсів 206700 гривень. На дворічні педагогічні курси приймали осіб з середньою освітою і здійснювали підготовку вчителів вищих початкових шкіл. У 1919 р. їх нараховувалося в Україні 34. На педагогічну підготовку вчителів спрямовувалась також програма педагогічних класів при єпархіальних дівочих школах, яких у державі на початку 1919 р. нараховувалось 15. Курси тривали три місяці і були «обов'язковими для всього вчительства середніх шкіл України, крім тих, котрі з самого початку революції ведуть виклади цілком українською мовою» [279, арк. 112]. На ці курси «відкомандировуються з кожної середньої школи $\frac{1}{4}$ педагогічного персоналу». «Ті вчителі, – підкреслювалось у положенні, – що не виконують програму курсів, та не представляють свідоцтва про їхнє закінчення, позбавляються права займати посади в середніх школах України» [148, с. 69]. Цілком закономірною була поява циркулярного розпорядження Міністерства народної Освіти і Мистецтва «Про обов'язкове введення предметів українознавства в програми іспитів на титул учителів початкових шкіл», підписаного міністром освіти М. Василенком 7 вересня 1918 р. під № 248 [295, арк. 24]. На виконання розпорядження міністра народної освіти (липень 1919 р.), місцевим органам самоврядування, губернським і повітовим комісарам освіти рекомендувалось призначати на посади вчителів початкових шкіл представників галицької емігрантської інтелігенції (вчителі, священики), яких у той період чимало перебувало на Надніпрящині. Також

І. Огієнко доповів делегатам з'їзду про те, що Директорія прийняла рішення щодо поліпшення матеріального становища вчителя, і запевнив, що «зроблено максимум того, що можна було зробити» [63, с. 150]. До речі, питання про підвищення вчителям заробітної платні він порушив перед Директорією наприкінці січня 1919 р. і йому вдалося переконати членів Директорії у необхідності ухвали «Закону про збільшення Державної допомоги на утримання вчителів нижчих початкових шкіл і на утримання других класів двокласових шкіл та про асигнування в розпорядження Міністра Народної Освіти 118.212.580 карбованців на гадану допомогу» (26 січня 1919 р.) [267, арк. 36].

Важливою складовою організаційного і методичного вирішення проблеми українізації і дерусифікації шкіл було питання про учнів, які не знали української мови. В МНО України добре розуміли, що перехід шкіл «на українську викладову мову» був би для таких учнів «без педагогічної послідовності тяжким». Маючи це на увазі, Департамент вищої та середньої школи на початку серпня 1919 р. видав розпорядження, в якому «для полегшення такого переходу» радив вчителям: а) при викладанні українською мовою «давати широкі паралелі- пояснення мало зрозумілих речень і слів, вживаючи для пояснення московську термінологію»; б) вимагати від учня твердого знання «термінології викладової дисципліни»; в) на «іспитах та переіспитах дозволяється питати учнів мовою викладання тієї чи іншої дисципліни, а також давати задачі на тій мові, яка легше для учнів»; г) протягом року писемні вправи з усіх дисциплін, мають проводитись українською мовою, причому граматичні помилки учнів тільки ретельно виправляються вчителями, але ж не беруться до уваги при оцінці знання тієї чи іншої дисципліни, а також самої письмової роботи» [17, с. 105–112].

Діяльність МНО в період Директорії не відзначалася широкою масштабністю й послідовністю. Виключення складає хіба що «Інструкція до закону про управління освітою в УНР», підписана і затверджена міністром І. І. Огієнком у квітні 1919 р. Документ визначав правила призначення,

освітній ценз, стаж комісарів освіти та інструкторів, підкореговував порядок вибору до шкільних рад, тобто частково змінював і доповнював прийнятий напередодні «Закон про управління освітою в УНР» [258, с. 150].

Однак, перебування при владі Директорії було недовгим. У січні 1919р. червоні війська зайняли м. Харків та інші українські міста, а в лютому ввійшли до Києва, куди їхав уряд Української Радянської Соціалістичної Республіки на чолі з Х. Г. Чаковським. На початку літа розпочався антибільшовицький повстанський рух в Україні, а в червні – липні 1919 р. більшовики були розгромлені військами Денікіна. Історичні обставини перервали процес вдосконалення управлінської діяльності Директорії в 1920 р. тому реорганізація шкільного управління не була завершеною. Після встановлення в Україні радянської влади (1920 р.) земські управи припинили свою освітню діяльність і їх було ліквідовано, а їхні компетенції передано місцевим радам.

Таким чином, у період влади Директорії, відновлення й існування «другої» Української Народної Республіки управління освітою в т.ч. початковою здійснювалося відповідно до Закону про шкільне управління від 25 квітня 1919 р., який зберіг принципи децентралізації та демократизації управління освітою, які були пріоритетними ще в період доби Української Центральної Ради. В цей період МНО України велику увагу приділяло питанню переходу шкіл на викладання українською мовою. За доби Директорії склалася оптимальна ієрархічна структура управління початковою освітою (див. рис. 1.3).

Значним досягненням Директорії було проведення роботи для покращення науково-методичного забезпечення шкіл, зокрема україномовними підручниками та посібниками. Заслуговує на увагу діяльність МНО щодо запровадження Закону від 9 квітня 1919 р. «Про безплатне і обов'язкове навчання всіх дітей шкільного віку громадян України» (затверджений Директорією 12 квітня 1919 р.).

1.4. Управління процесом впровадження загальної обов'язкової початкової освіти в Україні у 20-х роках ХХ ст.

Радикальні зміни суспільно-політичного життя в 1920-1929 рр. ХХ ст. викликали радикальні зміни в освітньому просторі. Шкільна освіта того періоду перебувала в прямій залежності від економічних і суспільно-політичних процесів, які в цілому визначали зміст і функціонування загальноосвітньої школи.

Окреслені роки – це революційна доба будівництва УСРР. Після розгрому денікінських військ на початку січня 1920 р. в Україні було встановлено радянську владу. Розпочалася багаторічна доба розбудови української радянської системи освіти. На початковому етапі її керманічем став Григорій Федорович Гринько, людина, яка в історію освітньої системи держави вписала вагомі рядки, багато з яких, на жаль, залишаються непрочитаними й досі [106, с. 133 – 134].

На цей період припадає неврожай і голод, зuboжіння країни. Тому народна освіта не мала під собою ніякого певного бюджету; Більшовицький уряд України у шкільництві здебільшого копіював те, що робилося в Москві. У 1920 р. він видав низку декретів, зокрема: про утворення Народного комісаріату освіти (Наркомосу) УСРР, який очолив Г. Ф. Гринько (із 16 лютого 1920 р. до 20 вересня 1923 р); губернських і повітових відділів народної освіти; про відокремлення церкви від держави й школи від церкви; про передачу всіх навчальних закладів у підпорядкування Наркомосу тощо. Очоливши під його керівництвом Наркомос УСРР, Г. Ф. Гринько опинився перед складною дилемою: продовжувати справу українських урядів, що вже тоді офіційною більшовицькою пропагандою були віднесені до націоналістичних, а отже, і до ворожих, чи розбудовуючи українську освітню систему, повністю стати на шлях копіювання російської моделі, яка в час, коли в Україні востаннє утвердилася радянська влада, саме набирала сили.

Новий Нарком не обрав ні першого, ні другого варіантів. Під його керівництвом Наркомос УСРР видав низку постанов та інструкцій про керівництво школою і зміст навчання, про заборону викладання закону Божого й релігійного виховання [258, с. 195].

У звіті Народного Комісаріату Освіти УСРР за 1920 р. піддається нищівній критиці матеріальна база шкіл. У ньому зазначалося, що кращі шкільні будинки в 1920 р. віддавалися для армії, установ, лікарень. Всі кращі помешкання дитячих установ захоплювалися військовими організаціями [271, арк. 5]. Наприклад, у звіті Волинського губернського відділу народосвіти до губернського з'їзду Рад записано: «У Новгород-Волинському повіті кількість шкіл з 1 грудня 1918 р. до 1 січня 1921 р. зменшилась більш як на 10%. В Ізяславському і Старокостянтинівському повітах є волості, де нема зовсім шкіл. Школи у всіх прикордонних повітах знищені, приміщення зруйновані, шкільне майно розграбоване, вчителі розбіглись» [89]. Стан володіння письмовими навичками дітей 8 – 11 років в Україні у 1920 р. був низьким – в середньому становив лише 1/3 від загальної кількості (див. табл. 1.1) [92].

Таблиця 1.1

Відсоток письменних дітей 8-11 років в Україні в 1920 р.

Губернії	% письменних 8 – 11 років		
	Обох статей	Чоловічої статі	Жіночої статі
Полтавська	53,5	40,8	29,8
Кременчуцька	32,2	37,4	27,0
Миколаївська	30,7	32,8	28,5
Харківська	26,6	29,7	23,5
Чернігівська	26,2	31,3	21,1
Київська	23,1	26,5	19,8
Разом	28,0	31,9	24,2

В перші роки після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції спостерігався низький процент охоплення дітей шкільним навчанням в Україні. Внаслідок іноземної воєнної інтервенції та

громадянської війни на Україні було близько мільйона сиріт та безпритульних. Потрібно було перш за все рятувати їх від голоду і виховувати. У липні 1920 р. було проголошено «Декларацію Наркомосу УСРР про соціальне виховання дітей». Цей документ пройнятий глибоким гуманізмом, турботою про дітей-сиріт. Питання їхнього соціального виховання пропонувалося розв'язувати відкриттям дитячих будинків – «маяків соціального виховання» [125]. У Декларації підкреслювалося «Тут кожна дитина знайде собі не тільки тимчасовий чи постійний «притулок», тут вона має одержати все, що потрібне їй для життя...для виховання. Відкриті чи закриті дитячі будинки, де дитина живе зі своїми молодшими й старшими товаришами, з своїми вихователями, де вона в дружній спілці з подібними собі істотами росте, розвивається й навчається жити життям нової людини в новому людському суспільстві, – це той маяк, що світить провідною зіркою для всієї виховної системи» [74, с. 187].

25 березня 1920 р. на Всеукраїнській нараді завідувачів губернськими відділами освіти (пізніше ця нарада увійшла в історію як I Всеукраїнська нарада з освіти) було обговорено питання про завдання і структуру школи. На нараді Наркомосу України Г. Гринько проголосив постанову «Про проведення в життя семирічної єдиної трудової школи», що було практичним кроком до здійснення «схеми» освіти. На нараді були представлені всі губернії, більшість повітових відділів освіти, комсомольські, профспілкові організації, комітети незаможних селян, жінвідділи. Нарком освіти Г. Ф. Гринько наголошував, що «другий ступінь єдиної трудової школи... у нинішній час є непотрібним, бо потрібні робітники не лише з загальною, але, головним чином, спеціальною освітою», що «шлях до політехнічної освіти йде через школу професійно-технічну, через школу, яка готує кваліфікованих робітників». Ці твердження зазнали нищівної критики. Значна частина учасників наради цілком правильно вважала, що будівникам пролетарської держави необхідна широка загальна освіта, що скорочення терміну навчання в загальноосвітній школі є лише тимчасовою необхідністю [40, с. 330].

Нарада остаточно санкціонувала так звану «Систему українського Наркомосу», яка включала: дитячий будинок, садок, клуб, майданчик, колонію та семирічну школу. Семирічна школа складалася з двох концентрів – першого (1-4 групи) і другого (5-7 групи). Вона мала готувати до вступу в профшколи та до праці в народному господарстві. Водночас з профшколою передбачалося функціонування двох типів вищої школи: технікуми, що мали готувати фахівців вузького профілю, та інститути, завдання яких полягала у підготовці спеціалістів широкого профілю [106, с. 335].

Ідея становлення трудової школи в УСРР розгорталася на II Всеукраїнській нараді з питань освіти (16–20 травня 1920 р.), де було ухвалено заходи щодо створення єдиної трудової школи, поширення знань, запровадження української мови як засобу розкріпачення народних мас від темноти, забобонів і закликала залучати до науки та культури широкі маси трудового народу. III Всеукраїнська нарада в справах освіти у своїй постанові від 27 грудня 1920 р. звернулася із закликом до всіх органів Радянської влади, до партійних, профспілкових і кооперативних організацій, до всіх робітників і селян України надати допомогу школі і вчителям, невпинно зміцнювати позиції робітничо-селянської держави на найважливішому фронті народної освіти. Також нарада закликала всі органи Радянської влади більше допомагати у відбудові й подальшому розвитку народної освіти. Зокрема, зазначала, що селяни повинні не тільки зберегти існуючі школи, але й збільшити їх кількість. У зверненні рекомендувалося всьому селянству складати договори на утримання шкіл і вчителів. Закінчується воно такими словами: «Подайте тимчасову допомогу школі, доки зміцниться державний і місцевий бюджет, цим ви допоможете не тільки робітничо-селянській владі, але головним чином собі. Коли закриваєте школи – ви цим закриваєте вашим дітям шляхи до майбутнього. Хай не буде закритих, забитих дошками шкіл, не буде голодного вчителя. Пам'ятайте, що освіта – найкраща запорука світлого майбутнього» [297, арк. 236]. Всі ці моменти визначали стан народної освіти. Труднощі в розвитку шкільної

освіти, викликані розоренням, завданім іноземними інтервентами і білогвардійськими бандами, були величезні. Зусиллями трудящих України та за допомогою Уряду РРФСР труднощі ці було переборено. Порівняно швидко відбудовувалися шкільні приміщення, зростали мережа шкіл і контингенти учнів, школам постачали підручники і наочне приладдя, організовувалися курси для підготовки вчителів тощо [18]. Певну позитивну роль у цьому відігравали громадсько-освітянські заходи. Наприклад, з метою кращої підготовки до нового 1920/21 н.р. проводилися «Тижні школи», «Тижні дитини», «Свята освіти». Рішуче ставилося питання про загальне обов'язкове навчання.

Одним із переконливих свідчень величезних масштабів робіт, які здійснювалися з підготовки до запровадження загального початкового навчання і активної участі в ній населення УСРР був ремонт шкільних приміщень. Адже, за невеликими винятками, шкільні будинки не ремонтувалися з 1915 р. [80]. Анкети про стан шкільних будинків за 1921 р. та матеріали всесоюзного шкільного перепису на 15 грудня 1927 р. свідчили, що в шкільних приміщеннях багато класів були не пристосовані до навчання, не відповідали санітарно-технічним вимогам [43].

Ініціатором ремонту шкіл виступали місцеві органи влади. Зокрема, у зверненні Вінницької повітвіднаросвіти від 22 липня 1920 р. до всіх голів сільських рад Калинівської волості пропонувалося негайно вжити заходів для ремонту та забезпечення паливом шкіл. Для цього рекомендувалося обговорити на зібраннях селян питання про внесення власних коштів на допомогу владі у цій справі [105]. Подібне завдання отримали від Подільської губвіднаросвіти всі волосні виконкоми і учительські спілки Вінницького повіту. Для найшвидшого проведення ремонту шкільних будинків передбачалося надавати кредити до 100 тис. крб. у середньому на ремонт кожного приміщення [105]. Всі ці заходи давали позитивні результати. Так у Волочиському районі Подільської губернії на 1 жовтня 1920 р. шкільні приміщення були відремонтовані на 70% – 80%. Ремонт

проводився переважно силами селян, згідно з колективними угодами [18]. У цьому районі при кожній школі оброблялося 5 десятин землі, відведеної окружним земельним управлінням. Весь прибуток від урожаю йшов на ремонт та на утримання шкіл [43].

На кінець 1920 р. у 12 губерніях вже працювало 22 254 школи, навчалось 2 112 478 учнів. На переважній частині території України здійснюється реорганізація існуючих шкіл в єдині семирічні трудові школи. У повітах, де ще точилися бої (Кам'янець-Подільському, Олександрівському, Мелітопольському), реформа відбулася пізніше (в грудні 1920 – на початку 1921 р). Виконуючи ухвали місцевих з'їздів Рад, йдучи назустріч проханням трудящих, відділи народної освіти, наприклад Подільський губвно, видають накази, в яких відвідування шкіл оголошується обов'язковим для всіх дітей шкільного віку.

У цей період значно зросла кількість шкіл з українською мовою навчання. Цьому сприяла постанова РНК УСРР від 21 вересня 1920 р. «Про введення української мови в школах і радянських установах». У Волинській губернії, наприклад, було 72,4% шкіл з українською мовою навчання. Заходи Наркомосу щодо вивчення української мови, як мови більшості працюючих мас України, схвалив V Всеукраїнський з'їзд Рад (жовтень 1920 р.). У 1920/21 н.р. школи працювали за планами і програмами, розробленими на місцях губернськими і повітовими відділами народної освіти. Ці документи були не обов'язковими, а орієнтовними, в них можна було вносити зміни, доповнення.

Сутність політики влади і Наркомосу стосовно вчительства України на початку 20-х років влучно охарактеризував С. Сірополко. Він писав: «Визнаючи школу як головне знаряддя комуністичного виховання молоді, більшовицька влада з особливою енергією взялася за політичне виховання наявного кадру вчительства та підготовку нових кадрів педагогічного персоналу, що був би цілковито пройнятий духом комуністичної партії» [214, с. 114–115]. Саме з цією метою Наркомос УСРР на чолі з

Г. Ф. Гриньком розпочав масштабне реформування системи підготовки вчительських кадрів. Наркомос прийняв (загалом гідне) рішення про те, що педагог повинен мати «найвищу кваліфікацію», для чого кожному вчителю обов'язково потрібно закінчити інститут народної освіти (ІНО). Та потрібної кількості інститутів в Україні не було. Тому Наркомос прийняв рішення про організацію ще й вищих педагогічних курсів з трирічним терміном навчання і розпочав активне формування їхньої мережі. Окрім цього, Наркомос почав організовувати на базі вчительських семінарій і деяких колишніх середніх шкіл вищі 3-річні педагогічні курси. Наскільки успішною була ця робота, свідчать такі дані: якщо в 1920 – 1921 рр. в Україні було 63 так звані «педагогічні установи», то в 1921-1922 рр. – вже 125. У них навчалось 22 653 студенти [72, с. 271].

Органами управління освітою вживалося енергійних заходів щодо забезпечення вчителів матеріально. На третій сесії ВУЦВК (листопад 1920 р.) теж наголошувалося на посиленні матеріального забезпечення працівників освіти. П'ятий Всеукраїнський з'їзд Рад зобов'язав ЦВК і РНК «звернути увагу на матеріальне забезпечення працівників освіти». Учителям та їх сім'ям видавали хліб з фонду комнезамів. Свідченням піклування про народного вчителя було й те, що, наприклад, у 1920 р. їм надано близько 2 тис. квартир, а в 1921 р. – понад 3,5 тис. Це позитивно вплинуло на динаміку зростання кількості початкових шкіл. Так у 1920 р. нараховувалося 20 000 початкових шкіл, у яких навчалось 1 900 000 учнів, а в 1921 р. відповідно шкіл 21 962, у них учнів – 2 023 000. За цих умов у 1921 р. розроблялися навчальні програми для єдиної трудової семирічної школи, які були кроком вперед порівняно з програмними матеріалами 1920 р. Проте вони не могли цілком «задовольнити» тих вимог, які ставились перед школою черговими завданнями соціалістичного будівництва. Зокрема, вони ще не «усували» розриву між навчанням і життям, теорією і практикою, недостатньо загострювали увагу на ідейній і науковій сторонах навчання [286, арк. 104].

Заповнити прогалини всіх попередніх навчальних програм мала науково-педагогічна секція Державної Вченої Ради, яку очолювала Н. К. Крупська. Для школи I ступеня навчання нові програми було видано в 1923/24 н.р. Укладачі цих програм, керуючись прагненням зробити все від них залежне, щоб тісніше зв'язати школу з життям, навчання з практикою соціалістичного будівництва, прагнули наситити програми найбільш цінним, життєвим матеріалом, надати їм витриманого ідейного (комуністичного) і наукового діалектико-матеріалістичного спрямування. Проте, цілком обґрунтовані прагнення автори програм не зуміли реалізувати. Вони помилково вважали, що окреслені вище вимоги (зв'язок школи з життям тощо) зумовлюють необов'язковість дотримання предметного принципу побудови програм, зокрема так званого комплексного принципу. Тому навчальний матеріал, визначений до вивчення в школі I ступеня, вони розмістили в програмах не за окремими навчальними предметами, а за трьома вертикальними колонками: «природа», «праця», «суспільство». Конкретний зміст навчального матеріалу в цих колонках залежав від характеру комплексних тем, що вивчалися у кожному класі. Причому в центрі уваги стояло вивчення не навчального предмета, а конкретного явища навколишнього життя і трудової діяльності людей. Такими об'єктами в програмі передбачалися: для першого класу – «Сім'я і школа», для другого класу – «Наше село» (для сільської школи), для третього класу – «Наш район» (або волость), для четвертого класу – «СРСР».

Вивчення цих об'єктів починалося з ознайомлення учнів з життям, працею і природою свого краю. Наведемо приклад переліку тем для першого класу сільської школи: перші кроки в школі; осінні роботи в сім'ї; охорона здоров'я; підготовка до зими і до зимових робіт; життя і праця взимку; наближення весни і підготовка до весняних робіт; весняні роботи і участь у них дітей [108, с. 6–16].

Складені таким чином навчальні програми штовхали школу на шлях безсистемного, уривчастого повідомлення знань учням. Робота за цими

програмами, як підтвердила практика школи, не озброювала учнів міцними знаннями з основ наук, не виробляла і не закріплювала у них міцних навичок з рідної мови, арифметики й інших предметів. Щоб хоч частково пом'якшити цей недолік навчальних програм, окремі школи почали проводити спеціальні уроки навчання дітей навичок з рідної мови і арифметики.

Зміст навчання і виховання учнів школи об'єктивно потребував цілеспрямованої систематизації, організаційно-методичного упорядкування і узаконення відповідними документами. Саме таким став «Кодекс законів про освіту в УСРР», затверджений (у листопаді 1922 р.) Президією ВУЦВК. У ньому проголошувалося таке:

1. Виховання і освіта підростаючого покоління, як і всього трудящого населення, і організація наукової праці є одним з основних завдань Української Соціалістичної Радянської Республіки, яке здійснюється через Народний комісаріат освіти.

2. Мета радянського виховання і освіти – розкріпачення трудящих мас від духовного рабства, розвиток їх самосвідомості, створення нового покоління людей комуністичного суспільства з психологією колективізму, з твердою волею, громадською необхідною кваліфікацією і з матеріалістичним світоглядом, який би ґрунтувався на ясному розумінні законів розвитку природи і суспільства.

3. Завдання органів виховання і освіти – бути зняряддям диктатури пролетаріату щодо знищення класового суспільства і створення нового, провідником принципів комунізму і ідейно-організуючого впливу пролетаріату на напівпролетарські і непролетарські верстви трудящих мас з метою виховання покоління будівників нового, комуністичного суспільства.

4. Усі заходи з виховання і освіти як дітей і юнацтва, так і дорослого населення, які є суворо узгоджені з основними завданнями соціалістичної революції, повинні виходити з життєвих умов та інтересів трудящих, маючи тісний зв'язок з народним господарством і державним будівництвом Радянських Республік.

5. В основу побудови виховних і культурно-освітніх закладів Радянської Республіки повинні бути покладені: а) трудовий процес як фундамент виховання і пізнання; б) різноманітність життєвих потреб як мета виховного процесу; в) практика, спрямована не тільки на пояснення світу, але й на зміну його [86].

Знаменним для 1920-х років було опублікування першого навчального плану початкової школи, яким передбачалося 5 навчальних днів, а 6-й день тижня відводився для екскурсій, змагань, культурного дозвілля учнів. У першій групі (класі) навчальні години не розподілялися за предметами, вона вважалася продовженням дитячого садка. Тут приділялася увагу розвитку мови, навчанню грамоти, лічбі; ознайомленню з природою, діти вчилися малювати, співати. У 2 – 4 класах навчання проводилося на предметній основі. Відкидаючи все, що було в дореволюційному шкільництві, новий режим вимагав нового, пролетарського змісту освіти, який ніс комуністичну ідеологію. Було засуджено класно-урочну систему навчання і замість неї на початку 20-х років введено нові навчальні плани і програми, які стали на певний період новою системою навчання – це комплексні програми; лабораторно-бригадний метод навчання; метод проектів.

Функціонування початкової школи і семирічки, як основного типу школи вимагало перебудови змісту шкільних програм. Тому на початку 1923 р. було затверджено схему побудови комплексних програм школи першого ступеня. Навчальний матеріал вивчався за трьома розділами: природа, праця, суспільство. Центром шкільних програм мала стати праця, що поєднувалася повідомленням про природу з суспільним життям. Навчальний матеріал об'єднувався за комплексною темою, що вивчалася, зазвичай, протягом 2 – 4 тижнів у зв'язку із сезонними явищами і календарем революційних свят [80, с. 354].

Наріжним каменем і в цей історичний період було матеріальне забезпечення початкових шкіл. Тому в березні 1923 р. ВЦВК звернувся до населення із закликом матеріально допомогти школі, а також вчителям

[145, с. 36]. Незаможники виступали ініціаторами будівництва нових, добудови і ремонту існуючих шкільних приміщень. З 7 до 22 березня 1922 р. у Вовчанському повіті на Харківщині, як і у всій губернії, було проведено двотижневик допомоги народній освіті. У селі Біленькому Запорізького повіту селянин Іван Земляний разом із своєю сім'єю відремонтував приміщення власними силами [258].

Поступово набирала позитивного темпу економіка країни, водночас неухильно зміцнювалась матеріальна база школи. З кожним роком асигнування на народну освіту збільшувались. Так, якщо в 1922/23 н.р. на народну освіту в республіці було асигновано 16 340 тис. крб., то в 1923/24 н.р. асигнування було збільшено до 37 967 тис. крб., тобто порівняно з попереднім роком вони становили 138,4% [207, с. 116]. Дедалі більше шкіл переходило на утримання місцевого бюджету. У 1923 р. за рахунок місцевого бюджету повністю утримувалось 25,3% шкіл і 22,9% частково (решту утримувало населення), а вже в 1925 р. майже всі школи перейшли на місцевий бюджет. Поза бюджетом залишилося 2,9% шкіл, з них 1,6% утримувалось коштом селян, 0,6% – на спеціальні кошти і 0,7% – на кошти підприємств, профорганізацій тощо. У 1925 р. витрачалося на одного учня на селі 8,37 крб., у місті – 13,17 крб. [49].

Починаючи з 1923/24 н.р., згідно з директивою X з'їзду Рад в країні починається систематичне зростання кількості шкіл і контингенту учнів, у 1923/24 н.р. діяли в країні 85 662 початкові школи, в яких навчалось 6 327 000 учнів. Радянський уряд, починаючи з 1923 р. провів величезну підготовчу роботу щодо здійснення в країні загального обов'язкового початкового навчання. З'їзд ухвалив необхідні заходи щодо рішучого запровадження загального обов'язкового початкового навчання в країні, а також посилення культурного, зокрема, шкільного будівництва в національних районах, звернувши особливу увагу на найвідсталіші з них [8, с. 9–19]. Вживалися всі заходи, щоб забезпечити можливість навчання в школах дітей бідноти. Були видані спеціальні постанови ВУЦВК та РНК

УРСР про порядок його здійснення протягом найближчих років. Про позитивний їх вплив свідчать дані щодо побудови шкіл. Попри всі економічні труднощі, кількість побудованих шкіл продовжувала зростати. За період 1918–1920 рр. було збудовано 124 школи, у 1921–1925 рр. – 666, у 1926–1928 рр. – 1582, у 1929–1932 рр. – 1543 [8]. Зростанню будівництва шкіл сприяло збільшення витрат на освіту як з державного, так і з місцевих бюджетів (табл. 1.2) [212, с. 10–11].

Таблиця 1.2

Витрати на освіту в УРСР (тис. крб.)

Види витрат	Роки		
	1923 - 1924	1927 - 1928	1932
Державний бюджет	14,4	44,6	187,4
Місцевий бюджет	25,0	95,3	388,0
Разом	39,4	139,9	575,4

Слід наголосити, що у цих процесах не стояли осторонь органи управління освіти та їх керівники. Зокрема, аналізуючи роль Г. Ф. Гринька в історії освітньої системи України, не можна не звернути увагу на те, що саме за його активної участі формувалася в країні нова система управління освітою, яка парадоксально поєднувала демократичні та центриські принципи організації. Цьому питанню Нарком надавав особливого значення, про що переконливо свідчить той факт, що «Організація керування та постачання для народної освіти» посіла центральне місце у Кодексі Законів про народну освіту УСРР [86]. Як уже підкреслювалося, саме за ініціативою Г. Ф. Гринька Народний Комісаріат освіти УСРР вжив відповідних заходів щодо розмежування освітньої політики українського та російського освітніх відомств. 7 травня 1920 р. український і російський Наркоми освітніх справ підписали постанову, в якій зазначалося: «В інтересах єдності освітньої політики і з метою налагодження планомірності і систематичної роботи центральних і місцевих органів Нарком освіти УСРР проголошуємо: 1) всі зносини в питаннях інформації, керівництва справами освіти і постачання

між Наркомом освіти РСФРР і окремими губерніями України проводяться виключно через Нарком освіти УСРР; 2) всі декрети і розпорядження Наркоосвіти РСФРР можуть використовуватися в межах України лише після їх оголошення чи підтвердження Наркомом освіти УСРР» [70, с. 16–17].

Ідеї, закладені в цьому документі, були підтвержені наприкінці жовтня 1922 р. й у таємному рішенні політбюро ЦК КП(б)У, в якому зазначалося: «1) Народний Комісаріат Освіти УСРР за союзною угодою між УСРР та РСФРР є не об'єднаними з Народним Комісаріатом Освіти РСФРР і абсолютно самостійним Наркоматом; 2) Наркомос РСФРР здійснює контакти з місцевими органами та установами Наркомосу УСРР виключно через Наркомос УСРР, який, в свою чергу, всі зносини з місцевими органами та установами Наркомосу РСФРР здійснює лише через Наркомос РСФРР...» [291, арк. 208]. Така підтримка управлінської автономії дала можливість виробити чітку систему органів управління освітою в державі. Вона складалася із владних управлінських структур (Комуністична партія України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України) та освітніх установ (Народний Комісаріат Освіти, обласні та районні органи управління освітою, управління закладами освіти) (рис. 1.4).

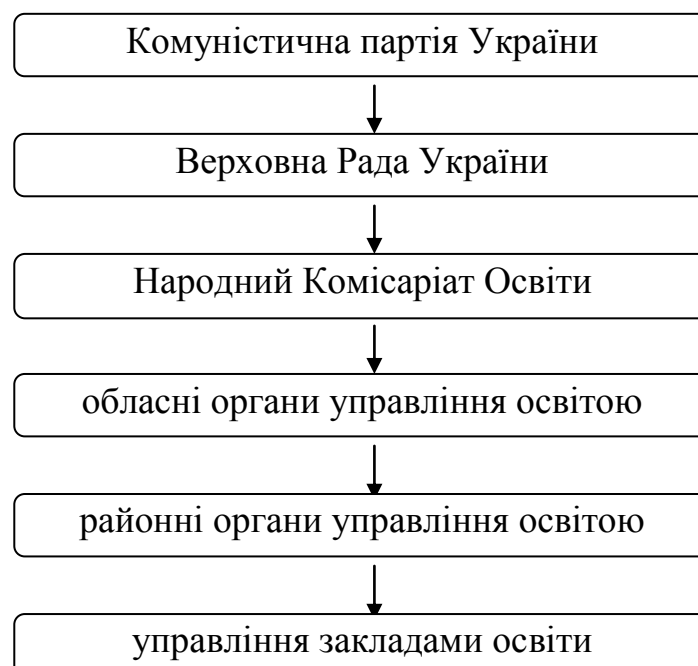

Рис. 1.4. Структура управління початковою освітою в 20-х рр. ХХ ст

Центральним органом керування освітньою справою був Наркомос, що складався із Наркома, заступника Наркома освіти, колегії Наркомосу, секретаріату, фінансово-економічного управління, головного комітету соціального виховання дітей (Головсоцвиху), головного комітету професійної та спеціально-наукової освіти (Головпрофосу), головного політичного освітнього комітету (Головполітосвіти), державного видавництва (Держвидаву). До центральних органів управління належала також Рада у справах освіти національних меншин (Рад нацмен). Згідно з Кодексом Законів про народну освіту Нарком призначався не головною посадовою особою в освітній системі держави, а «відповідальним керівничим працею Комісаріату з усіх галузей народної освіти». Зосередження влади в руках Наркома обмежувалося діяльністю колегії, членів якої він мав інформувати про всі рішення, які приймав.

Своєрідне місце в ієрархії управління освітою, в т.ч. початковою, посідали всі три головні комітети (Головсоцвих, Головпрофос, Головполітосвіта), що були повноважними управлінськими структурами із своїми колегіями, фінансовим апаратом та значними повноваженнями. Кожен голова такого комітету був членом колегії Наркомосу [85, с. 57]. Аналогічну структуру мали губернські та повітові відділи освіти. Г. Гринько зробив також спробу створити й волосні відділи освіти, про що підписав 9 червня 1920 р. відповідне розпорядження. Волосним відділам освіти доручалося: «1) переводити в життя всі розпорядження Народного Комісаріату, губернських і повітових відділів освіти; 2) вести поточний облік всіх культурно-освітніх установ волості і всієї їхньої роботи; 3) підтримувати найтісніший зв'язок зо всіма селами і хуторами волості, а також із підвідділом освіти, якому давати раз на два тижні докладний звіт про стан

освітньої роботи в волості» [34, с. 3–13]. Звертаємо увагу на ту частину цього документа, в якій ідеться про прагнення Наркомосу встановити зв'язок із населенням, насамперед, для одержання інформації про реальний стан освітньої роботи. Очевидно, це була головна мета створення таких додаткових управлінських структур, враховуючи те, що вони були фактично найнижчою ланкою в освітній управлінській системі того часу. Втім, через два роки такі органи управління були ліквідовані, а в Кодексі Законів про народну освіту вони навіть не згадуються. Це пояснюється активізацією процесів централізації управлінської галузі і наданням їй дедалі більшої кількості бюрократичних функцій.

Особливе місце в системі управління освітою, створеній Г. Ф. Гриньком, посідали освітні інспектори. Організуючи діяльність Наркомосу України, він відновив у цьому відомстві інститут «інспекторів з освіти». Головне його завдання – це «Плановий нагляд за діяльністю освітніх та навчально-виховних закладів..., та догляд як в методологічному, так і в адміністративно-господарських відносинах» [38 с. 5–23]. У Кодексі Законів про народну освіту чітко зазначалося, що Головний інспектор мав право «давати підвідомчим йому установам та особам обов'язкові щодо виконання адміністративні й господарські розпорядження, навчально-організаційні та методологічні вказівки, а в невідкладних випадках – проводити прийом, звільнення та пересовування учительського й технічного персоналу...» [213, с. 156]. Інститут інспекторів був потужним. До нього входили: «Головні інспектори главків Наркомосу, а на місцях – Старші, Губерніальні та Повітові інспектори». Всього в апараті Наркомосу України за час, коли його очолював Г. Гринько, працювало 255 осіб, у губернських відділах народної освіти – 546, у повіт наросвітах – 469 [157]. Таким чином, Наркому вдалося створити потужний контрольний-наглядний апарат, що стежив за діяльністю освітньої системи.

Слід зазначити, що на початку 20-х років активно створювалися та діяли громадські органи управління – ради. «До відання ради належали:

а) видання ... інструкцій, наказів і постанов, що мають відношення до всіх установ шкільного закладу; б) обрання Президіума шкільного закладу та завідуючого навчальною частиною відділу...; в) розгляд і затвердження річного звіту про наукову, шкільну і практичну діяльність шкільного закладу...; д) розгляд питань про придбання будинків і користування будинками, земельних наділів і про прийняття шкільним закладом різного роду зобов'язань...; е) розгляд кошторису видатків і прибутків у шкільних закладах...; д) делегування від імені шкільного закладу його членів для участі у наукових та загальних зібраннях, з'їздах, конгресах; и) оповіщення про конкурси на заміщення вчительських вакансій згідно з спеціальними приписами про обрання вчителів; к) відкриття навчально-помічних установ...; н) розгляд планів та програм, встановлених відділами; о) оголошення про загальне розподілення предметів; р) оголошення про загальний план навчання...» [75, с. 57–67].

Говорячи про роль Г. Ф. Гринька в історії розвитку освітньої системи в Україні, не можна не відзначити й того, що лише йому вдалося забезпечити розробку та прийняття Кодексу Законів про народну освіту УСРР, який був першим і єдиним документом подібного роду в колишньому СРСР [89]. Незважаючи на те, що Кодекс діяв не довго, він створив належне правове поле для функціонування освітньої системи в державі. Цей законодавчий акт був затверджений 22 листопада 1922 р. Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом і набув чинності з 25 листопада того самого року.

Важливою віхою (аспектом) становлення освітньої системи в Україні в окреслений історичний період була широкомасштабна її українізація. Це підтверджується тим, що у 1921 р. кількість шкіл та інших закладів соціального виховання з українською мовою викладання становила 63%. В окремих губерніях України їх було значно більше. Наприклад, Поділля, Полтавщина, Київщина мали близько 90% таких закладів освіти, проте Харківщина і Донеччина – лише 20% [67, с. 41–42]. Швидкими темпами здійснювалася українізація і в нижчій школі. Набагато складнішим був

перебіг цього процесу у вищій школі, що пояснювалося низкою причин, серед яких далеко не останнє місце посідало вороже ставлення старої професури до українізації шкіл та української культури взагалі. Зрозуміло, що Г. Ф. Гринько не міг не вести боротьбу з людьми, які виступали проти перетворень в освітній галузі, що здійснювалися Наркоматом освіти. До цього його зобов'язувала як посада, так і елементарна партійна дисципліна. Зусилля Г. Ф. Гринька в справі «українізації» освітньої системи в Україні, були оцінені членами політбюро ЦК КП(б)У. 20 вересня 1922 р. відбулося його засідання, на якому секретар ЦК КП(б)У Д. З. Лебідь доповідав з питання, сформульованого досить лаконічно: «Про роботу Наркомосу». Оригінал проекту рішення дає підстави для висновку, що саме надмірна, з погляду партфункціонерів, увага Г. Ф. Гринька до проблем українізації була однією з причин його звільнення з посади Наркома освіти. У документі зазначалося: «Визначити доцільним, щоб план роботи Наркомосу затверджувався Політбюро. Г. Ф. Гринька від посади Наркомоса звільнити, призначивши Наркомосом товариша В. П. Затонського» (з 30 жовтня 1922 р. до 14 березня 1924 р.) [11].

В. П. Затонський доклав чимало зусиль для того, щоб максимально ліквідувати відмінності, які були між освітніми системами України і Росії. За його активної участі 24 жовтня 1922 р. на засіданні РНК УСРР було прийнято рішення про угоду між Наркомосами України і Росії. У документі, текст якого було заборонено публікувати, зазначалося: «зважаючи на єдність мети і планів культурного будівництва в Союзі Радянських Соціалістичних Республік...», необхідно «узгоджувати основні принципи освітньої роботи». Було накреслено й низку практичних заходів для такого «узгодження» [69, с. 11–25]. Внаслідок їхньої реалізації вже в грудні 1923 р. на нараді Наркомів освіти республік, що входили до складу СРСР, було прийнято резолюцію, в якій записано: «Вважати, що школи I ступеня РСФСР та I концентру семирічки в УРСР є однотипними...» [292, арк. 311]. Також, за його ініціативою у 1923 р. в школах України було запроваджено комплексні

навчальні програми [93, с. 249], а вже в 30-х роках В. П. Затонський гостро критикував цей комплексний підхід, називаючи його одним із «ворожих» проявів у системі освіти України.

Однак проблема українізації освітньої системи в Україні в цей період залишилася актуальною. Як зазначав В. П. Затонський, «українізація зводилася не тільки до володіння українською мовою а була перш за все необхідною умовою серед вирішення завдань укріплення УРСР, як державного органа, вивчення мови і місцевих умов, забезпечення... керівництва розвитком української культури, виховання і висування українських кадрів ...» [68, с. 75]. Результатом національної політики в Україні було розширення шкільної мережі з українською мовою навчання. Основним документом, що визначав сутність процесу українізації закладів освіти, був Декрет Ради Народних Комісарів України від 27 липня 1923 р. «Про заходи в справі українізації шкільно-виховальних і культурно-освітніх установ». Декретом передбачалося, що «переведення установ соціального виховання на українську мову» мало бути закінчено «протягом двох ближчих років». Передбачалося також запровадження з початку 1923/1924 н.р. «викладання української мови й українознавства в неукраїнізованих школах, як обов'язкові предмети навчання». Проте й російську мову було залишено як «обов'язковий предмет викладання в усіх шкільно-виховальних і культурних установах» [182, с. 896–900].

Велику увагу приділяли партійні організації і органи управління народної освіти перепідготовці і підвищенню кваліфікації вчителів, що працюють, і підготовці нових учительських кадрів. З цією метою функціонували чисельні курси, наради і конференції, в центрі яких стояли політичні й найактуальніші питання будівництва радянської школи. На місцях працювали гуртки з підвищення кваліфікації вчителів, читались лекції і доповіді на різні теми. Підготовка вчителів для школи I ступеня здійснювалась через педагогічні технікуми, що стали основним типом середньої педагогічної школи, і через школи II ступеня з педагогічним

ухилом. Найкращу підготовку вчителів забезпечували педагогічні технікуми. Але вони самі були неспроможні задовольнити зростаючі потреби в учителях. Велика і плідна робота щодо перепідготовки і підвищення кваліфікації вчителів порівняно швидко зробила свій позитивний вплив на вчительські маси. Учителювання дедалі більше проймається свідомістю того, що тільки держава справді зацікавлена в широкому розвитку народної освіти, в будівництві школи на нових, найпередовіших засадах, що тільки вона вказує той шлях, яким і повинен іти кожен працівник освіти [40].

Підвищення рівня політичної свідомості вчителів, що досягалося в результаті заходів, які проводилися у цьому напрямі, мало велике значення. Це допомагало їм правильно розуміти події, які відбувалися в країні і за кордоном, реагувати на них; оцінювати ті заходи, що проводились органами народної освіти в справі будівництва школи в цілому і щодо налагодження навчання зокрема. Виросла політична свідомість учителів, яка допомогла відчувати недоліки і хиби комплексних програм та інших прожекторських настанов Наркомосу і його органів на місцях, вжити заходів для того, щоб тими або іншими шляхами домогтись засвоєння учнями міцних і систематичних знань з основ наук.

Народний Комісаріат освіти України продовжував залишатися республіканським і після створення в грудні 1922 р. СРСР. В цей період Наркомос УСРР вжив низку заходів для покращення методів керівництва народної освіти, виховної роботи в школах всіх ступенів; налагодження інспектування шкіл, головними завданнями якого була апробація та узагальнення практичного досвіду; посилення контролю за діяльністю шкіл і роботою вчителів. У квітні 1922 р. було прийнято рішення про створення єдиного інспекторського апарату – головної ланки відділів народної освіти.

Головною метою реформ, що проводилися в галузі народної освіти, було спрямування на її спрощення, здешевлення і наближення до апарату управління [152, с. 52]. З метою економії коштів у 1922 р. були ліквідовані районні і волосні відділи народної освіти. У результаті злиття більшості

повітових відділів народної освіти, охорони здоров'я і соціального захисту з загальними відділами виконкомів, чисельність працівників управління органів народної освіти скоротилась з 47–26 до 3 – 5 осіб [127, с. 58]. Відповідальність за управління освітою в повітах фактично була покладена на інструкторів (затверджені в 1918 р.), в обов'язки яких входило періодичне відвідування шкіл для підтримки зв'язку з органами народної освіти і надання практичної допомоги вчительству.

У квітні 1922 р. в основному були впорядковані місцеві органи народної освіти відповідно до постанови «Про місцеві апарати соціального виховання». Згідно з постановою на весь штат апарату було виділено 3 інструктори у справах шкіл і клубів [18, с. 66]. Не зважаючи на те, що ці заходи дали певну економію коштів, вони негативно позначились на керівництві школами. Розвиток шкільництва, введення нових навчальних планів, програм, методичних посібників, розроблених Державною Вченою Радою, стали передумовою до переходу від інструктування до інспектування. Проведений в деяких областях країни експеримент з «інспектування» дав позитивні результати, за якими було прийнято інспекторів шкіл іменувати як і раніше – інспекторами народної освіти.

Введення посади інспекторів шкіл викликало великий супротив педагогічної спільноти. Одні вважали, що це відновлення старої назви інспектора-чиновника, другі у зміні назви бачили образ державного контролера і помічника вчителя. Переміг другий напрям, який був закріплений в рішеннях Першої Всеросійської конференції інспекторів народної освіти, яка відбулася у Москві (грудень 1923 р). На конференції діяльність інструкторського апарату було оцінено позитивно, визнано за необхідне створення державної інспекції і достатньою мірою обґрунтовано необхідність організації шкільної інспекції. Для того, щоб розсіяти «страх» перед новим контролюючим органом його адміністративні функції було суворо обмежено. Ці обмеження розглядалися як бар'єр на шляху перетворення інспектора в адміністратора. Таким чином конференція

поклала початок введенню в Україні, РРФСР і інших республіках інспекцій шкіл; визначила їх цілі, завдання, організаційну структуру, форми і методи роботи. Водночас на конференції розглядалося питання щодо підвищення кваліфікації інспекторів, форми і методи інспектування. 20 листопада 1923 р. було затверджено перше «Положення про інспектора», у якому було визначено контрольні функції інспекторів. Основні їх обов'язки полягали у здійсненні контролю за виконанням розпоряджень Наркомоса УСРР, нагляду за адміністративно-педагогічною і фінансово-господарською діяльністю органів і закладів освіти. У 1924 р. були затверджені штати губернських і повітових інспекторів як в УСРР так і в РРФСР [195, с. 19].

Загалом, аналізуючи цей період діяльності загальноосвітньої системи України, можна зробити висновок, що її прогресивний розвиток дещо призупинився. Про це переконливо свідчать матеріали Всеукраїнської наради завідуючих губернськими відділами освіти, що відбулася в березні 1924 р., зокрема, такі факти: «на 1 квітня 1923 р. школи України охоплювали навчанням не більше 44,9% дітей шкільного віку від 8 до 11 років та 5% – від 12 до 15 років; пересічний час перебування учнів у школах складав 2,7 років; пануючим типом школи в Україні стала школа-трьохлітка; трудові школи-семилітки були головним чином у містах і охоплювали своїм верхнім концентром не більше 5% дитячого населення шкільного віку». Тому учасники наради й зазначали, що «освіта в нашій країні спустилася на початку 1922/1923 навчального року нижче за до воєнний рівень...» [21, с. 2]. Зменшення кількості шкіл на 10,3%, а дітей у них на 11,5% Наркомос пояснював переведенням шкіл на фінансування з місцевих бюджетів, які не мали змоги здійснювати належні видатки [272, арк. 199]. Для поліпшення справи фінансування закладів освіти Наркомос запропонував так звану «договірну систему», згідно з якою школа укладала угоди з батьками учнів на часткове фінансування освітнього закладу. У 1923 р. за такими угодами працювало 8752 школи із 17 051 (крім Подільської та Київської губернії). Але й це не могло поліпшити ситуацію.

З посади Наркома освіти В. П. Затонського було звільнено 14 березня 1924 р. [106]. Документів, на основі яких можна було б зробити висновок про причину такого рішення політбюро, немає. Проте аналіз діяльності В. П. Затонського як Наркома освіти у 1922–1924 рр. дає підстави для висновку, що особливих успіхів на освітянській ниві він не досяг. Українській освіті потрібен був керманіч з іншим світоглядом. Мабуть, саме тому політбюро ЦК КП(б)У над добором кандидатури Наркома освіти думало довго. Адже, як свідчать партійні документи, ще 8 серпня 1924 р. голова уряду України Г. І. Петровський на засіданні політбюро вніс пропозицію: «Затвердити т. О. Я. Шумського в якості Наркомосу» [50]. Лише 29 вересня 1924 р. політбюро ухвалило: «Наркомом висунути тов. О. Я. Шумського, залишивши його членом Оргбюро» [50]. Очоливши Народний Комісаріат освіти УСРР (з 29 вересня 1924 р. до 2 лютого 1927 р.) О. Я. Шумський отримав від свого попередника нелегку спадщину. У 1923/1924 н.р. тільки 43,1% дітей України віком від 8 до 12 років було охоплено організованим навчанням. Ще гіршою була ситуація із залученням до навчання дітей старшого віку – від 12 до 16 років. Із загальної кількості підлітків навчалася лише 4,2% [199]. Водночас, як зазначають сучасники, «селянство чудово враховує тепер значення школи, і заяви про прийом поступають у великій кількості». Але потреби в освіті всіх задовольнити повною мірою неможливо. Цей висновок підтверджують такі цифри: у Херсонській губернії, у Висунську охоплено навчанням 19% дітей, у Любомирівні – 32%, у Тетянівці – 35%. Тільки маленьке селище Семенівна може похвалитися тим, що охоплено навчанням майже 100% дітвори» [85, с. 57]. Зрозуміло, що школи того часу були переповнені. Один учитель змушений був працювати із 50, 60, 75 учнями. Але й за таких умов учителів катастрофічно не вистачало. Так, якщо на 1 січня 1924 р. загальна кількість шкіл збільшилася на 19%, а учні у них – на 18,3%, то вчителів – тільки на 2% [34, с. 3–13]. Отже, потрібно було вживати рішучих заходів щодо забезпечення початкових шкіл учительськими кадрами.

Постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 30 липня 1924 р. було запроваджено загальне початкове навчання дітей. Цією постановою, зокрема, передбачалося:

«1. Здійснити загальне навчання дітей чотирирічних груп: 8, 9, 10 і 11 років протягом найближчих шести років; починаючи з 1924/25 н.р., закінчити всі підготовчі роботи для проведення загального навчання.

2. Існуючу з 1 січня поточного року мережу шкіл, утримуваних як за рахунок державного, так і місцевого бюджету, а так само на кошти з інших джерел, вважати вихідною, проводячи загальне навчання, і за належну до щорічного збільшення на підставі планів, розглянутих і затверджених порядком, установленим арт. 4-м цієї постанови.

3. Для детального розроблення плану загального навчання утворити при Наркоматі освіти під головуванням Народного комісара освіти або його заступника в справі шкільної мережі комісію, а на місцях при органах Наркомосвіти – губерньські та окружні в справах шкільної мережі комісії під головуванням завідувачів губерньських або окружних інспектур народної освіти, за належністю.

4. Запропонувати Наркомосвіті подати на розвиток цієї постанови на затвердження Раднаркому протягом місяця проект положення про комісії шкільної мережі, а також проект інструкції для проведення загального навчання» [282, арк. 506].

Слід зазначити, що в діяльності Наркома освіти України на першому плані посіли проблеми реформування апарату самого Наркомосу. Як зазначав, звітуючись на засіданні політбюро, О. Шумський, у результаті проведених реформ у Наркомосі залишилося всього 30 осіб, які «сидять на методичній роботі». Окрім цього, вся «стара інспектура, яка впродовж довгого часу працювала в Наркомосі, створювала в свій час Наркомат», змушена була піти з нього після реорганізації, проведеної в середині 1925 р. [50]. Сутність цих змін знайшла відображення у постанові ВУЦВК і РНК УСРР «Про реорганізацію Народного Комісаріату освіти УСРР»,

прийнятий 13 травня 1925 р. У постанові зазначалося:

1. Існуючі нині Головні комітети..., як органи колегіального керування справами народної освіти, скасувати.

2. Керівництво галузями народної освіти зорганізувати у формі управлінь з одноособовим керівництвом і відповідальністю завідувачів управлінь перед Народним Комісаріатом Освіти.

3. Усі функції правового характеру, що належать згідно Кодексу Законів про Народну Освіту головним комітетом, зосередити в безпосередньому віданні Народного Комісаріату освіти й Колегії Народного Комісаріату Освіти.

4. Для попередньої підготовки й розробки окремих справ при управліннях або їхніх частинах розпорядженням завідуючих відділами можуть бути організовані комісії й наради, постанови яких виконуються після того, як затвердить їх Народній Комісар освіти або Колегія Народного Комісаріату Освіти» [171, с. 1–7].

Головним у діяльності Наркомосу та його структурних підрозділів на місцях стали контроль та інспектування, замість організаторської та методичної роботи. Цю зміну черговості управлінських функцій досить чітко було визначено в резолюції Всеукраїнської наради губернських а окружних інспекторів, що відбулася в травні 1925 р. У документі зазначалося:

1. Народний Комісаріат Освіти... повинен збудувати систему управління народною освітою так, щоб вона якнайкраще обслужила установи народної освіти.

2. Основною ознакою якісно збудованої установи є здатність проведу підвідомчою справою. Ось чому в центрі і на місцях при будові органів освіти слід виходити з установаження єдності провідної думки в усіх питаннях керівництва народною освітою.

3. Єдність провідної думки полягає передусім у концентрованому управлінні справою народної освіти і в персональній відповідальності.

4. Децентралізований провід справою народної освіти, що був у Наркомосі..., відсутність плановості при складанні бюджету і відсутність

методологічної праці викликали децентралізацію всієї освітньої справи і слабкий, порівнюючи, організаційний зв'язок Комісаріату з його місцевими органами.

5. Народа вважає, що, об'єднавши централістично провід всередині Комісаріату, треба негайно перейти до централізованого проводу всіма органами освіти і на периферії, збудувавши його на директивних засадах [229, с. 1–39].

1924 – 1925 роки були переломними, тому що країна перейшла від боротьби за існування до зміцнення національних позицій, до розгортання загального навчання, до ліквідації неписьменності, поліпшення якості діяльності школи. Починається пожвавлення в школі. Учителство переходить на радянські рейки. Міцніє бюджет. У зв'язку з піднесенням рівня народного господарства зростає спрага широких робітничих і селянських мас до навчання. Мережа культурно-освітніх установ не змогла задовольнити потреби в освіті трудящих мас. Попит на освіту свідчить про те, що країна культурно визріває, що вона є самодіяльна сила, яка підносить культурно-освітнє будівництво в країні [112].

На виконання постанови ВУЦВК і РНК УРСР Наркомос УРСР розробив у 1925 р. орієнтований п'ятирічний план здійснення загального обов'язкового навчання (з 1925/1926 по 1929/1930 н.р.). Це сприяло розгортанню шкільної мережі, швидкому зростанню кількості учнів початкової школи. У 1925/26 н.р. функціонували – 96 400 шкіл, в яких навчалося 7 852 000 учнів (а в 1914/15 н.р. в усіх початкових школах навчалося 7 030 000 учнів); у 1927/28 н.р. – 10 007 800 учнів [160].

Відчутні позитивні зрушення щодо зростання учнівських контингентів початкової школи пояснюється тим, що партійні і радянські органи, вся громадськість багато уваги приділяли будівництву шкіл. Велика кількість шкільних будинків під час війни та інтервенції була зруйнована, частина була непридатною для навчання дітей. За даними Статистичного Управління УРСР, на 1 грудня 1925 р. 37,1 % початкових шкіл мали лише по

одній класній кімнаті. Близько 20 % шкіл I концентру і 40 % – II концентру проводили навчання в дві зміни. Фонд наявних шкільних приміщень здебільшого не відповідав мінімальним санітарним вимогам. Переважна більшість шкіл не мала кабінетів, майстерень, бібліотек. Зважаючи на це, уряд Української РСР і місцеві органи влади з кожним роком виділяли все більше й більше коштів на будівництво шкільних приміщень [228].

Водночас з розвитком системи народної освіти здійснювалися заходи щодо зміцнення навчально-матеріальної бази шкіл. Гостро стояло на той час питання про забезпечення шкіл підручниками і зошитами. Часто один підручник припадав на 4 – 5 учнів. Партія і уряд вжили всіх заходів, щоб забезпечити школи підручниками і зошитами. Вже в 1925/26 н.р. кожний учень на Україні мав у середньому по 4 підручники, тоді як у дореволюційний час на одного учня припадало в народних школах 2,5 підручника. В 1924 – 1929 рр. в Україні було видано 694 назви підручників тиражем 29 640 050 примірників [113].

Достатня увага приділялася партією та урядом забезпеченню шкіл педагогічними кадрами і поліпшенню матеріального становища вчителів. У 1926/27 н.р. заробітну плату вчителям було підвищено. Учителі почали одержувати надбавку до зарплати за вислугу років. Значно поліпшилось медичне їх обслуговування. Партійні і радянські органи контролювали своєчасність виплати заробітної плати працівникам освіти, забезпечення їх паливом тощо.

Проте, знайомлячись із стенограмою засідання політбюро ЦК КП(б)У від 2 лютого 1927 р., на якому обговорювалася діяльність Наркомосу України, а радше робота О. Я. Шумського, констатуємо, що жодного доброго слова на адресу цієї людини не було сказано. Логічний висновок: соратники Наркома по партії «відпрацьовували» заздалегідь визначену лінію, спрямовану на знищення О. Я. Шумського. Мабуть, це дуже добре розумів і сам Нарком. Ось чому вислухавши зливу звинувачень на свою адресу, вступаючи в палку дискусію з тими, хто їх висував, він у заключному слові

заявив: «... в основному, я з лінією партії і ЦК погоджуюсь. Але в цілій низці практичних питань є розходження... Щодо посади Наркома освіти, то я рік тому назад просив зняти мене і протягом півроку повторював це не один раз, а це відхиляли...» [106]. За рішенням ЦК КП(б)У України 2 лютого 1927 р. О. Я. Шумського було звільнено від обов'язків Наркома освіти України. На цю посаду призначено М. О. Скрипника, який обіймав її до 1933 р. і багато зробив для розвитку народної освіти і початкової школи. На відміну від багатьох своїх соратників, М. О. Скрипник був переконаний, що «народна освіта – величезне завдання», від реалізації якого «залежить виконання всіх завдань, що стоять перед пролетарською державою, цебто центральних завдань розвитку індустріалізації і здійснення соціалізму в нашій країні...» [216, с. 43–59]. Проте «справа не в тому, що є освіта, – не менш переконано стверджував Нарком, – а кому і як вона служить. Наша освіта, освіта Радянських республік, є, хоче бути і повинна бути державним апаратом комуністичної пропаганди» [217, с. 109].

Доречі, відразу після призначення Наркомом М. О. Скрипник звернувся до політбюро ЦК КП(б)У із заявою, в якій писав: «Прошу П/б підтримки в майбутній роботі на посаді Наркомосу, тобто дозволити мені підібрати, спільно із Оргрозподілом ЦК КП(б)У, кращих партпрацівників на посади Завідуючих Окрнаросвітами, де у таких є потреба та для посилення апарату Наркомосу» [235, с. 344–406]. Як бачимо, новий Нарком одразу розпочав наводити порядок в ієрархічному ланцюзі управління освітою. Для цього він мав усі можливості. По-перше, вплив тодішнього Наркомату освіти поширювався практично на всю культурно-освітню сферу, адже в його підпорядкуванні були заклади освіти всіх типів.

У центрі уваги питання народної освіти стояли в роботі XV з'їзду партії (грудень 1927 р.). У директивах XV з'їзду ВКП(б) щодо складання першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства одним із найважливіших завдань визначено здійснення загального обов'язкового початкового навчання. Докладаючи зусиль щодо реалізації рішень XV з'їзду

ВКП(б), партійні організації України домоглися значних успіхів у розширенні мережі шкіл і охопленні навчанням дітей шкільного віку. У 1927/1928 н.р. загальне обов'язкове початкове навчання дітей України було в основному здійснене у містах і наближалось до завершення в сільських місцевостях. Загалом у цьому році навчанням у початковій школі було охоплено 2097,4 тис. осіб, що становило 93,7% дітей шкільного віку.

Важливою й раціональною віхою в системі управління початковою освітою було видання у 1927 р. Наркомосом нових навчальних програм. Реалізація цих програм передбачала забезпечення обов'язкового мінімуму систематичних знань і навичок з рідної мови, математики та деяких інших предметів. Якщо вивчення комплексних тем не забезпечувало засвоєння учнями обов'язкового мінімуму знань і навичок, дозволялося проводити додаткові уроки. Тобто, програми дозволяли те, що окремими школами фактично вже здійснювалось на практиці. Цей захід, звичайно, не повністю усував недоліків комплексних програм, але все ж відкривав певну можливість для підвищення якості знань учнів, особливо з найголовніших предметів початкового навчання – рідної мови й арифметики. Цією можливістю широко скористались школи і це вплинуло позитивно на рівень знань учнів [293, арк. 239].

Нажаль, позитивний початок, покладений програмами 1927 р. (вимоги щодо опанування учнями певного мінімуму систематичних знань), не дістав у подальшому відповідної підтримки з боку Наркомосу. У 1929 р. він видав нові комплексно-проектні програми, які не тільки не скасовували, а й посилювали недоліки та огріхи попередніх (комплексних) програм. У числі проектів були такі, наприклад, як «Допоможімо фабриці або заводові виконати промфінплан», «Навчимося розводити курей» і т. ін [196, с. 1]. Впровадження в практику шкіл комплексно-проектних програм, пов'язане із застосуванням так званого «методу проектів», на чому посилено наполягали представники «теорії відмирання школи», заподіяло радянській школі серйозної шкоди, штовхало її на шлях, не сумісний з інтересами Радянської

держави. Але ці програми і невіддільний від них метод проектів не дістали широкого застосування в практиці масової школи.

Не менш важливою була проблема забезпечення шкіл підручниками та навчальними посібниками. Без них навчальна діяльність школи успішною бути не могла. Та незважаючи на цей цілком очевидний факт Наркомос не зробив усього необхідного для забезпечення шкіл новими повноцінними підручниками, що мали систематичний виклад навчального матеріалу з кожного предмета. Щоправда, у 1928 р. було складено списки підручників, які рекомендувалися школам для використання, а також організовано складання і видання нових підручників. Проте лінія Наркомосу щодо підручників була також хибною, як і щодо програм. Наркомос заперечував потребу в стабільних підручниках із систематичним розміщенням матеріалів, які треба було вивчати з кожного предмета. Він вважав більш правильним застосування замість стабільних підручників робочі книги, журнали-підручники, газети-підручники та інші посібники, в яких є матеріал, яким може скористатися школа у тому чи іншому випадку [187, с. 132].

Щодо організаційних форм і методів навчання то протягом окресленого періоду в школах I ступеня продовжувала діяти класно-урочна система навчальних занять. Були намагання деяких діячів педагогіки і народної освіти запровадити в практику радянської школи «нові» організаційні форми навчальної роботи, запозичені з арсеналу буржуазної школи. Наприклад, Далтон-план серед учителів шкіл I ступеня підтримки не зустрів. Лише окремі дисципліни школи пробували замість класно-урочної форми застосовувати Далтон-план або «лабораторно-бригадний метод» (трохи змінений Далтон-план). Навчальні заняття за даної організаційної форми будувалися так: учні діставали від учителя завдання (кожне завдання відповідало певній темі або розділові програми), в яких зазначалися основні питання, а якщо вимагалось, то й задачі, а також джерела, на основі вивчення яких учні повинні були дати відповіді на поставлені питання і розв'язати задачі. На основі цих завдань учні працювали самостійно, користуючись лише порадами і вказівками вчителя, якщо зустрічались труднощі,

а потім звітували перед учителем про виконання завдання. Робота щодо виконання завдань здійснювалася кожним учнем окремо (Далтон-план) або невеликими групами (бригадами), зазвичай, з 3-5 чоловік («лабораторно-бригадний метод»). Порівняно широкого розповсюдження набрали ці форми, особливо «бригадно-лабораторний метод», у школах II ступеня.

Основний недолік зазначених «нових» організаційних форм навчальних занять полягав у тому, що вони скасовували провідну роль учителя в навчальному процесі; вчитель перетворювався на консультанта, помічника учнів в їх самостійній роботі, а навчання учнів фактично перетворювалося в самоосвіту. Все це, звичайно, негативно впливало на ефективність навчальних занять. До методів навчання, що застосовувалися у цей період в школі I ступеня, належали: екскурсія, спостереження, письмові і графічні вправи, робота з книгою, окремі лабораторні дослідження (пророщування насіння, розширення тіл при нагріванні, розтинання кроля для наочного вивчення будови його організму тощо), дослідження на пришкольній ділянці, слово вчителя (розповіді, пояснення, бесіда).

Вміле застосування різноманітних методів забезпечувала початковій школі успішне розв'язання поставлених перед нею навчальних завдань. Проте в практиці шкіл не завжди можна було відмітити цілком вміле користування всіма перерахованими методами. Нерідко спостерігалось захоплення екскурсіями, дослідженнями на пришкольній ділянці і графічними роботами (креслення діаграм, схем) і недооцінка розповіді вчителя. Це призводило до неекономного витрачання сил учнів і навчального часу і штовхало учнів на шлях поверхового вивчення окремих розділів програми.

Слід зазначити, що зусилля в реалізації завдань українізації Наркомат освіти спрямував на школу. Цілком справедливо зазначає С. Сірополко, що «саме в галузі початкової та середньої освіти найбільш повно втілювалися в життя всі задуми українських націонал-комуністів, саме тут найбільш послідовно здійснювалася політика коренізації. Керівництво Наркомату освіти намагалось досягти такого стану, щоб діти в Україні могли навчатися рідною

мовою. Поряд з цим ставилася мета покінчити з русифікацією освіти» [215, с. 214–220]. Головні зусилля в справі українізації школи М. О. Скрипник спрямував на збільшення кількості шкіл з українською мовою викладання і в цьому досяг вагомих результатів. Уже 1 вересня 1927 р. до шкіл з українською мовою навчання було зараховано 94% від загальної кількості українських дітей. У 1929 р. цей показник збільшився до 97,2% [247, с. 15–26]. На початку 1932/1933 н.р. українська мова навчання стала головною в школах України, її вивчали 89,4% учнів, хоч українського населення було лише 83%. С. Сірополко пояснює це тим, що «в багатьох селах українські школи обслуговують не лише дітей української національності, а також дітей інших національностей, для яких не може бути утворено окремої школи з рідною викладовою мовою через малу кількість дітей неукраїнської національності. За даними статистичного перепису на 15.XII. 1927 р. в українських школах I-го концентру навчали росіян 36928 дітей, євреїв – 25 398, поляків – 17747 і т.д., а в українських школах 2-го концентру навчали росіян 8576, євреїв – 20640, поляків – 2481 і т.д.» [213, с. 202].

Українізація освіти в країні значною мірою сприяла ліквідації неписьменності. Кількість неписьменних зменшилася з 47% у 1924 р. до 8% у 1934 р. [58]. Ці успіхи також можна віднести до заслуг Наркома М. О. Скрипника. Адже у 1928 р. серед населення України було 3,5 млн. неписьменних. Нарком таку ситуацію пояснював тим, що до нього «ліквідація неписьменності провадилась апаратним шляхом. НКО одержував суми та розподіляв їх, і зробити сам нічого не міг» [221, с. 4–7]. Він вважав, що ліквідацію неписьменності потрібно було здійснювати шляхом ліквідації «трьох величезних диспропорцій»: загальної неписьменності, неписьменності серед жінок, «ріжниці в темпі розвитку неписьменності в місті й на селі» [218, с. 6–24]. Окрім цього, він вважав, що «до ліквідації неписьменності треба підійти новими шляхами, а новий шлях – це робота через робітничі організації, через кооперативні організації, через профспілки тощо. Завдання НКО полягало не лише в тому, щоб дістати гроші від держави, поповнити

бюджет, а у тім, щоб притягти до цієї справи всі радянські й суспільні організації. Треба притягти не лише засоби їхні, не лише грошову допомогу від них мати, а живу допомогу...» [218, с. 8]. Це йому вдалося, можливо, тому, що Нарком освіти входив до складу комісії з даного питання, яку було створено спеціальним рішенням політбюро ЦК КП(б)У.

Особливо пожвавилася робота в цьому напрямі після прийняття постанови ВУЦВК й РНК УСРР «Про заходи до ліквідації неписьменності серед дорослої трудящої людності УСРР» [183, с. 9–22]. У постанові визначено термін, упродовж якого всі особи віком від 17 до 35 років мали зліквідувати свою неписьменність (2 – 3 роки), а протягом року потрібно було «зліквідувати неписьменність серед дорослої трудящої людності віком 17, 18, 32, 33, 34, 35 років» [183, с. 9]. Основна роль в організації цієї роботи належала Наркомату освіти на чолі з М. О. Скрипником. Нами досліджено, що упродовж 1928–1933 рр. питання про ліквідацію неписьменності на засіданнях Наркомосу розглядалося у тому чи іншому аспекті не менше 20 разів. Але й ці дані не можна вважати точними, тому що багато архівних документів періоду 1933–1937 рр. було знищено. Та навіть наведені показники змін в питанні ліквідації неписьменності вражають.

Аналіз документальних джерел дає підстави для висновку, що в роки, коли М. О. Скрипник очолював Наркомат освіти, було навчено грамоти понад 3 млн. чол. дорослого населення, а також проведено роботу з 2,1 млн. малописьменних [73, с. 3–5]. Виступаючи на XII Всеукраїнському з'їзді Рад (1930 р.), М. О. Скрипник зазначав, що «в Україні ми маємо зараз 78,6% письменних чоловіків і 52,8% письменних жінок», тоді як «в 1897 р. в Україні було 36,5% письменних чоловіків і 11,7% жінок» [218, с. 6].

Чимало зусиль докладав М. О. Скрипник і для розв'язання проблеми вчительства, що потребувала особливої уваги через кілька причин. По-перше, як ми вже зазначали, учителів катастрофічно не вистачало, особливо у зв'язку з розгортанням боротьби з неписьменністю та активізацією процесів охоплення дітей обов'язковим навчанням. Показовим щодо цього є дані про

потребу в учителях. Наприкінці 1927/1928 н.р. Наркомос ставив завдання підготувати протягом «5 років 34 тис. педагогів, у той час як за попередні три роки випуск педвузів дав лише 10 тис.» [3, с. 19]. Від нестачі вчителів особливо потерпала сільська школа. М. О. Скрипник писав: «... тепер учителі дефіцитний крам. Так, як у нас дефіцитний крам чорний метал, шкіра, чавун, так і дефіцитним крамом стає вчитель...» [218, с. 10–12]. По-друге, початок «наркомунання» М. О. Скрипника збігся зі зміною політичних настроїв в учительському середовищі. Серед педагогів спостерігалось зростання антирадянських настроїв через низьку заробітну плату, погіршення матеріально-побутового становища: «у деяких районах учителі протестували проти виборів комуністів до керівництва профспілки Рабос, мотивуючи це тим, що партія не дбає про життя учительства. Велись розмови, що радянська влада експлуатує вчителів...» [83, с. 46].

Ситуація, що склалася в учительському середовищі, потребувала розробки та реалізації невідкладних заходів. Велике значення для її поліпшення мало підвищення зарплатні вчителям початкової школи в 1927 р. удвічі, а також на 80% учителям старших класів. У прийнятті такого рішення чималу роль відіграв М. О. Скрипник. Водночас до вчителювання почали залучати багатьох представників безробітного населення, які мали відповідну освіту. Як писав Нарком, «поставлено завдання перекваліфікації розумової праці – безробітних, якщо у них є достатня кваліфікація, щоб послати їх учителями» [221, с. 7]. І, нарешті, постійною турботою М. О. Скрипника було збільшення кількості студентів у вищих та середніх педагогічних школах. Так, за 1926–1932 рр. мережа педагогічних інститутів у республіці зросла з 12 до 46, технікумів – з 59 до 84. Кількість студентів у них збільшилася відповідно з 14,3 до 47,9 тис. чоловік. В окремих округах при педтехнікумах почали діяти курси підготовки вчителів початкових класів. Створювалася система заочної педагогічної освіти. У 1924–1929 рр. в Україні було видано 694 назви шкільних підручників тиражем 29 640 050 примірників [78]. Зміцнення навчально-матеріальної бази початкових шкіл, виділення дедалі більших

асигнувань на освіту давало змогу розширювати шкільну мережу, збільшувати учнівські контингенти. Динаміка розширення мережі шкіл в Україні ілюструється даними 1.3.

Таблиця 1.3

Динаміка розширення мережі шкіл в Україні (1925-1930 рр.)

Навчальні роки	Школи		
	початкові	семирічні	Разом
1925/26	16 096	1855	17 951
1926/27	16 713	2066	18 779
1927/28	17 832	2531	20 363
1928/29	17 487	2958	20 445
1929/30	17 944	3390	21334

З кожним роком все більше ставало семирічних шкіл. У 1927 р. більшість районів УСРР мали по 4 семирічні школи. Зростало й число шкіл з українською мовою навчання. У 1927 р. їх було 80,7% [234, с. 343]. Це видавалося великим завоюванням Жовтня, який поклав край національному гніту. Неухильно зростали контингенти учнів у початкових та семирічних школах (див. табл. 1.4).

Таблиця 1.4

Динаміка зростання контингенту учнів у початкових та семирічних школах у 1927 - 1931 рр.

Навчальні роки	Кількість учнів		
	у початкових школах	у семирічних школах	разом
1927/28	1 562 951	885 093	2 448 044
1928/29	1 585 814	953 747	2 539 561
1929/30	1 776 155	1 110 970	2 887 125
1930/31	2 003 376	1 704 724	3 708 100

У багатьох містах і промислових центрах майже всі діти були охоплені навчанням у школах. В цілому навчалось 80% дітей шкільного віку. Проте відсів дітей із шкіл все ще був великим. Розвиток соціалістичного будівництва і зв'язані з цим величезні завдання щодо підготовки кадрів, ліквідації культурно-технічної відсталості, комуністичного виховання широких мас вимагали якнайшвидшого проведення загального обов'язкового навчання як найважливішої передумови культурної революції.

У 1927 р. Наркомос УРСР затвердив новий навчальний план для початкових шкіл, у якому було реалізовано знаннево-професійний аспект управління їх діяльністю (див. додаток В). Про це свідчить внесення в навчальний план різноманітних предметів, спрямованих на забезпечення оптимального обсягу знань учнів з основ наук та на набуття практичних виробничих навичок і умінь роботи в майстернях.

На порядку денному стояло питання про запровадження загального обов'язкового навчання, яке відображено в рішеннях X з'їзду КП(б)У (1927 р.) «Про завдання культурного будівництва на Україні» та в першому п'ятирічному плані розвитку народного господарства Української СРР (1928–1932 рр.). Накреслюючи їх, партія виходила з того, що план культурного будівництва повинен тісно пов'язуватися з індустріалізацією країни і бути невід'ємною частиною загального плану соціалістичної перебудови країни [163, с. 139–142].

Здійснення загального навчання в Українській РСР, як і в інших союзних республіках, стало можливим тільки пізніше, коли було створено відповідну матеріальну базу. У перші роки відбудови народного господарства країни органам народної освіти доводилось долати значні труднощі. Державні асигнування на народну освіту були ще недостатніми, школи по суті не мали сталого бюджету. За цих умов виникла потреба у постійній матеріальній допомозі школам з боку громадськості.

Однією з дієвих форм допомоги було так зване патронування, яке здійснювали промислові підприємства великих міст над школами. У Харкові,

наприклад, патронатом було охоплено 24% шкіл. У Дніпропетровську – 37%; у Кривому Розі – 38%. На Київщині і Поділлі чимало шкіл патрунували цукрові заводи. Широко практикувалося й шефство підприємств та установ над школами і дитячими закладами. Шефи ремонтували шкільні будинки, завозили паливо, виділяли кошти на утримання буфетів і їдалень при школах, допомагали учням одягом, взуттям та ін [76]. Наприклад, тільки у 1928 р. було споруджено 64 великі шкільні приміщення в Києві, Харкові, у промислових центрах, а також 702 приміщення для початкових шкіл.

Серед багатьох справ, які встиг зробити М. О. Скрипник, очолюючи Наркомат освіти України, була така, яка мала вирішальне значення для розвитку освітньої системи української держави. Йдеться про те, що він поставив крапку в багаторічному змаганні між російським та українським урядами в уніфікації освітніх систем України та Росії. Постанову про необхідність уніфікації освітніх систем Росії й України було схвалено XI Всеукраїнським з'їздом Рад (травень 1929 р.). Рішення про створення єдиної системи освіти в СРСР прийняла Друга всесоюзна партійна нарада з питань освіти (квітень 1930 р.). Перед учасниками цього зібрання, як і 8 років тому, виступив Нарком освіти УСРР. Але якщо Г. Ф. Гринько зміг переконати учасників Першої партійної наради у перевагах української освітньої системи, то М. О. Скрипник гаряче відстоював ідею уніфікації, заявивши, що «уніфікувати систему народної освіти стало завданням потрібним і практично можливим» [220, с. 412]. Більше того, він обґрунтував цю ідею, виходячи з того, що «хоч протягом 10 років точилася гостра боротьба між двома системами, російською та українською, і з приводу цього було скільки завгодно балачок, проте в розбіжностях між двома системами жодного грама, жодної йоти національного не було...», а «нові умови господарського розвитку поставили перед нами завдання створити нову єдину систему народної освіти» [220, с. 420].

М. О. Скрипник спробував визначити також і характерні риси єдиної освітньої системи. Подамо кілька цитат з його виступу на Другій Всесоюзній

партійній нараді: система освіти «... мусить бути єдина в тому розумінні, що не може бути відомчою»..; «єдина система народної освіти повинна охоплювати всі форми єдиної продукції, духовного впливу на маси, всі шляхи і способи виховувати нову, здатну боротися за комунізм і творити людину комунізму»..; «...єдина система народної освіти повинна бути гнучкою»..; «кожна ланка єдиної системи народної освіти повинна мати на увазі загальні завдання»..; «кожна ланка вікового складу повинна мати своє зв'язане з виробництвом настановлення і рівночасно вести до дальшого ступеня, бути спрямована до того, щоб у самій системі об'єктивні можливості були спрямовані на те, щоб кожен трудящий міг стати кваліфікованим членом суспільства й виробництва, міг набути всі ті знання, яких тільки дана суспільність досягла...» [220, с. 414 – 415].

Таким чином, М. О. Скрипник, виконуючи волю московського керівництва, поставив довгоочікувану російським Наркомосом крапку в історії української системи освіти. Розпочався шістдесятирічний період функціонування радянської системи освіти на території України.

У 20-х роках ХХ ст. відбувалися радикальні зміни суспільних, соціально-економічних і політичних умов, які викликали відповідні зміни в освітньому просторі. Наслідки воєнної інтервенції та громадянської війни в Україні вплинули і на фінансове та матеріально-технічне забезпечення початкової освіти. Фінансування шкіл було вкрай обмеженим і тому урядовим установам довелося залучати приватні кошти населення регіону на їх утримання та заробітну плату вчителям. На I Всеукраїнській нараді (25 березня 1920 р.) завідуючих губерньськими відділами освіти обговорювалося завдання «Про проведення в життя семирічної єдиної трудової школи...», в складі якої була початкова школа. Зміст початкової освіти, починаючи з 1920/21 н.р., визначався планами і програмами, розробленими на місцях губерньськими і повітовими відділами народної освіти. Ці документи були не обов'язковими, а лише орієнтовними.

Сутність політики влади і Наркомосу цього періоду відносно вчительства України полягала у підготовці нових кадрів педагогічного персоналу в системі середніх та вищих педагогічних закладів (ІНО). Окрім цього, Наркомос організовував на базі вчительських семінарій і деяких колишніх середніх шкіл вищі 3-річні педагогічні курси, поставивши завдання у 1927/28 н.р. підготувати протягом п'яти років 34 тис. педагогів, у той час як за попередні роки було підготовлено лише 10 тис. учителів.

Завдяки успіхам у розвитку економіки країни неухильно поліпшувалася матеріальна база школи, в т.ч. асигнування на утримання початкових шкіл. Якщо у 1922/23 н.р. на народну освіту в республіці було асигновано 16 340 тис. крб., то в 1923/24 н.р. асигнування було збільшено до 37 967 тис. крб., тобто вдвічі більше коштів.

Знаменним фактором цього періоду було проголошення рішення X з'їзду Рад (1923/24 н.р.) щодо впровадження в Україні загального обов'язкового початкового навчання. Державно-громадськими органами управління освітою активно підтримувалася політика українізації нижчої школи. На перше вересня 1927 р. початкові школи з українською мовою охоплювали 94% українських дітей шкільного віку, а у 1929 р. – 97,2%. Українізація системи освіти сприяла ліквідації неписьменності, яка зменшилась протягом 10 років (1924 – 1934 рр.) з 47% до 8% від загальної кількості дітей шкільного віку.

Наприкінці 20-х років ХХ століття гостро постала проблема уніфікації освітніх систем Росії й України, необхідність розв'язання якої була проголошена рішенням XI Всеукраїнського з'їзду Рад (травень 1929 р.). На II Всесоюзній партійній нараді з питань освіти (квітень 1930 р.) було ухвалено рішення про створення єдиної системи освіти в СРСР. Нарком М. О. Скрипник гаряче відстоював ідею уніфікації системи народної освіти.

Висновки до першого розділу

У 1917 – 1920 рр. ХХ ст. в Україні відбувався поступовий перехід до забезпечення українського народу обов'язковою безплатною початковою (нижчою) освітою, становлення і розвиток уніфікованої системи початкової освіти, формування й апробація різних варіантів державного й громадського управління системою освіти.

У період функціонування Української Центральної Ради пріоритетними завданнями управління системою початкової освіти були: ліквідація неписьменності українського народу, українізація шкіл, демократизація, децентралізація.

Доба Гетьманату П. Скоропадського позначилася переважно формальним спрямуванням органів управління освіти на розв'язання її актуальних проблем. У цей час швидкими темпами вкорінювалися централізм і авторитаризм, ієрархічна структура управління системою освіти.

У Добу Директорії збереглися принципи децентралізації та демократизації управління освітою, було взято курс на відновлення та посилення українізації початкових шкіл, ліквідацію неписьменності функціонувала ієрархічна структура управління освітою.

У Революційну добу будівництва УСРР (20-ті роки ХХ ст.) удосконалювався зміст початкової освіти, зусилля керівників освіти спрямовувалися на підготовку нових педагогічних кадрів, продовжувалася робота щодо впровадження в Україні загального обов'язкового початкового навчання та українізації початкової школи. У 20-х роках ХХ ст. актуалізувалася проблема уніфікації освітніх систем Росії й України.

РОЗДІЛ 2. УПРАВЛІННЯ ПОЧАТКОВОЮ ОСВІТОЮ В УКРАЇНІ НА ЗАСАДАХ ПРІОРИТЕТНОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ (30-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ)

2.1. Характерні ознаки пріоритетних завдань управління початковою освітою в 30-х роках ХХ ст.

30 грудня 1922 р. Україна увійшла до складу СРСР. Система освіти в УРСР розвивалася в умовах формування радянського суспільства, у рамках Конституції СРСР, згідно з якою система освіти в країні мала бути єдиною, забезпечувати загальноосвітню й професійну підготовку громадян, служити комуністичному вихованню, духовному і фізичному розвитку молоді, готувати її до праці і громадської діяльності [208, с. 14].

Функціонування системи освіти й управління нею здійснювалося переважно на демократичних засадах, про що свідчать такі принципи як рівність усіх громадян у здобутті освіти незалежно від расової і національної належності, статі, ставлення до релігії, майнового і соціального стану; обов'язковість освіти для всіх дітей і підлітків; державно-громадський характер управління навчально-виховними закладами; свобода вибору мови навчання; безплатність всіх видів навчання; єдність системи народної освіти і наступність усіх типів навчальних закладів, що забезпечує можливість переходу від нижчих ступенів навчання до вищих; єдність навчання і комуністичного виховання; співробітництво школи, сім'ї і громадськості у вихованні дітей і молоді; зв'язок навчання і виховання з виробничою практикою; науковий, гуманістичний і високоморальний характер освіти і виховання; спільне навчання осіб обох статей; світський характер освіти [237, с. 398–399].

Наркомат освіти, який очолював М. О. Скрипник, відіграв вирішальну роль у національно-культурному будівництві в Україні наприкінці 20-х – на початку 30-х років. 13 серпня 1930 р. було прийнято постанову ВУЦВК

«Про реорганізацію Народного Комісаріату Освіти», якою цьому відомству делегувалися функції керівництва не лише системою освіти, а й культурно-освітньою, пропагандиською, науково-дослідною, видавничою, мистецькою, літературною діяльністю. У постанові наголошувалося на важливості керівництва процесами українізації в усіх цих галузях, «методичного керівництва» та українізації державного апарату. Нарком М. О. Скрипник став головною фігурою у здійсненні цього процесу в Україні.

Цілком правомірним є те, що зусилля в реалізації завдань українізації освіти Народний Комісаріат Освіти спрямував на школу. Г. Г. Єфименко зазначає, що «саме в галузі початкової та середньої освіти найбільш точно втілювалися в життя всі задуми українських націонал-комуністів, саме тут найбільш послідовно здійснювалася політика коренізації. Керівництво Наркомосу освіти намагалося досягти такого стану, щоб діти в Україні могли навчатися рідною мовою, тобто ставилася мета покінчити з русифікацією освіти» [3, с. 7]. Головні зусилля в справі українізації школи спрямовувалися на збільшення кількості шкіл з українською мовою викладання і в цьому було досягнуто відчутних результатів. На початку 1932/1933 н.р. українська мова навчання стала основною в школах України. Її вивчали 89,4% учнів, хоч українського населення було лише 83% [228]. С. О. Сірополко пояснював це тим, що «в багатьох селах українські школи обслуговують не лише дітей української національності, а також дітей інших національностей, для яких не може бути утворено окремої школи з рідною викладовою мовою через малу кількість дітей дотичної неукраїнської національності» [213, с. 67].

Українізація освіти сприяла ліквідації неписьменності, яка зменшилася з 47% у 1924 р. до 8% у 1934р. [58]. Це також можна віднести до заслуг Наркомосу, адже лише в 1928 р. в Україні було 3,5 млн. неписьменних. Така ситуація пояснюється тим, що раніше «ліквідація неписьменності проводилась апаратним шляхом».

Значну увагу Нарком України надавав проблемі змісту навчання. Насамперед, йдеться про збільшення кількості годин, відведених на вивчення

української мови та суспільствознавства, у навчальних планах закладів освіти. У 1932/1933 н.р., за даними Г. Г. Єфименка, рідна мова і суспільствознавство викладалися в першому та другому класах 11 годин на декаду (34,3% від загального обсягу). Навчальний процес на початку 30-х рр. у загальноосвітніх школах був організований за декадами. Навчальна декада складалася з десяти навчальних днів із днем відпочинку після кожних п'яти днів навчання, незалежно від того, на який день тижня припадав цей вихідний [165, с. 2–4]. У третьому та четвертому класах ці цифри склали відповідно 11 (32,5%) та 12 (30%) годин.

Під час керівництва М. О. Скрипника Наркомосом було розпочато радикальні зміни в управлінській діяльності освітянського відомства та у підпорядкованих йому управлінських структурах на місцях. Зокрема, започатковано перехід до адміністративно-командної системи управління освітою та до її максимальної централізації, що повністю відповідало процесам, котрі відбувалися в суспільно-політичному житті України [220]. На М. О. Скрипника покладалося завдання створення й організації роботи інспектур народної освіти, які повинні «рішуче усувувати всі шкідливі чинники на шляху до комунізму» в діяльності закладів освіти [221, с. 5– 6]. На посадах освітянських інспекторів у 1928 р. працювало 662 особи. Це була велика армія наглядачів за школою, в першу чергу за політичною ситуацією в ній та за поведінкою вчителів. Такий висновок можна зробити, аналізуючи дані про освітній рівень інспекторів Наркомосу. За висновками С. О. Сірополка, дві третини округових інспекторів не мали вищої освіти, хоч і повинні були контролювати вищі школи. Отже, фахові знання для здійснення інспекторських функцій не були потрібні. Для нагляду за політичним світоглядом учителів важливими були інші знання – політичні. Їх майбутні інспектори набували у достатньому обсязі, працюючи у партійних, профспілкових та комсомольських організаціях. До речі, саме на комсомольців М. О. Скрипник покладав особливі надії, закликаючи їх «взяти на себе перевірку й виявлення вовків в овечій шкурі»; робітничі організації

він також закликав до «перевірки роботи шкіл відповідно до ухвал партії» [220, с. 418]. Нагляд за роботою вчителя здійснювали не лише інспектори Наркомосу України. 5 вересня 1931 р. ЦК ВКП(б) було прийнято рішення про формування у складі партійних комітетів інституту шкільних інструкторів. У 1931/1932 н.р. 33 таких інструктори почали працювати в Україні. Крім цього, вчителі постійно перебували під наглядом Робітническо-селянської Інспекції, що вже розпочала чистки учительських колективів. С. О. Сірополко наводить такий факт: «М. О. Скрипник дозволив собі один раз так висловитися про наслідки чистки учительського персоналу, яку провела Робітническо-селянська Інспекція: «Внаслідок цього ми не мали такого головотяпства, що є цілком неприпустимим. Наприклад, на Україні вичищали десятками вчителів, школи залишалися без проводу. Були випадки, що припиняли навчання у школі, бо маса вчителів була звільнена, а замінити не було ким» [213, с. 129]. Щоправда, нормативними документами на інспекторів було покладено обов'язок також інструктувати вчителів-практикантів. Однак, ознайомлення з відповідними документами свідчать, що в їхній діяльності переважала контрольна функція.

У цей період Комуністична партія в небувалих масштабах здійснювала культурну революцію. Проблема кадрів, які опанували нову техніку, набула першорядного значення. XVI з'їзд ВКП(б), який відбувся влітку 1930 р., звернув особливу увагу на питання культурної революції. У звіті ЦК партії з'їздові було відмічено низку досягнень в галузі культури і підкреслено, що ці досягнення не є достатніми, незважаючи на те, що відсоток письменності значно підвищився з 33% в 1916 р. до 62,6%. Але вирішальним кроком у справі культурної революції був перехід до обов'язкового початкового навчання. Запровадити загальну початкову освіту стало можливим тепер тому, що створено матеріальну базу – важку промисловість уже було відбудовано і країна зміцніла. У рішеннях XVI з'їзду зазначається: «Проведення загального обов'язкового початкового навчання і ліквідація неписьменності повинна стати бойовим завданням партії у найближчий

період» [134]. Відповідно до рішень XVI з'їзду партії ЦВК і Раднарком СРСР 14 серпня 1930 р. було прийнято закон, за яким в країні з 1930/31 н.р. повсюдно запроваджувалося загальне обов'язкове початкове навчання для дітей восьмирічного віку в обсязі чотирикласної початкової школи на селі, а в містах і робітничих селищах – в обсязі семирічної школи [141, с. 105–106]. Трудящі країни відгукнулись на заклик партії та уряду, всіляко прагнули допомогти здійсненню загального обов'язкового навчання. При Раднаркомі СРСР і Раднаркомах союзних республік, при всіх радах (від крайових до селищних і сільських) було створено комітети з питань запровадження загального обов'язкового навчання, які очолили масовий рух за всеобуч [211, с. 34–35].

Відповідно до постанови ЦК ВКП(б) від 25 липня 1930 р. і постанови ЦВК і РНК СРСР від 14 серпня 1930 р. «Про загальне обов'язкове початкове навчання», а також постанови ЦК КП(б)У «Про запровадження обов'язкового загального початкового навчання на Україні» тільки в 1930 р. необхідно було забезпечити додатково до існуючого контингенту учнів понад 1,4 млн. дітей, із них 500 тис. підлітків віком 11 – 15 років, розширити мережу шкіл, відкрити в школах 7,8 тис. нових комплектів, підготувати вчительські кадри, забезпечити школи стабільними підручниками і навчальними програмами. Виконання цих завдань стояло в центрі уваги партійних і радянських органів, всієї громадськості [181].

Вже на перших роках здійснення обов'язкового початкового навчання було досягнуто значних успіхів. У рапорті Наркомосу УРСР ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У від 5 вересня 1931 р. зазначалося, що директиву партії про запровадження загального обов'язкового навчання на території УРСР в основному виконано: діти віком 8 – 10 років охоплені початковою школою на 98,2% проти 75,2% минулого року, в тому числі: у містах – 99,8%; підлітки 11 – 15 років охоплені навчанням на 85% [100, с. 38]. Докорінно змінився соціальний склад учнів: діти робітників і широких мас трудящих на селі, які раніше не мали змоги навчати своїх дітей, склали основний

контингент учнів. Докорінно змінився зміст роботи школи, яка ставила своїм завданням «готувати всебічно розвинених членів комуністичного суспільства», дати дітям незрівнянно ширший громадсько-політичний кругозір і загальний розвиток, ніж дореволюційна буржуазна школа [155]. Зріс рівень загальної освіти дітей. Школа значно просунулася вперед на шляху поєднання навчання з продуктивною працею і громадською роботою, завдяки чому було закладено основи перебудови школи на базі політехнізму.

В основу подальшої роботи школи, як зазначалося в постанові ЦК ВКП(б), було покладено вказівки В. І. Леніна, які він дав ще в 1920 р. у «Замітках на тези Н. К. Крупської про політехнічну освіту» [238, с. 221]. ЦК партії вимагав від Наркомосу застосування різних нових методів навчання, що сприятимуть вихованню ініціативних учасників соціалістичного будівництва. ЦК партії засудив методичне прожектерство, в т.ч. застосування в школах «методу проектів» [133, с. 25]. Одним із найневідкладніших завдань було розроблення нових навчальних програм і планів для загальноосвітньої школи, які забезпечували б озброєння учнів системою наукових знань, сприяли б розвитку їх активності в навчальному процесі, набуттю практичних умінь.

Отже, в 30-х роках ХХ ст. приділялася належна увага розробці програм початкової і середньої школи, створенню оригінальних підручників. Після опублікування постанови ЦК ВКП(б) від 3 вересня 1931 р. «Про початкову та середню школу», НКО УРСР і науково-дослідний інститут педагогіки УРСР розробили «Основні засади побудови програм і організації педагогічного процесу в семирічній політехнічній школі» [276, арк. 255]. Проте чимало питань тут тлумачилося неправильно. Автори обстоювали, але в завуальованій формі, комплексну систему змісту навчання. Водночас ЦК ВКП(б) вказав на те, що школа ще не задовольняє вимог соціалістичного будівництва. Докорінна хиба школи полягала в тому, що навчання не забезпечувала достатнього обсягу загальноосвітніх знань і незадовільно розв'язувала завдання підготовки для технікумів та вищої школи грамотних

людей, які добре володіють основами наук (фізики, хімії, математики, рідної мови, географії та ін.). Через те політехнізація школи набувала формального характеру і не забезпечувала підготовки всебічно розвинених будівників соціалізму, які поєднують теорію з практикою і опановують техніку [147, с. 14].

5 вересня 1931 р. Президія ВУЦВК прийняла постанову «Про підсумки загального обов'язкового навчання у 1930/31 н.р., стан підготовки до нового навчального року та перехід до загального обов'язкового навчання в обсязі семирічки» [71, с. 5–6]. Було відзначено, що внаслідок активної участі широких мас трудящих, державних і громадських організацій, а також самовідданної роботи переважної більшості вчителів щодо здійснення обов'язкового навчання та політехнізації школи постанову ВУЦВК і РНК від 28 березня 1930 р. «Про загальне обов'язкове навчання» в основному виконано [76, с. 23]. Водночас ЦК партії вказав на істотні недоліки у роботі школи. Основний із них полягав у тому, що школа не забезпечувала своїм випускникам ґрунтовних знань з основ наук, відповідної підготовки їх до вступу в середні та вищі навчальні заклади. У багатьох школах політехнічне навчання носило формальних характер, учні не одержували систематичних і міцних знань з основ наук. Постанови ЦК партії зобов'язували Народний Комісаріат освіти негайно розпочати роботу щодо складання нових навчальних планів і програм, які забезпечували б засвоєння учнями основ наук і відповідали б завданням політехнічного навчання, яке повинно здійснюватися на основі опанування учнями загальноосвітніх дисциплін, зв'язку теорії з практикою, вивчення основ виробництва. ЦК партії вказав на необхідність зміцнення навчально-матеріальної бази школи, підвищення ролі вчителя, поліпшення підготовки і перепідготовки педагогічних кадрів, піднесення на вищий рівень усієї навчально-виховної роботи школи (запровадження класно-урочної форми навчання, модернізація методів навчання, здійснення принципу виховального навчання тощо). Після постанови ЦК партії про школу від 5 вересня 1931 р. Наркомос України

затвердив нові навчальні плани початкової, семирічної і середньої школи, які базувалися на основі предметного навчання. У них велику питому вагу посідало вивчення рідної мови і літератури, математики, природознавства та інших навчальних предметів [121, с. 50–60].

25 серпня 1932 р. була прийнята постанова ЦК ВКП(б) «Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі». У постанові окреслено вимоги до навчальних програм – це: методологічна витриманість, історизм, відповідність віковим особливостям учнів, забезпечення потрібного обсягу знань основ наук, умінь та навичок. Відповідно до Постанови ЦК партії Народний Комісаріат Освіти України повинен був розробити й затвердити програми з усіх навчальних предметів до 1 січня 1933 р. [143].

Розробці та вдосконаленню навчальних програм сприяла укладена в березні 1933 р. між народними комісаріатами освіти УРСР і РРФСР угода про зміцнення зв'язків у галузі культурного будівництва. Низка програм була уніфікованою. З багатьох предметів у школах України використовувалися навчальні програми для шкіл РРФСР (математика, фізика, хімія, креслення, природознавство, історія, географія та ін.). Це дало змогу НКО УРСР зосередити увагу головним чином на розробці навчальних програм з української мови та української літератури, Конституції УРСР, фізичної і економічної географії УРСР, російської мови для шкіл з українською мовою навчання. У зміст програм вносилися зміни й уточнення, усувалися виявлені серйозні помилки. Проте докорінній переробці їх не піддавали [79, с. 450].

Починаючи з 1933 р., після постанови ЦК ВКП(б) «Про підручники для початкової і середньої школи» Наркомос України провів значну роботу щодо створення й видання стабільних підручників для учнів та методичних посібників для вчителів [186, с. 3–4]. Постановою засуджувалися спроби органів управління освітою та видавництв замість стабільних підручників видавати «групові робочі бібліотеки», «робочі книги», «журнали-підручники». У підготовці цієї постанови активну участь брав Нарком освіти М. О. Скрипник. Знаючи, що підручників для шкіл не вистачає, він

наполегливо дбав про збільшення загального тиражу і водночас жорстко вимагав від авторів та видавництв «усунути ідеологічні і педологічні хиби, надати їм більшої доступності для широких мас населення, уніфікувати підручники, уникати розбіжностей й тим здешевити їх» [185, с. 132]. Авторам було доведено завдання щодо підготовки стабільних підручників, які потрібно і можна використовувати в школах протягом декількох років.

Покращення навчально-методичного забезпечення та вдосконалення навчальних програм сприяло успішному виконанню заходів щодо здійснення загального обов'язкового початкового навчання. У 1933/34 н.р. передбачалося охопити в Україні навчанням у початкових школах майже в два рази більше дітей, ніж у 1929 р. Загальнообов'язкове початкове навчання запроваджувалося в Україні такими швидкими темпами, яких не знала і не могла знати жодна країна світу [93, с. 249].

Істотними були зміни у співвідношенні шкіл різних типів. Із року в рік розширювалася в Україні мережа семирічних шкіл, широкого розвитку набувала середня загальна освіта. У 1932/33 н.р. при семирічних школах було відкрито восьмі класи, в яких навчалося 5122 учні [249, с. 28–32]. Порівняльні дані з 1914/1915 н.р. свідчать, що тоді початкові школи становили 95,9% загальної кількості шкіл, семирічні школи – 1,7 %, середні – 2,4 %, а в 1940/41 н.р. початкові школи становили 44,9 %, семирічні – 37,0 %, середні – 18,1 % [246, с. 3–13]. Окрім масових і спеціальних шкіл системи Наркомосу в Україні працювало багато шкіл і курсів у системі інших відомств. Створена мережа шкіл Української РСР повністю забезпечувала в той період здійснення закону про загальне обов'язкове семирічне навчання на селі і десятирічне у містах.

Могутнє піднесення і розквіт школи Української РСР були результатом здійснення національної політики, піклування партії і уряду про школу, освіту і виховання підростаючого покоління. У серпні 1934 р. Наркомат освіти УРСР затвердив нові навчальні плани для шкіл на 1934/35 н.р.

Навчальний план середньої міської школи подано в додатку Г. Навчальні плани дедалі удосконалювались. У 1935 р. Наркомос УРСР затвердив новий навчальний план для середньої школи, яким було збільшено кількість годин на вивчення української і російської мов та літератури в усіх класах, природознавства; введено викладання історії в III – X класах, чіткіше визначено кількість годин з окремих математичних предметів, а кількість годин з ручної праці дещо зменшено. У плані було представлено такі навчальні предмети, вивчення яких забезпечувало учням не лише засвоєння основ наук, а й естетичне, фізичне, трудове виховання. Протягом значного періоду після його затвердження і запровадження цей план використовувався у школах України з незначними уточненнями та корекцією [23, с. 7].

Удосконаленню змісту педагогічного процесу в школах значною мірою сприяла постанова ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 3 вересня 1935 р. «Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок у початковій, неповній середній і середній школі», в якій особливу увагу було приділено зміцненню внутрішньошкільного розпорядку, режиму праці і навчання [166, с. 1–11].

Велика увага приділялася роботі учнів з підручниками, написанню творів і переказів, розв'язуванню задач і вправ, використанню наочних посібників. Учителі привчали дітей до самостійної роботи, поєднували колективні форми роботи з індивідуальними, організовували допомогу тим, хто не встигав у навчанні. Поліпшилось планування навчального процесу, організація систематичного повторення вивченого. З метою піднесення якості знань у школах запроваджувалися різні форми обліку роботи: поточний, індивідуальний, систематичний [79].

Першорядного значення набувало завдання формування нової людини – колективіста. А. С. Макаренко наголошував, що правильно виховувати особистість можна тільки в колективі, через колектив і для колективу. «Я тепер спостерігаю дуже багато шкіл – і тут, у Москві, і в Києві доводиться бувати, – і я не завжди бачу колектив учнів, – писав він. Іноді доводиться

бачити колектив класний, але мені майже ніколи не доводилось бачити колектив школи». Тим часом «правильне радянське виховання повинно бути організоване шляхом створення єдиних, сильних, впливових колективів. Школа має бути єдиним колективом, в якому організовані всі виховні процеси, і окремий член цього колективу повинен почувати свою залежність від нього – від колективу, повинен бути відданий інтересам колективу, обстоювати ці інтереси і в першу чергу дорожити ними» [111, с. 163].

Видатний радянський педагог підкреслював: коли будуть такі шкільні колективи, тоді, безумовно, успішно будуть, розв'язані і питання підвищення якості навчально-виховної роботи, зменшення другорічництва. За умов вмілого керівництва з боку педагогів дитячий колектив стає одним з вирішальних виховних факторів. Це, звичайно, не виключає потреби індивідуального підходу до кожного з учнів. Необхідно поєднувати виховання в колективі, через колектив з педагогічно чуйним індивідуальним підходом. А. С. Макаренко обстоював в теорії і на практиці ту точку зору, що школа, вчитель не тільки навчає, а й виховує. Він вважав, що школа повинна боротися за комунізм з такою самою волею, з такою самою мужністю, з таким самим напруженням, як і все наше суспільство [110, с. 111].

Щоб забезпечити подальший розвиток школи та позаурочної виховної роботи, усієї справи народної освіти, необхідно було розширити масштаби підготовки педагогічних кадрів, підвищити її ідейно-теоретичний рівень та фахову кваліфікацію. Особливу увагу було приділено підвищенню кваліфікації вчителів, зокрема: історії, географії, мови та літератури. У наказі Наркомосу УРСР від 9 квітня 1935 р. зазначалося, що в результаті недостатньої кваліфікації вчителів найбільш відсталою ділянкою в роботі школи залишається викладання саме цих предметів. У зв'язку з цим курсова система за рахунок державного та місцевого бюджету була спрямована на підвищення фахового рівня вчителів історії, географії, мови і літератури, а також учителів початкових класів. При чотирьох університетах було організовано 25-денні курси на 1700 осіб, при педтехнікумах і середніх

зразкових школах – на 10520 чоловік. Було організовано курси на 500 осіб для підготовки директорів і завучів з кращих учителів. Переважну більшість курсантів становили молоді вчителі зі стажем роботи від 1 до 3 років. Увага до підвищення педагогічної кваліфікації вчителів позитивно позначилася на роботі школи [202, с. 27].

На питаннях підвищення якості навчання в загальноосвітній школі наголошувала постанова ЦВК і РНК УРСР від 28 травня 1936 р. У ній зазначалося, що значною хибою в роботі школи залишається незадовільна організація викладання мови й математики. «Викладання мови, зокрема граматики, недостатньо пов'язується з систематичними вправами на розвиток усної і письмової мови, мало уваги приділяється в школах збагаченню лексики та розвитку образної мови дітей шляхом вивчення кращих зразків художньої літератури [203, с.28]. Наголошувалося також, що незадовільними є й знання багатьох учнів з математики. У зв'язку з цим зобов'язали Наркомос звернути особливу увагу на підвищення відповідальності вчителів за якість навчання і виховання учнів, видання на допомогу вчителям орфографічних словників з української і російської мов, посібників з методики викладання української мови, орфографічних, граматичних і синтаксичних таблиць й інших наочних посібників. Причому тираж мав бути таким, щоб їх могла придбати кожна школа. У постанові були й рекомендації щодо поліпшення викладання мови та арифметики, а також керівництва роботою школи, методичною роботою з учителями.

Особлива увага у зазначений період приділялася заочній освіті. 19 червня 1937 р. ЦК КП(б)У і РНК УРСР прийняли постанову «Про підвищення кваліфікації вчителів», в якій було накреслено заходи щодо поліпшення навчання вчителів на заочних і вечірніх відділеннях середніх і вищих педагогічних закладів [35, с. 22–24]. У 1940/41 н.р. на заочних відділеннях 58-ми педучилищ навчалось понад 26 тис. чол., на заочних відділеннях 39-ти педвузів – понад 60 тис. чол., на вечірніх відділеннях

педвузів – близько 3,5 тис. осіб. Набагато зросла кількість учителів у школах. У 1930/31 н.р. їх було 145 800, а в 1940/41 н.р. – понад 251 тис. [226].

Наприкінці 30-х років якісно змінився соціальний склад учителів в Україні. З кожним роком збільшувалась кількість тих, що вийшли із сімей робітників і селян. Для надання допомоги вчителям у підвищенні ідейно-теоретичного рівня і фахової кваліфікації, вивчення, узагальнення та поширення передового педагогічного досвіду в 1932/33 н.р. було відкрито Центральний інститут підвищення кваліфікації педагогів при Наркомосі УРСР. У 1938 р. в обласних центрах республіки почали діяти інститути вдосконалення кваліфікації вчителів, а в районних – педагогічні кабінети. Велику роботу серед учителів проводили будинки вчителів.

Учительство республіки, як і всієї країни, завжди відчувало піклування Компартії і Радянського уряду. 10 квітня 1936 р. ЦВК і РНК СРСР було прийнято постанову «Про персональні звання для вчителів початкових і середніх шкіл», значно поліпшено матеріальне становище вчителів [167, с. 10–12]. У 1939 р. Президія Верховної Ради СРСР нагородила орденами і медалями 769 учителів сільських шкіл України; у 1940 р. 200-м педагогам було присвоєно почесне звання Заслуженого вчителя школи УРСР.

У відповідь на піклування партії та уряду вчителі УРСР із року в рік поліпшували навчально-виховну роботу в школах, брали активну участь у пропагандистській і культурно-масовій роботі серед населення, допомагали радянським і партійним органам на селі у створенні і зміцненні колгоспів, працювали над ліквідацією неписьменності і малописьменності. З кожним роком збільшувалось число вчителів, які забезпечували повну успішність. За підсумками 1938/39 н.р., тільки в Києві було 603 класи із стовідсотковою успішністю. Значна кількість таких класів була в інших містах і районах.

Великого значення для піднесення якості навчально-виховної роботи в школі набула постанова ЦК ВКП(б) від 4 липня 1936 р. «Про педологічні викривлення в системі наркомосів» [184, с. 56–58], у якій відзначалося, що педологи заважали роботі школи, гальмували розвиток педагогіки,

проводили антинаукові експерименти над учнями, багатьох з них зараховували до категорії розумово відсталих, «важких» і «необдарованих», відправляли у спеціальні школи [184, с. 56]. Наркомоси були зобов'язані негайно ліквідувати педологію як псевдонауку і повністю відновити в правах педагогіку та педагогів, переглянути контингенти шкіл для «важко виховуваних» дітей. Після цієї постанови в Українській РСР було проведено перевірку контингенту учнів так званих допоміжних шкіл і лише в середині 1936 р. з них до масових шкіл було переведено понад 55 % учнів цих шкіл. Здебільшого це були нормальні діти з сімей робітників [123, с. 6–7].

Виходячи з рішення РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про обов'язкове вивчення російської мови в школах національних республік і областей», РНК УРСР і ЦК КП(б)У прийняли 20 квітня 1938 р. постанову «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України». У постанові зазначалося, що вивчення російської мови в школах України обумовлюється, по-перше, посиленням братерських зв'язків та єднання між українським і російським народами, їхнього господарського і культурного зростання; по-друге, сприянням вдосконаленню українських кадрів у галузі наукових і технічних знань; по-третє, забезпеченням необхідних умов для успішної військової служби громадян УРСР [169, с. 5–7]. РНК УРСР і ЦК КП(б)У постановили з 1 вересня 1938 р. ввести викладання російської мови в усіх неросійських школах України, почати вивчення цієї мови в усіх початкових школах з 2 класу, а в неповних середніх школах – з 3 класу. У зв'язку з цим при перегляді навчальних планів шкіл було збільшено кількість годин на вивчення української і російської мов та літератури, іноземної мови, історії, географії, Конституції СРСР. Протягом 1931–1941рр. великих змін зазнавала організація трудового виховання дітей і молоді. На початку 30-х років, особливо після постанов ЦК ВКП(б), зусилля партійних і радянських органів, педагогічної громадськості були спрямовані на поліпшення трудового навчання і виховання учнівської молоді, подолання формалізму в політехнічному навчанні, в суспільно корисній праці учнів [153, с. 34–37].

У міських і сільських школах створювалася навчально-матеріальна база для запровадження трудового і політехнічного навчання. Промислові підприємства, радгоспи, колгоспи, МТС допомагали школі в створенні майстерень, устаткуванні кабінетів фізики, хімії, біології, виділяли кращих спеціалістів для проведення занять у майстернях та керівництва суспільно-корисною працею учнів. Учні багатьох шкіл набували політехнічну підготовку на промислових підприємствах, в МТС, на колгоспних і радгоспних ланах, на пришкільних земельних ділянках, у шкільних технічних і агробіологічних гуртках, у палацах піонерів, на дитячих технічних станціях, станціях юних натуралістів тощо.

Однак, у 1936–1937 рр. переважав суто «академічний» курс розвитку школи, відмова від посиленої для учнів участі у продуктивній праці, а згодом і від трудового та політехнічного навчання. Прихильники цього курсу вважали, що причиною відставання учнів у навчанні, недостатньої якості знань є перевантаження їх різними видами суспільно-корисної праці. Наркомос УРСР наказом від 23 лютого 1937 р. скасував викладання праці в школах України, вилучив із навчального плану заняття у майстернях і на пришкільних земельних ділянках. Це рішення мотивувалось тим, що шкільні майстерні обладнано кустарно, що в них прищеплюються хибні уявлення про сучасне індустріальне виробництво. У наказі водночас пропонувалося посилити політехнічне навчання, поліпшивши викладання фізики, хімії, креслення і природничих предметів. Години праці рекомендувалося передати на викладання арифметики, рідної мови, географії тощо. Згортання трудового навчання, недооцінка ролі поєднання навчання з продуктивною працею призвели до того, що школа, хоч і домоглася певних успіхів у підвищенні якості теоретичних знань учнів, значно послабила зв'язок з життям, не готувала своїх вихованців до участі в промисловому і сільськогосподарському виробництві. Незважаючи на ці хиби, навчальні плани тих років мали чимало позитивних сторін. Зокрема, в них великого

значення набуло вивчення основ наук, предметів з естетичного і фізичного виховання учнів [122, с. 6–7].

У ці роки в Україні приділялася особлива увага шкільному будівництву. Якщо з 1929 до 1934 р. в Україні було збудовано і здано в експлуатацію 3117 нових шкільних будинків на 420 тис. учнівських місць, то лише за один 1936 р. споруджено 286 шкіл у містах і 582 школи в селах на 420 тис. учнівських місць [5, 3–10]. Починаючи з другої п'ятирічки, асигнування на утримання шкіл зросли майже в 4 рази і дорівнювали у 1933 р. 351353 тис. крб., а в 1938 р. – 1420419 тис. крб. Порівняно з першою п'ятирічкою бюджет шкіл України збільшився у 23 рази [200]. Одночасно із зростанням асигнувань на потреби школи змінювалася і внутрішня структура бюджету – збільшувалися кошти на будівництво шкіл, їх ремонт, навчальне устаткування. Зростали також фонди заробітної плати вчительського та обслуговуючого персоналу шкіл [102, с. 685–686].

Одним із вагомих досягнень радянської школи в Україні було розширення мережі шкіл з українською мовою навчання і забезпечення дітям інших національностей можливості вчитися в школах їх рідною мовою. Про це свідчать такі дані: у 1937/38 н.р. 82,4% дітей навчалися у школах з українською мовою викладання, 14,2% – у школах з російською мовою викладання і 3,4% навчалися іншими мовами .

Характеризуючи зрушення в житті радянської школи, Н. К. Крупська писала: «За останні роки зроблено особливо багато для того, щоб здійснити загальне навчання: воно здійснене в обсязі чотирирічки, а в деяких областях навіть в обсязі семирічки. За останній рік проведено велику роботу, конче потрібну для того, щоб підвищити якість навчання. Школи розкрупнюються, споруджено багато прекрасних будинків під школи, школам повернуто чимало приміщень, зроблено ремонт. Учні шкіл України забезпечуються зошитами, перами, олівцями, дошками, крейдою. Проведено велику роботу щодо розроблення стабільних підручників, відібрано кращі підручники і

видано в мільйонах примірників. Систематично і стабільно проводилася підготовка вчителів. Партія, Ради піклуються про школу» [95, с. 480].

У резолюції XIV з'їзду КП(б)У (червень 1938 р.) підкреслювалося, що Радянська Україна перетворилася на республіку високої соціалістичної культури. У 1938/39 н.р. в республіці працювало 11120 початкових шкіл, 8180 семирічних, 2963 середніх загальноосвітніх школи, в яких навчалася понад 5 млн. учнів [239].

Новий етап у розвитку загальноосвітньої школи знаменували рішення XVIII з'їзду ВКП(б) (березень 1939 р.). Серед невідкладних завдань на третю п'ятирічку було проголошено: здійснення загального середнього навчання в місті, а на селі і в усіх національних республіках – загального семирічного навчання, розширення охоплення дітей десятирічним навчанням. Впроваджуючи в життя директиви XVIII з'їзду ВКП(б), XV з'їзд КП(б)У (травень 1940 р.) визнав за необхідне посилити увагу до роботи шкіл, накреслив заходи щодо повного охоплення середньою освітою на кінець третьої п'ятирічки дітей у містах і робітничих селищах та 7-річною освітою дітей на селі. Успішне виконання завдань третьої п'ятирічки забезпечило повсюдне зростання мережі початкових семирічних та середніх шкіл у республіці. У 1940-1941 н.р. в УРСР працювало 15310 початкових шкіл, в яких навчалася 1177448 учнів; 10957 семирічних шкіл, що охоплювали навчанням 2346314 учнів, тобто число семирічних шкіл за два роки зросло на 2777. Кількість середніх шкіл у 1940/1941 н.р. збільшилась проти 1932/33 н.р. майже у 18 разів [22, с. 10–28].

Внаслідок вжитих заходів партійних, державних і громадських органів управління освітою у 30-х роках поліпшилися всі ланки навчально-виховної роботи школи. Були затверджені нові навчальні плани та програми, створені нові стабільні підручники, урок став основною формою організації навчальної роботи, підвищилась роль учителя як керівника педагогічного процесу, велика увагу приділялась фізичному та естетичному вихованню учнів у процесі вивчення основ наук, у позакласній і позашкільній роботі.

Передова частина вчительства і працівників органів народної освіти велику увагу приділяли системному викладу навчального матеріалу на уроках, застосовували різні форми, методи, способи і прийоми навчання; вчителі початкових класів приділяли більше уваги засвоєнню учнями основ грамоти, письмової і усної мови; значно поживалася позакласна і позашкільна робота, а також робота дитячих позашкільних установ.

Отже, одним із пріоритетних завдань управління початковою освітою в Україні 30-х роках ХХ ст. була демократизація її функціонування на засадах: рівності всіх громадян у здобутті освіти; обов'язковості освіти для дітей віком 8-11 років; державно-громадського характеру управління; свободи вибору мови навчання; безплатності навчання; єдності навчання і виховання; співробітництва школи, сім'ї і громадкості; зв'язку навчання і виховання з виробничою практикою; гуманістичного характеру освіти і виховання; спільного навчання осіб обох статей; світського характеру освіти.

В окреслений період успішно здійснювалася українізація системи початкової освіти та управлінського апарату. Так, на початку 1932/33 н.р. 89,4% учнів початкових шкіл навчалися в україномовних школах. Українізація початкових шкіл стала важливим позитивним чинником ліквідації неписьменності, яка зменшилась з 47% у 1924 р. до 8% у 1934 р. Зазнала певних змін структура організації навчання, яка здійснювалася за декадами. У цей період небувалих масштабів набув процес здійснення культурної революції. У рішеннях XVI з'їзду ВКП(б) – 1930 р. наріжним каменем стало загальне обов'язкове початкове навчання і ліквідація неписьменності. У вересні 1931 р. процент охоплення початковою освітою дітей 8 – 10 років становив 98,2% проти 75,2% у 1930 р.; у містах – в 99,8%.

Важливою віхою в управлінні початковою освітою в ці роки була політехнізація навчання. Втілюючи в життя настанови партії та уряду, органи народної освіти педагогічна громадськість, школи наполегливо працювали над удосконаленням форм і методів навчально-виховної роботи, викладання основ наук. Удосконалювалися навчальні плани і програми з основ наук.

Нажаль, вони були уніфікованими для РРФСР і УРСР. Пріоритет був наданий Україні лише в розробці навчальних програм з української мови та літератури. Уніфікація системи освіти як негативне явище було укоріненим і довгі роки не сходила з освітянської арени за часів радянської влади.

2.2. Організаційно-педагогічні умови реалізації пріоритетних завдань управління початковою освітою в 30-х роках ХХ ст.

1930-й рік був другим роком першої п'ятирічки. Радянський народ, в т.ч. український, досяг значних успіхів у розвитку народного господарства. На базі цих досягнень можна було приступати до здійснення такого грандіозного, загальнодержавного заходу як запровадження обов'язкового початкового навчання дітей шкіл країни. Від місцевих партійних організацій Центральний Комітет вимагав розгляду поширення загального обов'язкового навчання як найважливішої політичної кампанії на найближчий період і накреслення необхідних політичних заходів щодо виконання цього рішення. Водночас, у багатьох школах намітилася тенденція недовіри щодо виконання директиви про реальну доступність масової школи для дітей робітників та наймитсько-незаможницьких і середняцьких верств селянства, про їхній першочерговий прийом до школи. Школи та місцеві органи влади прагнули розв'язати це завдання шляхом вилучення із них дітей «нетрудового» населення. Фактично було застосовано масове виключення дітей в порядку «чистки», що суперечило політиці Радянської держави. Проти цього активно виступали Н. К. Крупська та А. В. Луначарський, відстоюючи право усіх дітей країни навчатися у школі. За це Наркомос був підданий критиці у статті Ф. Ф. Кошелева «Політичні вивихи Наркомосу». Знадобилася спеціальна постанова РНК РСФРР, якою заборонялися будь-які «чистки» учнів за соціальною ознакою, оскільки це суперечить завданню соціального виховання й перевиховання підростаючого покоління [140, с. 108–109]. Звідси випливає кардинальне завдання всеобучу, який Н. К. Крупська

визначила як «... величезний камінь, який закладається на будівництві соціалізму» [95, с. 480]. У зв'язку з цим питання про запровадження всеобучу широко обговорювалося не тільки у школах та органах народної освіти, але й на партійних конференціях, пленумах, засіданнях бюро республіканських, обласних, міських і районних партійних органів. Цілком правомірним і доцільним було створення в Україні (1930 р.) Республіканського комітету сприяння всеобучу, який очолив голова Раднаркому УСРР В. Я. Чубар [107, с. 71–79].

Директиви XVI з'їзду ВКП(б) про запровадження загального обов'язкового навчання вимагали форсування підготовки педагогічних кадрів. Це було пов'язано з тим, що кількість учнів значно зросла й гостро позначилася нестача приміщень та вчителів, а випуски із педтехнікумів і вузів не могли задовольнити мережу шкіл, що бурхливо розвивалася. Потреби у вчителях шкіл першого ступеня задовольнялися тільки наполовину, у школах другого ступеня 2500 учительських місць були заповнені особами, які не мали педагогічної освіти [257]. Підвищення кваліфікації вчителів, їхньої загальноосвітньої та професійної підготовки було дуже гострою проблемою управління розвитком школи в 30-ті роки.

З метою забезпечення загального початкового навчання вчительськими кадрами за ініціативою партійних органів у роки першої п'ятирічки було організовано широку мережу короткотермінових педагогічних курсів. Протягом 1930 р. було підготовлено короткотерміновим шляхом більше 10 тис. учителів. За три роки (1930–1932) школи поповнилися близько 100 тис. вчителів, які пройшли короткотермінову педагогічну підготовку. Питома вага таких учителів у загальному припливі кадрів до школи становила у початковій школі в 1931 р. – 62%, в 1932 р. – 78%; у старшій школі в 1931 р. – 26% [56, с. 89]. Зокрема, у 1929/30 н.р. було підготовлено 3500 учителів [245, с. 99]. Всього в Україні за 1930 р. крізь центральні та місцеві курси пройшли підвищення кваліфікації 52561 чол., а за 1931 р. – 199275 чол., з них 50% всього складу вчителів шкіл першого ступеня. Третю частину потреби в

педагогах початкових шкіл забезпечували випуски короткотермінових педагогічних курсів [65].

Аналіз соціального складу учителів на момент запровадження всеобучу свідчить про те, що майже половина з них (48%) були селянського походження. Решта вчительства була представлена різними класами, не виключаючи й духовного сану. Робітниче ядро становило до 6%. Що стосується вікового розподілу, то 48% вчителів були віком від 21 до 30 років. Педагогів старше 50 років нараховувалося лише 4%. З іншого боку, дуже молодих, які не досягли ще й 20 років, було також небагато – не більше 6%. Незважаючи на таку вікову структуру, половина вчительства здобула освіту в дореволюційний час, причому серед міських учителів цей відсоток досягав до 58%, а серед сільських – до 40%. Кількісна перевага дореволюційного освітнього цензу вчителів була відкорегована завдяки їхній перепідготовці на курсах, через які пройшло 2/3 всього вчительства. Тих, хто перейшов з дореволюційної школи в радянську, виявилось менше половини (39%). В Україні їх кількість піднялася до 40–41%. Суттєво омолоджено склад учителів сільської школи, де старі вчителі становили трохи більше 1/4 від загальної кількості. Що стосується партійно-комсомольського прошарку, то він був незначним [33, с. 41–42]. Тому з метою зміцнення комуністичного і робітничого ядра серед педагогічних кадрів партія залучала комсомол. Центральному Комітету комсомолу було запропоновано протягом 3-х років виділяти й направляти в порядку мобілізації щорічно не менше 20000 членів ВЛКСМ для роботи у школах загального навчання й для комплектування педагогічних навчальних закладів [54].

Важливу роль у формуванні кадрів відіграло висування. У липні 1930 р. ЦК профспілки працівників освіти вирішив висунути 500 робітників і селян на роботу до центрального й місцевого апаратів Наркомосу, вважаючи цю розкладку мінімальною. «Оробітнення» установ народної освіти відбувалося як в РСФРР, так і в Україні. Кадрових робітників призначали до центральних і місцевих органів народної освіти як помічників інспекторів,

директорів шкіл, дитячих будинків і т.п. Висунення відбувалося під контролем громадськості й відіграло певну позитивну роль [117].

У 30-х роках продовжувалася робота щодо уніфікації системи народної освіти в СРСР, в т.ч. в Україні. Саме це питання, як основне, розглядалося на II Всесоюзній партійній нараді з народної освіти, на якій з доповіддю виступали наркоми освіти РСФРР А. С. Бубнов та УСРР М. О. Скрипник. Як відомо, радянську систему народної освіти було розроблено ще в перші роки після революції. Основні її положення були викладені у Програмі партії. Активну участь у її розробці брав В. І. Ленін. Але з наміченого не все було виконано. Н. К. Крупська писала, що «система народної освіти у нас правильна, але в ній за ці роки виявилось багато проривів, дуже багато з того, що стоїть у програмі партії, виявилось на папері» [97, с. 542]. У прийнятій на нараді постанові наголошувалося, що подальше існування різних систем народної освіти не може бути виправданим. Але своєрідність національної культури та національних умов функціонування школи повинні бути враховані у єдиній системі народної освіти. Необхідність приведення системи народної освіти у відповідність до вимог соціалістичної реконструкції було підкреслено в постанові ЦК ВКП(б) від 25 липня 1930 р. «Про чергові завдання будівництва у зв'язку із підсумками II-ї Всесоюзної наради партпрацівників щодо народної освіти» [194, с. 132].

Прикладом для України, як і раніше, слугувала Російська Федерація. Між Україною і Росією в цей період широко розгорнулося змагання за зміцнення матеріальної бази всеобучу, будівництво шкільних приміщень, підготовку вчительських кадрів.

На заклик XVI з'їзду ВКП(б) керівники України здійснювали відповідну роботу щодо зміцнення педагогічних кадрів. XI з'їзд КП(б)У (червень 1930 р.) відзначив, що найважливішою умовою успішного виконання планів індустріалізації промисловості та колективізації сільського господарства є підготовка нових кадрів – фахівців: інженерів, агрономів, техніків, педагогів [114, с. 9]. У постанові Центрального Комітету КП(б)У від

23 серпня 1930 р. «Про запровадження обов'язкового загального початкового навчання в Україні» були накреслені конкретні практичні заходи щодо розширення підготовки учительських кадрів та забезпечення ними шкіл, особливо сільських. ЦК КП(б)У зобов'язав Наркомос УРСР та Всеукраїнський Комітет профспілки працівників освіти мобілізувати для роботи у школах 1500 колишніх учителів, які працювали не за фахом. ЦК ЛКСМУ було запропоновано мобілізувати 3000 комсомольців на педагогічну роботу в початкові класи, а Наркомосу – організувати їхню спеціальну підготовку на короткотермінових курсах. Щоб подолати дефіцит в учительських кадрах в Україні з 1930 р. вперше почали проводити педагогічну практику не тільки 3-го, але й 2-го курсу. У результаті 1596 студентів 2-го курсу проходили практику, працюючи у школі [255, с. 46].

Питанням забезпечення всеобучу вчительськими кадрами приділялася значна увага окружними організаціями. Наприклад, на засіданні секретаріату Київського окружного партійного комітету 5 квітня 1930 р. було заслухано питання «Про забезпечення педагогічними кадрами шкіл соцвиховання» [179, с. 46–48]. У прийнятій постанові «Про підготовку педагогічних кадрів» для забезпечення загального навчання на Київщині у 1930/33 рр. вимагалось негайно організувати у Києві та Ржищеві спеціальні короткотермінові курси, які б змогли до початку навчального року випустити не менше 500 осіб. 5 серпня 1930 р. секретаріат знову заслухав питання про запровадження загального навчання в окрузі та реорганізації трудової школи. Враховуючи велике політичне значення здійснення загального обов'язкового навчання, було запропоновано партійним організаціям міста і села розгорнути широку роз'яснювальну роботу серед робітників на підприємствах навколо рішень XVI з'їзду ВКП(б) про запровадження загального навчання, на селі й організувати всіляку допомогу Наросвіті. Констатуючи той факт, що наявна кількість педагогічних кадрів в окрузі не забезпечує здійснення загального навчання, Секретаріат окружного партійного комітету запропонував:

- a) відділу Праці й Спілці Робос прискорити проведення мобілізації

учительства для роботи в сільських школах; б) окружному комітету ЛКСМУ у найближчий термін провести мобілізацію 100 комсомольців міста на вчительську роботу, а Наросвіті забезпечити фахову підготовку мобілізованих комсомольців; в) наросвіті забезпечити систематичну роботу у справі підвищення кваліфікації вчительства, відкрити в Києві педтехнікум [129, с. 11–14].

Профспілки й господарські органи зобов'язувалися брати участь у фінансуванні курсів перепідготовки вчителів. Відчутно активізувалася робота з підготовки учительських кадрів в округах, зокрема Волинському та Криворізькому. Луганський окружком у резолюції з доповіді про запровадження в життя обов'язкового навчання від 2 вересня 1930 р поставив завдання мобілізувати 200 комсомольців й направити їх на роботу в школи. Крім того, було прийнято рішення повернути у школи 50 вчителів, які працювали на різних підприємствах не за фахом [77, с. 350].

Широко розгорнули роботу районні комітети. Так, на засіданні Краснокутського районного партійного комітету (на Харківщині) від 22 вересня 1930 р. розглядалося питання «Про початок загального навчання». До цієї роботи були залучені усі комсомольські, профспілкові та радянські організації. Питання всеобучу обговорювалося на загальних зборах і засіданнях сільських активістів. Для його проведення було затверджено бригади. Районному комітету комсомолу й заворгу районного партійного комітету було запропоновано повернути на педагогічну роботу всіх комуністів, які раніше були вчителями, а фракції РВКу, згідно з постановою ВУЦВК та Наркомпраці видати спеціальну постанову про прилучення до вчительської роботи педагогів, які не працюють. 12 грудня того ж року на засіданні бюро розглядалося питання про виконання постанови бюро про загальне початкове навчання, де були відзначені недоліки й оцінена проведена робота [134, с. 97].

На засіданні секретаріату Краматорського районного партійного комітету (в Донбасі) від 25 вересня 1930 р. було вирішено скликати 3 жовтня

районний зліт з питань комплектування шкіл усіх видів освіти. На зліт були запрошені керівники партійних, радянських, господарських, комсомольських, профспілкових організацій, органів народної освіти, керівники шкіл, вчителі-комуністи. Редакції газети «Краматорская правда» було доручено розгорнути агітаційно-масову роботу навколо всіх видів навчання. На засіданні секретаріату від 29 грудня 1930 р. культпропу було доручено розгорнути роботу серед учительства щодо політехнізації школи, поліпшити якісний склад учителів. Районний комітет ЛКСМУ цією постановою зобов'язувався протягом 10 днів мобілізувати не менше 30 комсомольців на педагогічну роботу. Подібні рішення приймали й інші районні партійні комітети, що відіграло позитивну роль у справі проведення всеобучу, забезпечення шкіл учительськими кадрами [94, с. 21].

У 30-ті роки ХХ ст. значно зросли вимоги до вчителів, їхньої марксистсько-ленінської підготовки й спеціальної кваліфікації. Для реалізації цих вимог потрібна була й нова система підготовки та перепідготовки педкадрів, створення якої передбачалося Постановою колегії Наркомосу РСФРР від 19 грудня 1930 року «Про систему підвищення кваліфікації кадрів народної освіти» [192, с. 36–38]. Складовими її були: масові заочні політехнічні курси з обов'язковою практикою на фабриках, заводах, радгоспах, колгоспах; масові заочні курси з актуальних питань поточної політики, змісту та методів роботи освітніх установ; стаціонарні політехнічні курси, організовані при фабриках, заводах, радгоспах, колгоспах; стаціонарні короткотермінові курси з актуальних навчально-методичних питань, які організовані як практикуми при установах, що мають кращий досвід; вечірні курси для міських освітянських кадрів. Ця постанова сприяла створенню нової системи підвищення кваліфікації учителів й започаткувала формування сучасної системи заочного навчання. Обласні інститути підвищення кваліфікації були реорганізовані в заочні курсові сектори при педагогічних інститутах [117].

21 лютого 1931 р. Центральний Комітет партії прийняв постанову «Про хід загального початкового навчання», в якій підкреслювалося, що найважливішою умовою, яка забезпечує подальше розгортання всеобучу й перебудову шкіл на політехнічних засадах, є підготовка й перепідготовка педагогічних кадрів відповідно до подальшого розгортання загального навчання та його політехнізації. ЦК ВКП(б) рекомендував місцевим партійним організаціям і профспілкам працівників освіти негайно розгорнути мережу учительських курсів, організувати роботу серед учительства щодо підвищення його спеціальної кваліфікації та ідейно-політичного рівня, створити необхідні умови в роботі вчителів щодо підвищення своєї кваліфікації [21].

На виконання цієї постанови ЦК Спілки працівників освіти заслухав на Президії (березень 1931р.) доповіді Наркомосів РСФРР, України та Білорусії про підготовку кадрів для забезпечення всеобучу. У них наголошувалося на низьких темпах підготовки вчительських кадрів, особливо для національних шкіл. Зокрема, в Україні практична робота з вербування слухачів, організації курсів зволікалася. У цілому в цих республіках підготовка кадрів для здійснення всеобучу не стала предметом турботи широких мас громадськості. Президія Цекосу, враховуючи, що підготовка вчительських кадрів є найважливішою умовою забезпечення всеобучу, поставила завдання охопити 50% учителів навчанням; забезпечити участь наукових співробітників у складанні планів і навчальних програм та в безпосередній роботі з перепідготовки. Визнано, що мінімальним терміном курсової перепідготовки повинні стати 4-місячні курси [12]. Саме на цьому засіданні Президія Цекосу відзначила ініціативу Всеукраїнського комітету Робос про підготовку помічників учителів із складу кращих учнів 7-річних груп шкіл. Досвід України ЦК Робос рекомендував використати усім союзним республікам. Про цей досвід українських шкіл говорилося й на VI пленумі Цекосу у вересні 1931 року. Великий інтерес делегатів пленуму викликало повідомлення, що 11500 учнів, які закінчили семирічку, розпочали роботу як

помічники учителів. Захід був вимушений, тимчасовий, але він дав можливість якоюсь мірою забезпечити школи вчителями, й тим самим сприяти зміцненню вчительського корпусу і виконанню постанови партії про запровадження загального початкового навчання [119, 81–82].

Значні зміни в організації, змісті й методиці шкільної роботи учителів були визначені постановою ЦК ВКП(б) «Про початкову й середню школу» від 25 серпня 1931 року [277, арк. 255]. Засадами подальшої роботи школи Центральний Комітет запропонував ленінські вказівки про тісний зв'язок школи із завданнями будівництва соціалізму, підвищення уваги до школи з боку партійних, радянських і комсомольських організацій. Постанова глибоко вивчалася працівниками народної освіти. Вже в вересні 1931р. відбувся VI пленум ЦК Спілки працівників освіти, який проходив під знаком мобілізації вчительства для виконання завдань, поставлених ЦК ВКП(б). На той час змінився якісний склад учительства. Соціальний стан учителів та учнів за їх походженням були такими: робітників і дітей робітників – 16,5%, селян і дітей селян – 32,3%, загалом робітничо-селянська група становила 48,8%; службовців і дітей службовців – 37,3%, дітей служителів культу – 6,3%. Решта була з кустарів, торговців тощо. За освітою вчителі розподілялися таким чином: із закінченою вищою освітою було 8,5%, з незакінченою вищою – 7,3%, вчителів що вчилися і одночасно працювали в вузах – 3,6%, із закінченою середньою освітою – 59%, з незакінченою (і ті, що вчилися у середніх школах) – 9,6%, з нижчою (початковою) – 11,7%, з домашньою освітою – 0,2%. Всього на 1 січня 1931 р. за вибірковим переписом Держплану, армія народних учителів перевищувала півмільйона чоловік. Членів ВКП(б) у складі вчительства було 6,5%, комсомольців – 11,3%, безпартійних – 82,2% [138, с. 28–29].

Проведена органами народної освіти робота дала свої результати. В Україні охоплення дітей 8 – 10 років початковою школою становило 98,2%, у Донбасі – 99,4%, семирічною школою – 76% в 1931 року проти 55% у 1930 році, у Донбасі – 93,4%. На роботу в школи направлено близько

15,5 тисяч нових учителів, у т.ч. 3600 комсомольців, мобілізованих ЦК ЛКСМУ. Але, незважаючи на досягненні успіхи, вчительських кадрів все ще не вистачало, давалося взнаки перевантаження значної їх частини. Тому й питання підготовки та перепідготовки вчителів не було знято з порядку денного як партійних, так і профспілкових організацій України.

Спільно з відділами народної освіти партійні органи провели велику роботу щодо перегляду всього складу вчителів й вжили заходів для того, щоб суспільствознавство читали тільки комуністи з відповідною освітою. Для них організовувалися спеціальні семінари при райкомах партії, вони залучалися до мережі партійної освіти, заочних вузів, радпартшкіл. ЦК комсомолу України брав активну участь у забезпеченні шкіл учительськими кадрами з суспільствознавства. За його сприяння було 800 чол. на курси підготовки педагогів-суспільствознавців, а перед Наркомосом УСРР поставлено питання про розробку заходів щодо підвищення їхньої кваліфікації [13].

Велику роботу з курсової підготовки проводила професійна спілка працівників освіти. У травні-червні 1932 р. Цекос, спільно з Наркомосом, ЦК ВЛКСМ й Колгоспцентром провів огляд курсів короткотермінової підготовки вчителів. У ході огляду виявилися слабкі завдання курсової підготовки вчителів у районах. Тому необхідно було вжити термінових заходів щодо виправлення стану справ й домогтися вирішального перелому щодо підвищення якості підготовки вчителів [139, с. 10]. Президія Цекосу видала 5 вересня 1932 року постанову «Про підсумки реалізації рішень ЦК ВКП(б) про початкову й середню школу», в якій вказала, що рішення ЦК партії стали творчою програмою боротьби за вчителя як центральну фігуру у Спілці, за піднесення його ідейно-політичного рівня [25, с. 732].

Особливістю цього періоду було те, що акценти в роботі з учителями було перенесено на надання їм методичної допомоги, підвищення якості навчання у школах. Зверталася увага на зміцнення керівництва школою й поліпшення постановки викладання суспільно-політичних дисциплін у школах-семирічках, технікумах та педвузах [14, с. 4]. У цьому зв'язку

Н. К. Крупська підкреслювала, що комуністам – керівним працівникам у галузі освіти необхідно серйозно займатися вивченням методичного аспекту шкільної роботи, що «неможливо керувати, не знаючи справи» [96, с. 203–205].

Не менш важливою була справа вдосконалення навчальних планів, на що й спрямовувала постанова ЦК ВКП(б) «Про навчальні програми й режим початкової та середньої школи», прийнята 25 серпня 1932 року [143, с. 164]. Виходячи із вказівок ЦК ВКП(б), органи народної освіти очолили роботу щодо перебудови навчальних планів і програм. Наркомати освіти УРСР та Радянської Росії прийняли постанову уніфікувати деякі підручники для початкової та середньої школи шляхом обопільного внесення до них матеріалів про розвиток соціалістичної економіки та культури в Україні та РСФРР [55, с. 164]. Це сприяло посиленню інтернаціонального виховання підростаючого покоління й поліпшенню якості стабільних підручників.

Наприкінці 1932 р. було проведено Всесоюзну виробничу конференцію молодих учителів, а перед тим були проведені міські та районні конференції, на яких розглядалося питання підвищення кваліфікації, допомоги молодим педагогам в роботі, охоплення їх соцзмаганням і ударництвом.

В Україні у вересні-листопаді 1932 р. було проведено дводекадник перевірки виконання надання методичної допомоги молодим учителям, оголошений Наркомосом УСРР, ЦК ЛКСМУ й ВУКом Робосом. Під час проведення дводекадника перевірялося виконання соціалістичних зобов'язань України, Уралу, Московської та Ленінградської областей на краще обслуговування молодих учительських кадрів. У зв'язку з цим було прийнято рішення надавати необхідну методичну допомогу молодому учительству, систематично піклуватися про підвищення його кваліфікації [222, с. 6–8]. Дводекадник започаткував більш продуману, систематичну роботу з молодими вчителями. В цей час (листопад 1932 р.) Колегія Наркомосу України прийняла постанову «Про завдання й систему підвищення кваліфікації педагогічних працівників політехнічної школи»,

якою всі вчителі молодшого й старшого концентрів, які не мали відповідної освіти, зобов'язувалися підвищувати свою теоретичну й спеціальну підготовку з допомогою ВІПКП і заочної системи педтехнікумів [180, с. 2]. Постанова відкривала нові можливості для підвищення кваліфікації й для молодих учителів. Січневий (1933 р.) об'єднаний пленум ЦК й ЦКК ВКП(б) підбив підсумки першої п'ятирічки. Певних успіхів було досягнуто і в сфері шкільної освіти. Кількість учнів у початкових школах СРСР зросла з 10 млн. 1928 р. до 19 млн. 1932 р. Завершувалося запровадження обов'язкового початкового навчання. Напружена робота проводилася й щодо підвищення якості навчання. Радянська школа навчала дітей мовами 70 національностей. Особливо великих успіхів досягли національні республіки, котрі за темпами розвитку навіть випереджали РСФРР. Прикладом цьому може бути Україна. Із 37287 шкіл, що функціонували в 1921 р. в Україні, не було жодної національної. За період п'ятирічки в Україні відкрито було 21758 шкіл, у 90% з яких викладання здійснювалося рідною мовою [154, с. 49].

Проблема підготовки вчительських кадрів у роки першої п'ятирічки була розв'язана в основному за рахунок значного збільшення контингенту учителів. В Україні кількість учителів зросла на 51 тисячу. Інтенсивнішого зростання вчительських кадрів в історії розвитку радянської школи ще не було [131, с. 33–34]. Короткотермінові педагогічні курси відіграли величезну роль у період запровадження всеобучу. Десятки тисяч учителів, підготовлених на короткотермінових курсах, заповнили порожні шкільні класи. Що ж до рівня підготовки нового вчительства, то у більшості випадків він поки що залишався низьким, про що свідчать дані табл. 2.1.

У початковій школі було близько 11% учителів із початковою освітою, близько 33% з незакінченою середньою, 54% – з середньою, 2% – з вищою. Потрібна була велика робота щодо піднесення загальноосвітнього рівня вчительства, тим більше, що спеціальну педагогічну освіту мали лише 24% учителів початкової школи й 49% середньої. Якщо врахувати підготовку й перепідготовку на педагогічних курсах, то серед обох груп учителів

підвищення кваліфікації становитиме до 54%. Таким чином, близько половини вчителів не мали педагогічної підготовки й набували її у

Таблиця 2.1

**Рівень освіти працівників початкових і середніх шкіл у 1933 році
(дані по СРСР)**

Учителі	К-сть осіб	Відсоток учителів з даним рівнем освіти				
		Домаш. й незак. нижча	Почат.	Неповн. серед.	Середня	Вища
Вчителі почат. школи	230028	0,3	10,9	32,8	53,9	2,1
Вчителі неповн. серед. і серед. школи	79298	0,2	1,9	7,2	65,5	25,2
Вчителі суспільно-економічних наук	5014	0,2	3,5	12,6	66,6	17,1

практиці [81, с. 23]. Не кращим було становище й в Україні. До 1933 р. із 134 тис. вчителів, які працювали у початкових, неповних середніх та середніх загальноосвітніх школах, вищу освіту мали 16 тис., середню – 75 тис., незакінчену середню – 43 тис. [103, с. 21]. Ще значна кількість учителів зовсім не мала педагогічної освіти. Наприклад, у 1933 р. у Київській області з 28 тис. учителів мали спеціальну педагогічну освіту тільки 9300 осіб. У старших класах працювали вчителі переважно з середньою освітою [116, с. 141]. У Шепетівському окрузі близько 10000 дітей 8 – 11 років залишилися поза школою, хоча школи й працювали в 2–3 зміни [24, с. 4–5]. Окремі вчителі не мали й середньої освіти. Тому керівним органам освіти часто доводилося залучати до педагогічної роботи осіб, практично не підготовлених до неї. Проведення на початку 1933 р. Наркомосом обстеження роботи короткотермінових курсів підготовки вчительських кадрів дозволило виявити низку недоліків. Курси нерідко випускали кадри

низької якості. Основна причина полягала у короткому терміні курсів, низькому загальноосвітньому рівні зарахованих на курси, відсутності належної навчально-матеріальної бази. Основною базою для курсів слугували педтехнікуми й вузи, а в деяких областях курси відкривалися навіть на базі семирічних шкіл. Свого часу у систему підготовки кадрів було пущено «лівацьку» теорію відмирання школи й вчителя. Це призвело до того, що якість підготовки випускників не відповідала вимогам часу. Існувала думка, що вчитель не повинен навчати дітей, а лише керувати їхньою самостійною роботою. Це призводило до того, що на курси приймали зовсім непідготовлених людей.

З метою зміни становища, що склалося, Раднарком видав у березні 1933 р. постанову «Про план курсової підготовки вчителів для початкової та середньої школи для 1933/34 н.р.», в якій зобов'язав Наркомос у місячний термін розробити план розвитку курсової мережі з підготовки педагогів й опублікувати положення про курсову підготовку вчителів для початкової та середньої школи, а також навчальні плани й програми цих курсів та встановити щомісячну систематичну звітність про хід курсової підготовки учителів для шкіл I й II ступеню. На порядок денний стало питання про більш тривалий час навчання на курсах. I нарада завідувачів крайовими та обласними відділами народної освіти України (червень 1933р.) у резолюції «Про хід короткотермінової підготовки учителів» запропонувала з метою підвищення якості курсової підготовки вчителів збільшити тривалість курсів до 8 місяців, а національних до 1 року. Курсантів, які не склали випускних іспитів, було запропоновано переводити на курси наступного навчального року, а іноді відраховувати. Було також вирішено випускників короткотермінових курсів призначати у великі школи й закріплювати їх за досвідченими учителями [204, с. 28–30].

Успіхи господарського будівництва й зростання культурних запитів викликали в широких масах робітників і селян, особливо в молоді, потяг до оволодіння основами наук. У зв'язку з цим ЦК ВКП(б) 8 жовтня 1933 р.

видав постанову «Про поліпшення справи самоосвіти», в якій великі завдання покладено на Наркомос, школу й учителів [189, с. 61–62]. Проведена восени 1933 р. реорганізація наркоматів освіти союзних республік підвищила їхню відповідальність за шкільну роботу. У Центральному Комітеті, а також у ЦК компартій союзних республік, крайкомах і обкомах партії було створено відділи шкіл. Трохи пізніше (травень 1935 р.) Політбюро ЦК партії винесло рішення про створення трьох комісій ЦК, яким доручалося вивчення роботи початкової, середньої та вищої школи й визначення шляхів їх подальшого розвитку [82, с. 37]. Ці заходи були спрямовані на посилення керівництва народною освітою, підготовку та виховання вчительських кадрів.

Підвищення кваліфікації вчителів було неможливим без створення на місцях спеціальних центрів організації навчання й підвищення кваліфікації. Такими центрами стали інститути підвищення кваліфікації кадрів народної освіти (ІПКНО) У 1932 р. їх в Україні було 5, а в 1934 року їхня кількість зросла до 19. Інститути підвищення кваліфікації були створені у більшості країв, областей, республік. У вересні 1934 р. було затверджено положення про інститути, яке конкретизувало й уточнювало їхню структуру, зміст і організацію роботи. Здійснені в першій половині 30-х років ХХ ст. заходи сприяли поліпшенню управління освітою, системою підвищення кваліфікації вчителів.

За п'ятнадцять років після перемоги Жовтневої революції в підсумку боротьби за початковий всеобуч кількість учителів зросла з 231007 до 614922 осіб [159, с. 271]. Значну роботу щодо забезпечення шкіл вчительськими кадрами провели місцеві органи влади. За рішенням обласних комітетів партії відділи праці, керівники підприємств, організацій та установ виявляли педагогів, які працювали не за фахом. Внаслідок цього багато з них повернулися на роботу в школи. Велику турботу було виявлено про сільську школу, куди перевели частину вчителів з міських шкіл. Постановою Дніпропетровського обкому КП(б)У від 24 липня 1933 р. облвно, обком

профспілки працівників освіти, міськвно, райкоми Робосу зобов'язувалися перевести до 15 серпня 1933 р. 200 вчителів з вищою та середньою освітою на роботу в сільські школи: із Дніпропетровська – 100 осіб, Запоріжжя – 50 осіб, Криворіжжя – 30 осіб, Кам'янець-Подільського – 20 осіб [150]. Таких самих заходів було вжито і в інших областях України, що значно поліпшило склад учительських кадрів на селі, якість процесу навчання й виховання дітей. Якщо у 1930 р. в республіці було 4360 семирічок й жодної десятирічки, то 1939 р. нараховувалося 13450 чотирирічок, 8240 семирічок й 282 десятирічки. Загалом існувало 21970 шкіл із загальним охопленням 5 млн. дітей, з них 4,5 млн. дітей навчалися українською мовою. Поряд із зростанням охоплення дітей школою зростала й чисельність учителів. Якщо в 1930 р. їхня кількість у першому концентрі становила 75611, а в другому концентрі 25190 осіб, то в 1933 р. кількість учителів становила вже 88505 осіб у першому концентрі й 46210 у другому [175, с. 87]. У 1933 р. 98% усіх дітей України віком від 8 до 11 років були охоплені початковою трудовою школою проти 51% у 1928 році [90, с. 40]. Всі ці досягнення були результатом великої організаційної та ідейно-політичної діяльності центральних і місцевих органів влади, котрі мобілізували зусилля органів народної освіти, комсомольських та профспілкових організацій на здійснення загального початкового навчання.

Подальше розгортання соціалістичного будівництва в роки другої п'ятирічки вимагало нового піднесення освіти трудящих. XVII з'їзд ВКП(б) (1934 р.) поставив перед органами народної освіти завдання «здійснення загального обов'язкового політехнічного навчання в обсязі семирічки, у першу чергу на селі, оскільки в містах це завдання було вже в основному розв'язано протягом першої п'ятирічки» [108, с.10]. Одночасно передбачалося розширення загальної середньої освіти. Це було завдання величезної державної ваги й вимагало великої кількості кваліфікованих, ідейно і теоретично підготовлених учительських кадрів. На цьому XVII з'їзді партії було відзначено, що вчительські кадри в своїй основній масі слабкі за

кваліфікацією та засвоєнням ними вчення марксизму-ленінізму. Із 700 тис. учителів близько половини становила молодь до 30-річного віку. Тому питання про підвищення педагогічної кваліфікації вчителів, як і раніше, стояло дуже гостро. «З великим піднесенням народ України здійснював під керівництвом партійних організацій програму народної освіти, накреслену XVII з'їздом ВКП(б) і XV з'їздом КП(б)У» [91, с. 11–46] .

Бурхливе розгортання шкільної мережі і зростання учнівських контингентів вимагали розширення будівництва шкіл, зміцнення їх навчально-матеріальної бази, забезпечення новими педагогічними кадрами.

Одним із проявів турботи партійних і державних органів управління про народну освіту було будівництво шкіл. Протягом першого десятиріччя, наприклад, в Україні було споруджено 1619 шкільних будівель (у містах – 49, у сільській місцевості – 1570). Це дозволило у 1927/28 н.р. охопити навчанням 80% дітей шкільного віку проти 35,4% у 1924/25 навчальному році [92, с. 146–147]. 26 квітня 1932 р. між Наркомосами РСФРР та УРСР було підписано угоду на соціалістичне змагання за краще проведення будівництва шкіл у 1932 р. розгортання всеобучу вимагало напруженої роботи щодо забезпечення учнів навчальними приміщеннями, яких не вистачало. Тому шкільне будівництво було найважливішим політичним завданням, від успішного розв'язання якого залежало охоплення дітей шкільним всеобучем. В угоді було передбачено заходи щодо залучення громадкості до справи шкільного будівництва [120]. Питаннями будівництва шкіл, їх ремонту та забезпечення паливом, поряд з іншими, а може й більшою мірою, займались партійні та радянські органи. У березні 1935 р. було проведено Всеукраїнську партійну нараду з шкільного будівництва. Про важливість питань свідчить той факт, що в роботі наради взяли участь нарком освіти, секретар ЦК КП(б)У П. П. Постишев, які акцентували увагу на необхідності прискорення темпів спорудження шкіл. У квітні 1935 р. П. П. Постишев звернувся із закликом до будівельників м. Києва своєчасно й на високому рівні виконати почесне й відповідальне завдання – збудувати до

початку нового навчального року 12 нових шкіл. Обком партії та його секретар безпосередньо займалися питаннями своєчасного укомплектування шкільних об'єктів робочою силою, забезпечення їх необхідними матеріалами. Це надало можливість у 1936 р. у Києві спорудити ще 36 нових шкіл на 26 тис. учнівських місць [32, с. 87]. Крім того, в 1930 р. новобудовами треба було замінити до 10 % старих шкільних будинків, до 50 % шкіл потребували капітального ремонту. Нестача шкільних приміщень не дозволяла відкривати навчальні кабінети, спортзали. Основна увага приділялася відведенню площ під класні кімнати [61, с. 10–16].

Зважаючи на актуальність цієї проблеми, державні органи до будівництва шкільних приміщень залучали громадськість, підшефні організації та колгоспи. В постанові РНК УСРР від 26 жовтня 1932 р. «Про перебіг шкільного будівництва» констатувався незадовільний стан будівництва нових шкільних приміщень. Уряд уважав, що це було наслідком того, що облвиконкоми, РВК і міські ради не забезпечили оперативного керівництва та контролю за будівництвом і ремонтом шкіл, а також не зуміли залучити до цієї справи широкі маси робітників та селян, мобілізувати на місцях матеріальні ресурси. Зокрема, відзначалося неприпустиме ігнорування цього завдання низкою союзних господарчих об'єднань («Сталь», «Кокс», «Азовсталь», вугільні трести) [170, с. 1]. В Україні траплялися випадки позбавлення шкіл власних приміщень.

На масовий характер подібних явищ вказували й контролюючі органи. Так, у рішенні колегії НК юстиції від 9 серпня 1932 р. «Про роботу органів юстиції в галузі загального навчання та політехнізації школи» відзначалося, що все ж таки багато шкільних приміщень, які використовувалися не за призначенням, унаслідок активного втручання прокуратури було повернено школам [162, с. 3]. Тільки шляхом встановлення змінності навчання вдавалося подолати проблему тісноти в школі і досягти більш-менш припустимого шкільною гігієною коефіцієнту щільності в класних кімнатах. Проте 42% учнів навчалися в школах, де на одного учня приходилося менше

0,99 м² класної площі на одного учня, 25% учнів – в школах, де на одного учня приходилося від 1 м² до 1,24 м² класної площі, і лише 33% – в школах, де на одного учня приходилося 1,25 м² і більше. Тобто, близько половини учнів навчалися в умовах, далеких від норми, рекомендованої шкільною гігієною [23, с. 7]. Відсутність палива, непридатність приміщень, або їх відсутність, неприпустимі санітарні умови, які призводили до епідемій хвороб, були причинами того, що навчання учнів проводилося з перервами. В надзвичайно важкому стані перебували сільські школи. Здебільшого шкільні приміщення були невеликі й невисокі, вкриті соломною, на дві-три кімнати, з малими вікнами та земляною долівкою.

Відповідно до постанов ЦК ВКП(б) від 5 вересня 1931 р. «Про початкову та середню школу» і від 25 серпня 1932 р. «Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі» змінюється зміст, методи і форми навчання [143]. У постанові Центрального Комітету партії від 25 серпня 1932 р. було визначено вимоги до програм з основ наук а також основні методи і форми організації навчання. Спеціально створені комісії розгорнули активну роботу щодо складання програм для шкіл з усіх навчальних предметів. Виходили вони з навчального плану, затвердженого Наркомосом УРСР. Навчальні плани склалися для міських шкіл на декаду (на промисловому виробництві з 1929 р. було введено п'ятиденний робочий тиждень) і для сільських – на шестиденний робочий тиждень.

Із запровадженням комплексної системи забезпечення навчально-виробничим матеріалом було видано спеціальні підручники – «робочі книги», в яких подавалися матеріали з усіх предметів, підпорядковані комплексним темам. Із навчально-методичних праць, що видавалися в період комплексного навчання з математики для початкових класів, заслуговує на увагу підручник «Робітна книжечка з математики» для IV року навчання М. І. Зандебері та М. П. Самум, за редакцією О. М. Асгряба (1931 р.). У підручнику фігурують такі комплексні теми: «За планове готування та найкраще виконання осінніх політично-господарчих завдань»,

«Індустріалізація СРСР та п'ятирічка промисловості», «СРСР – фортеця світової революції». Однак математичний зміст лише частково пов'язаний з цими темами. В основу підручника покладено систематичний курс арифметики з елементами геометрії. У ньому показано, як можна пов'язувати вивчення систематичного курсу арифметики і елементів геометрії з політичним життям країни, з промисловістю і сільським господарством.

Перебудова навчально-виховного процесу на основі постанов ЦК ВКП(б) і ЦК КПУ про школи обумовила перегляд системи навчання грамоти. За пропозицією НКО УРСР було складено і в 1933 р. надруковано два букварі: В. І. Помагайби і Г. І. Савицької та О. Ф. Музиченка і Л. П. Дєполовича. Серед фахівців з викладання граматики на початку 30-х років ХХ ст. не було єдиної думки щодо методики її викладання: одні вважали, що її слід вивчати практично, інші підходили до цієї проблеми з наукової точки зору і обстоювали граматику описову, історичну, її психологічне і суспільне значення. Перші були прихильниками нормативної, другі – теоретичної граматики. Довгий час панувала в школі нормативна граматики, поволі її витісняла теоретична. Прихильники нормативно-практичної граматики цілком слушно вважали, що завдання школи – навчити добре говорити рідною мовою, але водночас помилково вважали, що для цього треба лише добре знати правила. У 30-ті роки школа домагалася цього різними вправами: письмовими, усними і стилістичними. Представники теоретичної граматики більше звертали увагу на граматику як науку про мову, мовознавство, хоча не заперечували її практичного значення.

У статті «Ціль, обсяг та метода навчання граматики в школі» (1934 р.) В. Балагура висловлює думку, що метою навчання цієї науки має бути теоретичне пізнання мовних явищ, засвоєння відомостей про них. Цьому мають слугувати методи і засоби, що розвиватимуть у дітей самостійність, активність, навчать зіставляти, порівнювати, робити висновки і узагальнення [7, с. 147–156]. Тому активним методом навчання грамоти він визнає евристичний. У тісній єдності мають проводитися усні і письмові вправи,

здійснюватися зв'язки з іншими предметами. Самостійний пошук є визначальним методом у навчанні граматики: учні працюють над поставленою проблемою, шляхом дискусії доходять до її розв'язання. У складних випадках слід удаватися до акроматичної методики, тобто викладу, або до опрацювання рефератів («лабораторний метод»). В. Барагура вважав, що значення граматики в школі неоціненне, оскільки вона дає систематичні відомості з усіх галузей мовознавства, навчає спостерігати, логічно думати, узагальнювати.

У 1934 році видано методичний посібник С. Х. Чавдарова і П. К. Волинського «Як викладати граматику і правопис української мови в початковій школі з українською мовою викладання» [250] (методичні поради до стабільного підручника цих авторів). Вони вважали, що робота над формуванням граматичних і правописних умінь має поєднуватися із збагаченням словника учнів, уточненням їхніх висловлювань, виробленням умінь зв'язно висловлювати свою думку. Для розвитку мовлення рекомендувалося використовувати додатковий матеріал: читанку, малюнки. Правила діти повинні добре зрозуміти, усвідомити, вміти ілюструвати їх різними прикладами. Добре засвоєний теоретичний матеріал – основа для виконання усних і письмових вправ. Чільне місце в системі вправ має посісти граматичний розбір. Серед письмових вправ рекомендували перш за все такі: списати і підкреслити слова, їх частини, вставити пропущені літери, виписати слова у різних формах. Одночасно з вивченням граматичних форм учні засвоюють правила їх написання шляхом виконання вправ, використання таблиць, складання орфографічних словників (з 3-го класу). У посібнику подані методичні поради вчителів щодо вивчення кожної теми у відповідному класі, послідовності праці над засвоєнням правил, добору вправ для закріплення теоретичного матеріалу і вироблення правописних умінь. Книжка, безперечно, була корисною для учителів і відіграла позитивну роль у реалізації змісту початкової освіти в школах України.

У методичних вказівках до першого букваря («Як навчати за букварем», 1934 р., 2-е видання) автори доводили, що навчання грамоти слід будувати на основі аналізу дітьми свого усного мовлення, яке необхідно наполегливо розвивати, що навчання читання і письма мають іти рівнобіжно, значення кожного слова і речення в букварі має бути усвідомлене учнями, на кожному уроці читання слід проводити вправи з індивідуальною розрізною азбукою, практикувати різні ігри. Буквар О. Ф. Музиченка і Л. П. Дєполович теж було побудовано за аналітико-синтетичною системою, добре ілюстровано, з елементами гумору. Методика навчання мов зазнавала, починаючи з 1932 року, докорінних змін. В основу її перебудови було покладено відомі постанови партії, прийняті в 30-х роках. У 1932–1933 рр. було видано підручник «Рідна мова» Т. П. Гарбуза, 1 рік (1932); «Українська мова для першого року навчання» В. І. Помагайби й Г. І. Савицької; «Підручник з української мови для 1-2 років початкової школи» П. К. Волинського; «Українська мова, граматики і правопис для 2, 3 і 4 років навчання» С. Х. Чавдарова. У 1937 р. було опубліковано першу «Методику викладання української мови в початковій школі» С. Х. Чавдарова. Третє видання її вийшло у світ в 1940 р. як підручник для педагогічних навчальних закладів і посібник для вчителів початкової школи. Підручники для читання – «Читанки» – почали видаватися з 1933 р. (в період комплексного навчання такі книги окремо не друкувалися; в так званих робочих книгах були матеріали з усіх навчальних предметів, в тому числі з мови). У 1933–1955 рр. в 1 і 2 класах користувалися читанками Т. Ю. Горбунцової і письменників М. А. Пригари, Н. А. Забіли, Г. І. Копиленка, в 3 класі – «Читанкою» (19-е вид. у 1953 р.); в 4 класі незмінною була «Літературна читанка» М. М. Миронова. В читанках для 1-3 класів друкувалися художні літературні твори і статті про соціалістичне будівництво, природу; читанка для 4 класу складалася лише з творів українських, російських і прогресивних зарубіжних письменників. Матеріали цих підручників майже завжди супроводжувалися

запитаннями і завданнями, метою яких було забезпечення усвідомлення учнями ідейного змісту творів, встановлення зв'язку з сучасністю.

Російську мову в школах з українською мовою навчання так само вивчали за підручниками, які систематично удосконалювалися. Першим підручником з російської мови для російських шкіл в Україні, який було видано після постанов ЦК ВКП(б) про школу, був «Учебник русского языка для I группы политехнической школы (после букваря)» В. І. Помагайби, Г. І. Савицької і А. Бондаренка (1933 р.). Його особливість полягала в тому, що систему граматичних понять мали виводити учні на основі спостережень над мовними явищами. Граматичні правила було виділено, звернуто увагу на формування в учнів родових понять. У наступних роках в школах України з російською мовою навчання використовувалися підручники, які видавалися в РРФСР. До 1937 р. російська і українська, як і інші мови, вивчалися з 3 класу. У квітні 1938 р. ЦК УРСР і ЦК КП(б)У на основі рішень РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про обов'язкове вивчення російської мови в школах національних республік і областей» ухвалили, щоб з 1 вересня 1938 р. запровадити викладання російської мови як предмета вивчення в усіх неросійських школах України з 2 класу в початкових школах і з 3 – в усіх неповних середніх школах. Згодом російську мову почали вивчати і з 2 класу в усіх школах України з неросійською мовою навчання.

Для вивчення арифметики в початкових класах шкіл України, починаючи з 1933 р., використовувалися в перекладі підручники, що видавалися в РРФСР. Українською мовою друкувалися також методики викладання арифметики відомих російських методистів – К. П. Арженикова (2-е вид., 1939р.), О. С. Пчелко (4 вид., 1955р.), Н. С. Попової (1959р.).

Важливим чинником розвитку системи освіти в Україні у 30-х роках ХХ ст. була Постанова XII Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих і селянських та червоноармійських депутатів від 4 березня 1938 р. «Про загальне навчання і політехнізацію шкіл» [101, с. 528]. Відповідно до постанови потрібно було запровадити в школах нові навчальні плани і

програми, до яких було включено нові предмети: ручна праця в 1 – 4 класах, для учнів 5–7 класів – праця в майстернях і на навчально-дослідних ділянках, для учнів 8–10 класів – практикуми з машинознавства, електротехніки і сільського господарства. Програма з ручної праці як навчального предмета в 1–4 класах вперше була сформована в «програмних матеріалах» (1929 р.) для міських і сільських шкіл, які забезпечували реалізацію навчальних предметів (труд, малювання, ліплення), передбачених навчальним планом (див. додаток Д). Серед програм для 1–4 класів було подано й «Програму з санітарії та гігієни», в якій було визначено завдання гігієнічного виховання. У пояснювальній записці зазначено, що «завдання гігієнічного виховання майже однакові з завданнями фізкультури: і тут, і там мета єдина – зміцнення організму і підвищення його витривалості».

Протягом наступних років навчальні плани і програми для початкових класів модернізувалися відповідно до пріоритетних соціально-економічних і освітніх завдань. До 1936 р. вони часто змінювалися відповідно до загальних настанов щодо складання програм. У 1937 р. ручну працю було знято з навчального плану. Лише після постанови XX з'їзду КПРС у галузі освіти (жовтень 1952 р.) навчання ручної праці було поновлено.

Програми з ручної праці в початкових школах дедалі вдосконалювалися. Було зменшено кількість годин на самообслуговування, оскільки цей вид роботи одноманітний, у ньому мало елементів політехнізму; в 1 класі майже половина часу відведена на екскурсії з метою ознайомлення дітей з природою і працею людей; роботу з деревом, жерстю і дротом, а технічне моделювання залишено лише у 4 класі. Було переглянуто в бік розширення політехнічного змісту навчальні програми з усіх загальноосвітніх предметів, особливо природничого і математичного циклів.

Більшого політехнічного спрямування набула позакласна і позашкільна гурткова робота [255]. Упровадженням політехнізації потребувало забезпечення школи навчальним приладдям, майстернями й робітничими кімнатами. Але у зв'язку із відсутністю коштів створення необхідної

матеріальної бази ускладнювалося. У 1929-1930 рр. для втілення в життя ідей політехнізму громадські та молодіжні організації проводили суботники, а зібрані на них кошти витрачалися на обладнання майстерень. Так, у лютому 1930 р. у м. Дніпропетровську комсомольський суботник допоміг зібрати 43 тис. крб., які використали на закупівлю і ремонт обладнання для ФЗС та реконструкцію приміщення для майстерень [161, с. 48–49]. Про хід політехнізації навчання ми довідуємося зі звіту РНК УСРР про загальні підсумки культурного будівництва в країні за 1932 р. У звіті підкреслювалося, політехнічна база шкіл певною мірою поліпшилася порівняно з показниками початку першої п'ятирічки, коли лише деякі поодинокі школи мали примітивні робітні кімнати. Однак, чотирирічні школи робітничими кімнатами були забезпечені лише на 32,6%. Це свідчить про те, що зростання кількості шкільних майстерень і робітничих кімнат порівняно з минулими роками ще не відповідало вимогам забезпечення кожної школи міцною політехнічною базою [287, арк. 20–24].

Успішній реалізації змісту початкової освіти в Україні в окреслений період сприяла низка урядових постанов щодо матеріально-технічного забезпечення шкіл та матеріальної підтримки дітей незаможних верств населення. З цього приводу була Постанова РНК УСРР «Устави про фонди загального навчання» від 13 жовтня 1930 р., спираючись на яку створювались фонди республіканського та місцевого значення для надання матеріальної допомоги дітям незаможних верств населення та забезпечення шкіл навчальним обладнанням для впровадження загального навчання [281, арк. 21]. У цей період існували окружні та районні незначні спеціальні фонди допомоги дітям наймитів та бідноти для забезпечення їх взуттям, підручниками тощо. Згідно з планом на 1930/31 н.р. було заплановано заходи щодо забезпечення безплатним одягом та гарячими сніданками дітей батраків, робітників з низькою заробітною платою, міської і сільської бідноти, сиріт, дітей червоноармійців тощо (близько 20% від загальної кількості учнів 1–2 концентру трудових шкіл і шкіл для підлітків) [60, с. 55].

Колегія НКО розв'язувала це завдання диференційовано: у містах Донбасу 40% всіх школярів, в районних містах і містах, виділених в окремі одиниці, – 30%, в інших містах – 25% а в селах – 18%. Наркомторг в свою чергу встановив норми харчування дітей, зокрема, 100 гр. – хліба, 20 гр. – крупи, 100 гр. – цукру, 5 гр. – олія. Вартість такого сніданку дорівнювала 6 – 7 коп. на учня. Харчування здійснювалося протягом 240 діб [172]. Були випадки, коли взуття, яке видавала кооперація учням, не відповідало необхідним розмірам. Про ці ганебні факти йшлося (20 грудня 1930 р.) на Пленумі Всеукраїнської Ради професійних спілок, де М. Скрипник підтвердив, що чобітки, пошиті для дітей-школярів, за розмірами відповідали дитині 4 – 5 років [219, с. 60].

На 1930/31 н.р. встановлено норми постачання взуттям та одягом, що склало близько 20 крб. на учня. У перелік цієї норми входило взуття на різні сезони, пальто, костюм, шапка. Слід зважити й на те, що на той час промисловість УСРР щомісячно виробляла лише 30-35 тис. пар взуття для дітей шкільного віку. У 600 тис. комплектів була потреба в одязі, а на 1-ий квартал 1930 р. передбачалося виготовити 200 тис. комплектів. Складений НК торгівлі і ВРНГ план передбачав виготовлення та видачу на квартал 300 тис. комплектів одягу (в тому числі безплатно для дітей бідноти); 700 тис. комплектів взуття (в тому числі 400 тис. безплатно для дітей бідноти). Місцева промисловість зобов'язувалася випускати 20% свого виробництва для дітей шкільного віку, крім того промислова й інвалідна кооперації повинні були виробляти не менше 70% своєї продукції для потреб шкіл. Наказ про таку перебудову промисловості було дано ВРНГ і НК торгівлі, але все це не вирішувало сповна проблему. Потреби школярів в одязі забезпечувалися лише на 30%, а у взутті – на 50%.

Була проведена значна робота партійними, державними та громадськими органами управління освітою щодо будівництва шкільних приміщень, забезпечення шкіл меблями, навчальним обладнанням, підручниками і навчальними посібниками, одежею та харчуванням дітей.

Зазначені вище заходи сприяли успішному виконанню закону про всеобуч початкової освіти, який колгоспне селянство і радянська інтелігенція України сприйняли з великим піднесенням і схваленням. Широкі народні маси і, насамперед, багатомільйонне селянство бачили в цьому законі втілення своїх багатомільйонних сподівань.

Всенародну боротьбу за суцільну письменність, охоплення навчанням у школах всіх дітей, які підлягали загальному обов'язковому навчанням, очолили партійні організації. У здійсненні загального обов'язкового навчання учнів початкових класів виникло чимало труднощів, особливо на селі. Щоб охопити навчанням усіх дітей шкільного віку, треба було побудувати тисячі нових шкіл, забезпечити їх обладнанням, направити в школи сотні тисяч нових вчителів, вжити заходів, які дали б можливість дітям селян, особливо батраків і бідняків, регулярно відвідувати школу й успішно в ній навчатися; допомагати окремим учням одягом, взуттям, харчуванням, створити, де це потрібно, шкільні інтернати, організувати підвезення дітей, які жили далеко від школи тощо. Одночасно необхідно було проводити роз'яснювальну роботу серед батьків, доводити до їх свідомості значення заходів, які здійснювалися державою щодо становлення неперервного розвитку народної освіти, залучати їх до активної боротьби за здійснення загального обов'язкового навчання [255, с. 33]. Цей загальнодержавний рух за освіту, всенародну письменність в Україні скеровувався партією. Зокрема Центральний Комітет партії вказав на низку недоліків у здійсненні загальної освіти. Незадовільно виконувався план охоплення навчанням переростків 11–15 років; недостатніми були темпи підготовки вчительських кадрів; поволі розгорталось будівництво і ремонт шкільних приміщень, постачання шкіл підручниками і навчальними посібниками, дітей бідноти взуттям та одягом. Ці недоліки були результатом того, що низка партійних, радянських, профспілкових і особливо господарських організацій недооцінювали значення всеобучу як найважливішої державної політичної справи.

У постанові ЦК було накреслено практичні заходи, спрямовані на подальше розгортання всеобучу, посилення роботи з підготовки та перепідготовки вчительських кадрів, підвищення їхнього ідейно-політичного виховання, забезпечення шкіл навчальними посібниками, меблями; зазначалося, що органи Наркомосу ще не перебудували своєї роботи відповідно до поставлених завдань. Особливо незадовільним було керівництво школами і професійна допомога їм з боку районних відділів народної освіти. У зв'язку з цим ЦК партії зобов'язав партійні організації і Наркомоси союзних республік зміцнити кадри районної інспектури, організувати при райвиконкомах ради культурного будівництва, запровадити в систему культу повноважених на селі для перевірки і допомоги сільським Радам у справі всеобуча, організувати систематичну роботу з культармійцями, особливо з робітників і колгоспників, для підвищення їх політичної і педагогічної кваліфікації [255, с. 35].

Це дало свої результати на кінець першої п'ятирічки, коли широко розгорнулася мережа шкіл в Україні. У 1932/33 н.р. в республіці працювало 22632 школи, з них початкових 14177, семирічних 8086 і середніх 273. Число учнів в школах зросло на цей час до 4555,6 тис. чол., тобто майже в двічі більше, ніж було у 1927/28 н.р. [256, с. 1–8].

За умов реалізації постанови про обов'язкову початкову освіту загострилася проблема забезпечення початкових шкіл кваліфікованими вчительськими кадрами. З цією метою у січні 1934 р. Наркомос УСРР організував у всіх районах курси підвищення кваліфікації учителів 1-го концентру, які не мали завершеної освіти за семирічку. З одержаних ВІПКП із 271 району даних видно, що курси діяли лише в 69 районах, які охопили 1211 осіб.; тоді як в Україні було близько 9000 учителів молодшого концентру без семирічної освіти. Заняття на багатьох курсах проводилися незадовільно, термін скорочувався до 7, 6, а іноді й до 4 днів (замість 10). Було констатовано, що загальноосвітній рівень учителів низький. Деякі вчителі навіть не знали, що літеру «ять» вже давно вилучено з російського

правопису. Для вчителів зі слабкою підготовкою, було організовано повторні курси в дні весняних канікул [114].

Враховуючи важливість удосконалення кваліфікації вчителів, Рада Народних Комісарів УСРР видала 2 квітня 1934 р. постанову, яка надавала вчителям, що підвищували свою кваліфікацію без відриву від виробництва, певні пільги. Вчителям, які склали екзамени за середню чи спеціальну школу, нараховувався додатковий стаж педагогічної роботи: тим, хто склав екзамени за семирічку – 1,5 роки, за технікум – 2,5 роки, за інститут – 3,5 роки. Цією ж постановою виконкоми, міськради й органи народної освіти зобов'язувалися створити таким учителям умови для підвищення своєї кваліфікації, а саме: забезпечити їм 4 вечори на декаду (окрім вихідних) повністю вільних від всього позашкільного навантаження і роботи в школі. Рада Народних Комісарів запропонувала всім обласним і районним виконкомам, міським та сільським Радам у своїх турботах про школу систематичне підвищення кваліфікації вчителів ставити в ряд першочергових державних завдань [137, с. 648–649]. Згідно з навчальним планом, на курсах вивчалися історія класової боротьби, основи ленінізму, географія, методика, педагогіка, природознавство, російська й українська мови та література. У навчальному плані з 1500 годин для вчителів молодших класів відводилося 100 годин на педагогічну практику. На курсах учителів 5 – 7 класів навчальний план також становив 1500 годин, але відрізнявся предметами залежно від профілю їхньої підготовки [115, с. 89].

У цей період значну допомогу вчителям України надавали Наркомос й учителі РСФРР. В школах УСРР використовувалися програми й підручники, розроблені в РСФРР й перекладені українською мовою. Спільними зусиллями вчителів і вчених братніх республік було завершено створення єдиних програм, які й були запроваджені в усіх школах країни. Для забезпечення керівництва справою навчання вчителів при Народному комісаріаті освіти УСРР було створено єдиний інститут підвищення кваліфікації вчителів, що об'єднував існуючий окремо кабінет заочної освіти

та український інститут підвищення кваліфікації педагогів. Турбувалися в Україні й про забезпечення кадрами російських шкіл. Для цього у Києві діяв спеціальний сектор, який нараховував 50 – 60 студентів. У 1934 р. було організовано 4 нові російські сектори при Луганському, Миколаївському, Мелітопольському й Сумському педінститутах [130, с. 91–96].

У грудні 1934 р. проходила Всеросійська нарада директорів Інститутів підвищення кваліфікації кадрів народної освіти, яка підбила підсумки роботи з перепідготовки вчителів й намітила заходи на 1935 р. На нараді відзначалося, що 1934 р. був роком значного зрушення в роботі щодо надання методичної допомоги вчителям. Певну роль відіграли зразкові школи, створені в 1931 р., в яких практикувався метод «відкритих уроків» для навчання молодих учителів більш досконалішим прийомам та формам ведення занять. Однією з форм підвищення кваліфікації були вчительські конференції, що скликалися два рази на рік. На них, окрім загальних питань навчання й виховання, пророблялися шкільні програми, проводилося інструктування вчителів з питань методики й поліпшення якості навчання.

Незважаючи на велику організаційну й методичну роботу, проведену органами народної освіти щодо підвищення кваліфікації вчителів, рівень загальної та спеціальної підготовки випускників курсів, що не відповідав вимогам, які ставилися перед школою. Більшість з них не забезпечували належного рівня навчального процесу. Партія це розуміла, але свідомо стала на цей шлях, оскільки в тих умовах іншого виходу не було, тому що учительських кадрів, як і раніше, не вистачало. Найгостріша нестача учителів відчувалася у національних республіках. У Дніпропетровській області України, наприклад, на початок 1935/37 н.р. потрібно було для 1 – 4 класів 1387 вчителів. Область залучила до роботи в цих класах 530 випускників педтехнікумів, 430 випускників педагогічних курсів на базі семирічки, 161 тих, учителів, котрі повернулися після підвищення зарплати на педагогічну роботу. І, незважаючи на це, для молодших класів не вистачало 365 учителів. Для середніх шкіл на 1 січня 1937р. не вистачало 760 вчителів

[253, с. 18]. Аналогічне становище було й в інших областях республіки. Але держава не могла відмовитися від проведення загального початкового навчання, відстрочити його здійснення до тієї пори, коли вищі й середні педагогічні навчальні заклади не підготують необхідну кількість висококваліфікованих педагогів. Тому перед учителями постає завдання постійно займатися самоосвітою. О. М. Ярославський підкреслював, що вчителі виконують своє завдання тільки в тому випадку, якщо не забувають, що «вони повинні не тільки учити, але невтомно, щоденно вчитися, поповнювати свої знання, перевіряти себе, вперто і наполегливо заповнювати прогалини у своєму власному вихованні» [246].

Зацікавленості вчителів у підвищенні своєї кваліфікації сприяли постанови ЦВК й РНК СРСР від 10 квітня 1936 р. «Про персональні звання для вчителів початкових і середніх шкіл» й РНК СРСР та ПК ВКП(б) «Про порядок запровадження персональних звань для учителів й призначення учителів, завідуючих і директорів шкіл» [190, с. 11]. Згідно з постановами, право викладання у початковій, неповній середній і середній школі надавалося надалі тільки особам, яким було присвоєно відповідне персональне звання: а) учитель початкової школи; б) учитель середньої школи; в) заслужений учитель школи. До 1 липня 1938 р. належало провести атестацію всіх учителів, які працювали у школі й присвоїти їм відповідні звання. Виконуючи постанову, місцеві органи влади України, інших республік надавали відповідну допомогу органам народної освіти у проведенні атестації учителів.

У грудні 1936 р. було підбито підсумки роботи атестаційних комісій. За станом на 1 січня 1937 р. комісії ознайомилися з роботою 122250 учителів з 525 тис. тих, хто підлягав атестації. З них 8591 чол. було звільнено з роботи як таких, що не відповідають своєму призначенню, 73502 педагоги тимчасово залишено у школі з умовою, що до 1 серпня 1938 р. вони складуть необхідні екзамени й одержать атестати. Звання учителя присвоїли 34 тис. чоловік. У 1936–1937 рр. атестація вчителів успішно проводилася в усіх

областях України. У Донецькій області, наприклад, з 10692 вчителів, які пройшли атестацію у першу чергу, тільки 2022 дістали звання «вчителя», 8051 допущено тимчасово виконувати обов'язки вчителя, 619 особам було заборонено працювати у школі до набуття ними відповідної освіти. У Дніпропетровській області атестаційні комісії присвоїли звання «вчителя» 16,7% тих, хто пройшов атестацію, 5,5% було заборонено працювати у школі, 77,8% учителям, які не мали закінченої вищої чи середньої освіти, було запропоновано закінчити до серпня 1938 р. педінститути чи педтехнікуми. Партійні організації тримали під контролем роботу атестаційних комісій й стежили за ходом впровадження в життя директив партії та уряду [48, с. 3–10].

Масове проведення атестації вчителів сприяло підвищенню їхнього культурного, педагогічного й політичного рівня. Однак, у роботі атестаційних комісій була низка недоліків, перегинів, спостерігалися факти викривлення директив партії та уряду. У деяких районах атестаційна робота перетворювалася на «чистку» учителів, на знущання, на іспити, спрямовані на дискредитацію вчителів. Серед звільнених було багато молоді. До числа таких потрапила, наприклад, комсомолка З. Ткаченко, яка закінчила 7-річну школу, короткотермінові курси й була заочницею 3-го курсу педшколи в Київській області. У той період такі дії атестаційних комісій пояснювалися тим, що вони нібито були засмічені ворогами народу, які намагалися зірвати найважливішу політичну справу з метою викликати невдоволення серед учителів. Інші вважали, що у масі вчительства були ще класово чужі елементи й тому ставили питання про необхідність позбутися їх й робили це за будь-якої нагоди. Нерідко позбувалися й тих, хто був їм не до вподоби, а в дійсності справжніх учителів і вихователів молодого покоління [193, с. 8].

Висунута Й. В. Сталіним у 30-і роки ХХ ст. теорія загострення класової боротьби в міру зростання успіхів соціалістичного будівництва виправдовувала ці та подібні дії партійних і радянських організацій, органів народної освіти. Методи перших років Радянської влади ними були

перенесені й на період мирного будівництва. Однак, незважаючи на недоліки, помилки й перегини, атестація в цілому мала важливе значення, і сприяла поліпшенню якісного складу педагогічних кадрів. Наприклад, значно підвищився освітній рівень учителів у Донецькій області. Якщо у 1934/35 рр. учителів з середньою освітою було 11926, то у 1936/37 рр. їх було вже 13727, тобто їхня кількість зросла на 1801 чол., або на 15%. А з вищою педагогічною освітою була відповідно 3070, й стало 6727, тобто зросла на 3657 осіб, або на 219% [46].

Кількісне та якісне зростання учительських кадрів сприяло розвитку шкільної мережі, збільшенню кількості учнів. Наприклад, у Юзівці (м. Донецьк) у 1914 році була одна гімназія, в якій навчалося 132 учня. У 1937 р. на території м. Сталіно було 39 середніх шкіл, в яких навчався 35621 учень, і 46 неповних середніх шкіл із 30635 учнями. У Горлівці до революції не було жодної середньої школи, а в 1937/1938 н.р. їх було 14, неповних середніх – 20 і 37 початкових шкіл [128, с. 302]. Про зростання кількості вчителів у країні й республіках (УСРР та РСФРР) свідчать дані, подані в таблиці 2.2 [151, с. 348].

Таблиця 2.2

**Динаміка зростання кількості вчителів у країні й
республіках – УСРР та РСФРР**

	1927/28 навч. рік			1932/33 навч. рік			1937/38 навч. рік		
	Всього учит. (тис.)	У містах (тис.)	На селі (тис.)	Всього учит. (тис.)	У містах (тис.)	На селі (тис.)	Всього учит. (тис.)	У містах (тис.)	На селі (тис.)
СРСР	347	128	219	615	163	452	914	277	637
РСФР	228	83	145	384	104	280	562	180	382
УСРР	70	24	46	129	32	97	186	56	130

Здійснення загального обов'язкового навчання докорінним чином змінило соціальний стан села, сприяло зростанню нової радянської інтелігенції. В цьому можна переконатися на прикладі конкретних сіл

України. У селі Димарка на Київщині до революції інтелігенцію представляли сільський староста, священник, фельдшер і 2 вчителі. У 1938 р. у Димарці працювали 45 учителів. У селі Вихвостово Тупичевського району на Чернігівщині до революції була одна церковно-приходська школа, в якій навчалось 25 – 30 дітей. Працювала в ній одна вчителька – дружина священника. У 1937 р. в цьому самому селі було 3 школи, в яких навчалось 513 учнів й працювало 20 учителів [31].

Запровадження загального обов'язкового початкового й семирічного навчання було великим завоюванням Радянської влади. Необхідною умовою цього була підготовка та виховання учительських кадрів. У роки другої п'ятирічки було створено чітку систему підготовки й підвищення кваліфікації вчителів, яка відіграла значну роль у справі навчання й виховання підростаючого покоління. Вирішальну роль відіграла короткотермінова курсова підготовка, через яку готувалося учителів більше, ніж їх випускали педагогічні вузи й технікуми. Незважаючи на наявні недоліки, курсова підготовка сприяла значною мірою здійсненню всеобучу. Важливо наголосити, що завдяки короткотерміновим курсам учительська армія поповнилася вихідцями з робітників і селян, що сприяло зміні соціального складу вчительства [31].

Більш планомірною та систематичною стала підготовка кадрів у період відновлення та реконструкції народного господарства, коли склались основні її форми та методи роботи. Було залучено значну частину вчительства, яка усвідомила важливість революційних перетворень у школі й необхідність підвищення свого загальноосвітнього та політичного рівня, педагогічної кваліфікації. За цими напрямками здійснювалася підготовка нових учителів через короткотермінові курси й підвищувалась кваліфікація старих учителів, які набули її в дореволюційних закладах освіти й раніше працювали за зовсім іншими планами та програмами. Поряд з традиційними формами підготовки й підвищення кваліфікації вчительських кадрів, що діяли в республіках (конференції, курси, курси-з'їзди, гуртки тощо) в Україні було вироблено й

свої, пов'язані зі специфікою республіки та гострою нестачею вчителів: це й підготовка помічників учителів з числа кращих учнів семирічних груп, залучення практикантів вузів і технікумів до роботи у школах тощо. Досвід Української республіки у цьому питанні було вивчено РСФРР і рекомендовано для використання в інших республіках. Роботою з курсової підготовки й перепідготовки вчительських кадрів у масштабах країни керував відділ пропаганди агітації ЦК ВКП(б), а на місцях – агітпропи губкомів, обкомів, крайкомів, райкомів партії, які взяли на себе політичну частину роботи курсів, з'їздів, конференцій шляхом розробки інших програм й забезпечення курсів лекторськими та пропагандистськими кадрами. Такою була специфіка Радянської держави. Комуністична партія СРСР декларувала політичне керівництво. Практично її органи у центрі й на місцях підміняли собою Радянську владу й органи народної освіти. Партія зміцнила органи народної освіти й школи комуністами, які мали досвід агітаційної роботи й пройшли відповідні курси. Учителі-комуністи і комсомольці були тією ланкою, на яку спиралися партійні організації у будівництві нової соціалістичної школи [255].

Вирішальну роль у забезпеченні шкіл учительськими кадрами відіграли роки перших радянських п'ятирічок, коли Комуністична партія СРСР поставила завдання загального початкового навчання в країні, намітила й здійснила заходи щодо охоплення навчанням усіх дітей шкільного віку. Виконання цього найважливішого народногосподарського завдання потребувало величезної кількості вчителів. Важливу роль у розв'язанні цієї проблеми відіграла мобілізація комсомольців і комуністів на педагогічну роботу, залучення непрацюючих учителів або тих, хто працював не за спеціальністю, використання безробітних учителів тощо. Поряд із збільшенням кількості вчителів партійними організаціями на місцях, органами народної освіти здійснювалися заходи щодо поглиблення і розширення підготовки й перепідготовки вчителів, спрямовані на

підвищення освітнього рівня й педагогічної кваліфікації з тим, щоб усі вчителі, які працюють, набули спеціальної педагогічної освіти [90].

Важливу допомогу Україні, як й іншим республікам, у справі створення нової системи народної освіти, підготовки й перепідготовки вчительських кадрів і, як результат, реорганізації всієї системи виховання й навчання підростаючого покоління, надавала Російська Федерація. Форми й методи допомоги були найрізноманітнішими: надання місць для українських учителів на центральних курсах підготовки та перепідготовки, направлення спеціалістів, які закінчили педагогічні навчальні заклади в Росії, для роботи в Україну, надання програм, підручників, методичних посібників тощо. Шлях співробітництва й взаємодопомоги створив передумови для значних успіхів у справі підготовки й підвищення кваліфікації вчительських кадрів. Завдяки цьому підвищилися й успіхи у справі навчання, виховання й освіти підростаючого покоління трудящих мас України [150].

У центрі уваги керівних партійних, урядових та органів освіти у 30-х роках було матеріальне забезпечення шкіл та учительства. У постанові «Про поліпшення матеріального становища працівників освіти на селі» від 3 серпня 1930 р. [188, с. 15]. Раднарком РСФРР констатував, що окремі радянські органи не виконують директив партії та уряду про створення всіх необхідних матеріально-правових умов для творчої роботи освітян, а органи народної освіти замість допомоги застосовують відверте адміністрування. Враховуючи важливість участі освітян у здійсненні господарсько-політичних заходів партії, РНК прийняв рішення про створення для них сприятливих умов щодо підвищення політичної та професійної кваліфікації, поліпшення матеріально-правового становища. Однак зрослий потік постанов та рішень партійно-радянських органів «про турботу» не могли задовольнити масове учительство, яке очікувало від властей не обіцянок, а справжньої турботи, і, передусім, гідної матеріальної винагороди за працю [254].

Існуюча система оплати праці вчителя потребувала подальшого вдосконалення. Необхідно було організувати таку систему оплати, яка б

враховувала різницю між кваліфікацією, стажем роботи та географічним розташуванням школи. Тому Рада Народних Комісарів СРСР у жовтні 1931 р. прийняла постанову «Про підвищення заробітної плати вчителів шкіл першого та другого ступеня», а Рада Праці та Оборони – «Про постачання учителів шкіл першого та другого ступеня». Згідно з цими постановами намічено зростання заробітної плати учителів шкіл першого та другого ступеня відповідно до 90 й 130 карбованців (у цінах 30-х років). У табл. 2.3 наведено диференційовані ставки оплати праці учителів станом на 1932 рік [87, с. 98–101].

Таблиця 2.3

Диференційовані ставки в карбованцях оплати вчителів на 1932 рік

Нумерація категорій	Початкова школа				Середня школа			
	1	2	3	4	1	2	3	4
1-ий пояс	85	95	105	115	127	142	149	164
II-ий пояс	79	85	95	105	118	130	137	151

За період з 1928 до 1932 р. заробітна плата вчителя початкової школи зросла вдвічі, причому це без періодичних надбавок, житлових пільг, соцстраху тощо [158]. Якщо порівняти зростання середньомісячної зарплати учителів у 1929 – 1932 рр., то воно було дещо вищим, ніж у робітників (56,8%). У учителів зростання заробітної плати становило 72% [16, с. 126]. Внаслідок вжитих заходів було створено таку систему оплати праці педагогів, яка відповідала тодішнім можливостям Радянської держави. Водночас було вжито заходів щодо пенсійного забезпечення учителів. 3 липня 1929 р. ЦВК та РНК СРСР прийняли постанову «Про пенсійне забезпечення працівників освіти за вислугу років», згідно з якою пенсію учителям було значно підвищено [254]. У наступні роки закон про пенсійне забезпечення постійно удосконалювався.

Серед заходів щодо підвищення рівня життя педагогічних працівників значне місце посідало забезпечення їх продуктами харчування та промисловими товарами. Рада Народних Комісарів СРСР зобов'язала голів РНК союзних та автономних республік, голів край (обл.) – виконкомів зберегти встановлений Урядом 28 жовтня 1931 р. порядок постачання вчителів за встановленими нормами промислових робітників (як у містах, так і на селі). Окрім цього, Центроспілкою було створено фонд для першочергового постачання вчителів промтоварами. Кожен учитель-ударник, окрім звичайного постачання, одержував промтоварами на суму до 100 карбованців. У містах учителі-ударники діставали премії як ударники підприємств [158]. Відповідну постанову було прийнято й в Україні. У колгоспах було створено спеціальні учительські фонди для постачання, а на підприємствах у великих містах (Харків, Київ, Сталіне тощо) робітники організовували матеріальну допомогу вчителям [191]. Дніпропетровський обком КП(б)У у зв'язку з важким матеріально-фінансовим становищем вирішив прикріпити курсантів педкурсів до громадських їдалень, які повинні бути забезпечені необхідними продуктами [191].

Підкреслюючи постійно зростаючу роль учителя у справі навчання дітей, ЦК ВКП(б) зобов'язав Наркомоси союзних республік, радянські та партійні органи всіляко забезпечити учителеві в його роботі необхідні умови для успішного виконання ним відповідальних та почесних обов'язків щодо навчання й виховання молодого покоління. Беззастережне й точне виконання директив ЦК та РНК СРСР про прирівнення вчителів за постачанням продуктами та промисловими товарами до промислового робітника, своєчасна виплата заробітної плати, турбота про квартиру, родину та відпочинок учителя, чуйне ставлення до його повсякденних потреб, все це повинно було характеризувати реальне виконання радянськими та партійними органами директив партії про ставлення до вчителя [62, с. 25].

Однак, перевірка виконання рішень ЦК ВКП(б), проведена ЦК ВКП(б) та РНК СРСР, свідчила, що найважливіші директиви партії та уряду

про постачання учителів та їхніх сімей виконувались незадовільно, особливо у сільській місцевості. У зв'язку з цим було намічено конкретні завдання планово-фінансовому сектору народного комісаріату освіти, визнано було за необхідне одержання щоквартальних відомостей про постачання вчителів. [173, с. 25–26].

Важливого значення набуло встановлення пільг для учителів-заочників, надання їм повного забезпечення, безплатного заочного навчання педагогів в інститутах і технікумах. У жовтні-листопаді 1932 р. в Україні проведено дводекадні перевірки допомоги молодим учителям з боку шкіл та органів народної освіти. Перевірка свідчила про те, що у більшості міст і районів республіки органи народної освіти та громадськість успішно виявляли учительську молодь. Особливо у Луганську, Горлівці, Одесі, Вінниці, Житомирі та багатьох інших містах і районах республіки. Тут своєчасно потурбувалися про шкільні приміщення, квартири для вчителів, про постачання їх продовольчими та промисловими товарами, що сприятливо впливало на їхню роботу, настрої і тим самим сприяло закріпленню учителів на роботі [136, с. 936].

Значну увагу до вчителя виявляв комсомол. Так, 16 липня 1933 р. бюро ЦК ЛКСМУ розглянуло питання про роботу комсомольських організацій щодо виконання постанови ЦК ВКП(б) «Про початкову і середню школу». Бюро постановило: центральним завданням комсомольських організацій вважати шефство над загальним обов'язковим навчанням та школою, турботу про вчителя. «Піклуватися й бути уважними до учителя, забезпечити своєчасну видачу зарплати, безперебійне постачання, поліпшення його житлових умов, притягати до суворої відповідальності осіб, які перекручують директиви партії про вчителя – найперший обов'язок комітетів та осередків ЛКСМУ» [142, с. 68–74]. Комсомольські організації були зобов'язані надавати допомогу молодим учителям, піклуватися про задоволення їхніх культурних та побутових потреб (допомога у придбанні літератури, журналів, газет, радіо, відвідуванні театрів, кіно тощо).

Радянський уряд продовжував турбуватися про матеріальний стан студентів педагогічних вузів і технікумів. У 1930 р. постановою ЦВК та РНК СРСР від 12 вересня 1930 р. встановлено стипендії студентам педагогічних та інших вузів у розмірі 50 крб. на місяць, а учням агропедагогічних інститутів однаково зі студентами 2-го курсу сільськогосподарських вищих навчальних закладів; учням педагогічних технікумів – у середньому 40 карбованців [135, с. 26]. Із року в рік зростали асигнування на підготовку педагогічних кадрів. Якщо у 1929 р. витрати на одного студента педінституту становили 503 карбованці, то у 1933 р. вони досягли 1772 крб. На одного учня педтехнікуму витрачалося у 1931 р. 467 крб., а у 1934 р – 820 крб. [135].

Особлива увага приділялася також забезпеченню працівників народної освіти навчальною та методичною літературою. ЦК ВКП(б) прийняв постанову (12 лютого 1933 р.) «Про підручники для початкової та середньої школи». У ній викладено низку директив щодо вимог до підручника, на підставі яких було розпочато видання стабільних, краще складених та перевірених підручників [143]. Центральний Комітет КП(б) України ще раніше зреагував на цю проблему. У постанові від 15 вересня 1932 р. «Про початкову та середню школу» він зобов'язав Державне видавництво та видавництво «Пролетар» організувати на пільгових умовах добір та розсилку необхідної для учителів літератури й направити її в школи до 1 лютого 1933 р. [101].

Робота щодо забезпечення шкіл підручниками та навчальними посібниками проводилася спільними зусиллями РСФРР та України. Між Наркомосами було підписано (28 березня 1933 р.) угоду, згідно з якою Наркомос РСФРР зобов'язувався сприяти Наркомосу УРСР в укладанні підручників та виданні всіх підготовлених у 1933/34 н.р. стабільних підручників. Наркомос УРСР зобов'язувався сприяти Наркомосу РСФРР у його роботі над підручниками шляхом надсилання матеріалів з історії, географії та соціалістичного будівництва України [45, с. 64]. Школи УРСР на початку 1934 р. одержали із Росії навчального приладдя на 4 млн.

карбованців, що майже вдвічі більше, ніж було заплановано трестом шкільного обладнання Української РСР. А сотні тисяч українських підручників надходили не тільки до своєї республіки, але й до семимільйонного українського населення у Воронежській, Курській, Донській губерніях та Кубані. У першій половині 30-х років виграти на школи України мали відчутну позитивну динаміку витрат на шкільну освіту (див. табл. 2.4) [242, с. 19].

Таблиця 2.4

Витрати на шкільну освіту в 1929-1934 роках

Рік	Витрати
1929/30 рр.	361,5млн. крб.
1931 р.	562,7 млн. крб.
1932 р.	864,5 млн. крб.
1933 р	1055,5 млн. крб.
1934 р.	1320,0 млн. крб.

Однак, це зростання неповною мірою характеризує стан дійсних вкладень у справу всеобучу, тому що населення України, на базі поліпшеного матеріального становища, вкладало значні кошти у справу всеобучу. В Україні витрати на освіту із республіканського й місцевих бюджетів становили 178,5 млн. карб., у 1932 р – 604,7 млн.; за п'ятирічку в цілому (1928–1932 рр.) на освіту витрачено 1610,3 млн. карб. – з них 659,6 млн. крб. на загальноосвітню школу [228, с. 75]. Водночас з боку органів народної освіти, профспілки працівників освіти, окремих партійних і радянських органів справжньої і постійної допомоги, якої потребували школа та вчитель в окремих випадках не було. На початку 30-х років ще траплялись перебої у постачанні вчителів продовольством, затримки виплати заробітної плати. Так, наприклад, на 25 лютого 1933 р. заборгованість з виплати зарплати вчителям Донбасу становила 70 тис. крб. через відсутність грошей на поточному рахунку у Держбанку [78]. Були й випадки, коли комітети

профспілки, замість захисту прав учителя, самі порушували їх. Наприклад, в Ізюмському районі на Харківщині за неявку вчителя на конференцію чи нараду райком Спілки затримував виплату заробітної плати. Це вже було відлуння адміністративно-командної системи керівництва, яка була не тільки у державних, але й у профспілкових органах.

Факти незадовільного забезпечення вчителів, невиплати заробітної плати були частими явищами. Президією ЦКК та колегією НК РСІ УРСР встановлено (у 1933 р.), що такі факти мали місце у Валковському та Н.-Санжарському районах Харківської області, у деяких районах Київської та Вінницької областей. Це питання було розглянуто на об'єднаному засіданні президій ЦК КП(б)У та колегії народного контролю. Їхньою спільною постановою облвиконками та райвиконками зобов'язувалися негайно перевірити стан виплати заробітної плати вчителям в усіх районах та вжити заходів щодо виконання директив партії та уряду про своєчасну виплату заробітної плати [178].

З метою поліпшення цієї справи Рада Народних Комісарів СРСР у травні 1935 р. прийняла постанову, згідно з якою видача зарплати ставилася під контроль голів обласних (крайових) виконкомів Рад та керівників фінансових відділів. У випадку затримки видачі зарплати більше ніж на 5 днів голови райвиконкомів та завідувачі фінвідділами притягувалися до суду. Одночасно уряд став приділяти більше уваги зміцненню матеріальної бази шкіл, що значно поліпшувало умови роботи вчителів.

Потужним стимулом для піднесення матеріального становища та поліпшення умов роботи вчителів, можливостей для їхнього загальноосвітнього і культурного розвитку стала постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 9 квітня 1935 р. «Про підвищення заробітної плати вчителям та іншим шкільним працівникам», яка передбачала виділення на це тільки до кінця 1936 р. більше 1млн. крб. [168, с. 27]. Цією постановою підбито підсумки пошукам найефективніших шляхів оплати праці вчителя. Ставки заробітної плати встановлювалися залежно від освіти, педагогічного стажу,

кваліфікації. Було запроваджено оплату праці класних керівників, встановлено підвищений тариф освітянам, які працювали у віддалених районах Крайньої Півночі та Далекого Сходу. Підвищення заробітної плати стало суттєвим чинником піднесення престижу вчительської праці. Приріст заробітної плати за цією постановою перевищив сподівання вчителів. Так у групі вчителів 1–4 класів приріст був у розмірі 104% від попередньої ставки, у групі вчителів 5–7 класів – 99,1%, у групі вчителів 8–10 класів – 136,1% [252, с. 65]. Ця постанова перетворила учительство у категорію інтелігенції, праця якої найкраще оплачувалася, сприяла створенню культурного життя і підвищенню теоретичного, професійного рівня, піднесенню престижу вчительської професії. Зарплата перетворювалася також на «могутній важіль піднесення якості вчительської праці» [142, с. 70–71].

У цей період гострота проблеми щодо поліпшення матеріальної бази шкіл не знімалася з порядку денного партійних і державних органів управління. При цьому широко залучалися кошти, зібрані трудящими, надані підприємствами, колгоспами, профспілками. За їхньою ініціативою в Україні широко розгорнувся рух за надання допомоги школам, виготовлення наочних посібників, устаткування, майстерень, кабінетів. За даними Всеукраїнської Ради професійних спілок у 1935 р. у містах і селах було проведено сотні суботників, десятки декадників, місячників допомоги школі, в яких взяли участь більше 2,5 млн. чоловік. У Донбасі, наприклад, було обладнано 1700 шкільних майстерень, робітничих кімнат та політехнічних музеїв [20, с. 17–18]. До кінця 1937 року школи України були забезпечені необхідними наочними посібниками, щорічно друкувалося 35 – 40 млн. примірників підручників. У шкільних бібліотеках нараховувалося більше 19 млн. книг [232, с. 17–18].

Загалом в Україні за роки другої п'ятирічки було споруджено 864 школи на 556 тис. учнівських місць. Це надавало можливість ліквідувати третю зміну. А в цілому в країні за 1933 – 1937 рр. було збудовано державним будівництвом та введено в експлуатацію 8778 шкіл. В тому числі

в містах і робітничих селищах – 3671 школа, у сільській місцевості – 15107 шкіл [104, с. 72].

У центрі уваги органів управління освітою та профспілок стояло питання організованого відпочинку працівників освіти. РНК СРСР (31 серпня 1932 р.) прийняв постанову «Про будівництво житлових будинків та про організацію будинків відпочинку й санаторіїв для учителів початкової та середньої школи» [164, с. 672]. У жовтні цього року ЦВК та РНК було прийнято постанову «Про будівництво будинків відпочинку та санаторіїв для вчителів початкових і середніх шкіл» [164]. Цими постановами уряди республік зобов'язувалися будувати спеціальні будинки відпочинку і санаторії для вчителів. А господарські підприємства діставали право надавати вчителям путівки до відомчих санаторіїв та будинків відпочинку поряд із робітниками, виділяючи для цього спеціальні кошти. Профспілка виділяла значні кошти на придбання санаторно-курортних путівок для вчителів та для організації туристичних походів. У 1936 р. 45 тисячам українських учителів початкових і середніх шкіл та 17 тисячам їхніх дітей було надано місця на курортах та у будинках відпочинку [243].

За роки перших п'ятирічок значно поліпшилося матеріальне становище студентів педагогічних навчальних закладів. У багатьох вузах було збудовано добре обладнані студентські гуртожитки, створено сприятливі умови для життя та навчання студентів. Спеціальною постановою уряду СРСР «Про підвищення стипендій студентам вузів», прийнятою у 1937 році [210, с. 356], підвищувалася стипендія студентам педагогічних та вчительських інститутів, яку було диференційовано за роками навчання та залежно від успішності. Кількість студентів-стипендіатів у педагогічних вузах із року в рік зростала. Якщо відсоток стипендіатів у вузах освіти та мистецтва 1931 р. становив 66,5%, то в 1936 р. він зріс до 91,4%, а 1937 р. – до 92,4% від загальної кількості студентів. Витрати Радянської держави на всі види освіти у 1937 році становили 16454,7 млн. крб. В Українській РСР вони зросли порівняно з 1928-29 роками зі 178,5 млн. до 2409,3 млн. крб. (або

на 340,6%). Крім державних коштів на народну освіту було витрачено за 5 років (1933–1937 рр.) кошти госпрганів – 6533,2 тис. крб., профспілок – 4098,6 тис. крб., колгоспів – 2489 тис. крб., промкооперації – 1830,5 тис. крб. [104].

Вивчення та аналіз організаційно-педагогічних умов реалізації пріоритетних завдань управління початковою освітою в Україні у 30-х роках ХХ ст. дає підстави для висновку щодо стабілізації позитивних підсумків. На XIII з'їзді КП(б)У (1937р.), відзначалося, що великі перемоги у соціалістичному будівництві в республіці забезпечили швидке зростання культури населення Радянської України. У чотири рази збільшилися асигнування на потреби народної освіти. Широко було розгорнуто шкільне будівництво. Майже третину всіх дітей України було охоплено середньою освітою [242]. Бурхливе розгортання мережі початкових шкіл і зростання учнівських контингентів спрямовувалися на виконання закону про загальну обов'язкову початкову освіту. Це зумовило розширення будівництва шкіл, зміцнення навчально-матеріальної бази, забезпечення новими педагогічними кадрами. За окреслений період в ракурсі розбудови єдиної системи радянської освіти здійснено загальне обов'язкове початкове навчання. Напередодні Великої Вітчизняної війни Українська РСР за рівнем культури і освіти стояла на одному із перших місць у СРСР. Було завершено в основному загальне обов'язкове семирічне навчання в місті і на селі, взято курс на розвиток середньої освіти. Однак, була й інша «турбота» про вчителя. В умовах сталінського тоталітаризму учительство являло собою заорганізований, заідеологізований загін інтелігенції. Ним керувала партія, використовуючи метод батога й пряника. Дисциплінованим, свідомим, покірним, слухняним – пряник (підвищення на посаді, урядові нагороди, матеріальні блага). Непокірним, тим, хто вмів самостійно мислити й не бажав мовчати – інша «нагорода» (звільнення з роботи, всілякі приниження та знущання, репресії). Зі старим учительством повелися вкрай жорстоко. «Зі старою інтелігенцією пішли у небуття етичні й морально-політичні традиції,

брак яких ми всі так гостро відчуваємо нині» [142, с. 70–73]. Нове вчительство формувалося як покірні, мовчазні виконавці «настанов партії».

Отже, завдяки звитяжної праці вчителів старшого і молодого покоління, за активної підтримки робітників і селян, жорсткій централізації партійного й державного керівництва галузю освіти в Україні, в т.ч. початковою, було: ліквідовано неписьменність народу України; забезпечено впровадження Закону про загальну обов'язкову початкову освіту; закладено основи політехнізації освіти в Україні (у початковій школі – уроки праці та самообслуговування); реалізовано конституційні демократичні принципи становлення і розвитку системи освіти в республіці; введено елементи гуманізації управління освітою (підвищення заробітної плати вчителям, забезпечення житлом, присвоєння звання і нагород тощо; матеріальна допомога малозабезпеченим дітям шкільного віку).

Однак, історично і педагогічно невиправданими стали: послаблення українізації початкової освіти (особливо у містах), уніфікація системи освіти та жорстка централізація управління нею.

Окреслені чинники сприяли успішній розбудові єдиної системи радянської освіти, зокрема початкової як важливої її складової й підґрунтя наступних ступенів освіти. Напередодні Великої Вітчизняної війни (1941 р.) Українська РСР за рівнем освіти стояла на одному із перших місць у СРСР.

2.3. Оцінка стану реалізації пріоритетних завдань управління початковою освітою (1917 – 1930 рр.)

В історико-педагогічних дослідженнях широко застосовуються різні методи, які дозволяють відстежити історичні явища, ступінь розвитку, процес поступового формування змісту, результатів і чинників їхньої взаємодії та взаємовпливу. Ці завдання, зазвичай, розв'язує генетичний метод, який реалізується у формі зрізів. Широко використовується також метод порівняння, який дозволяє виявити спільне і відмінне у предметах і

явищах, дійти до обґрунтованого висновку. Важливе місце з-поміж них посідає історичний метод. Він застосовується при вивченні проблем історії педагогіки, психології й управління, що сприяє об'єктивному розкриттю стану і розвитку змісту початкової освіти в конкретних історичних умовах. П. І. Образцов зазначає: «На основі методологічного принципу історизму сформувався і застосовується в психології та педагогіці власне порівняльно-історичний метод, що забезпечує таке вивчення психолого-педагогічних явищ, яке відстежує і порівнює їх у розвитку» [144, с. 141]. Це дає можливість виявити подібність і відмінність компонентів, їх зміни, показати, в чому полягає обмеженість чи односторонність концепцій початкової освіти та управління нею в минулому і яким чином вони подолані, які із них перейшли у змінений стан та сучасні теорії. Поглиблюючи уяву про минуле, порівняльно-історичний аналіз збагачує розуміння сучасних проблем освіти та управління нею. Цей метод дає можливість оцінити прогресивність або реакційність того чи іншого явища, врахувати характер конкретних історичних умов його існування з погляду того нового, що зроблено педагогами-попередниками. Таким чином, історизм як метод дослідження не зводиться лише до описання явищ минулого. Він дозволяє розкрити внутрішній механізм змін у явищах, причинні зв'язки на конкретних етапах їх розвитку, простежити, яким чином із старого стану феномена виникає новий. Використання порівняльно-історичного методу зумовлює необхідність розроблення параметрів, критеріїв та технологій оцінювання стану тих чи інших педагогічних явищ, процесів, в т.ч. управління початковою освітою на тому чи іншому історичному етапі її становлення і розвитку. У нашому дослідженні ми виходили з того, що поняття «критерій» у перекладі з грецької мови означає «відмінна ознака» або «мірило».

Дослідження проблеми управління початковою освітою в Україні: історичний аспект здійснювалося в ракурсі авторської концепції щодо виявлення пріоритетних завдань її становлення і розвитку з урахуванням специфіки кожної доби зазначеного історичного періоду, визначення

параметрів і критеріїв оцінки стану їх реалізації в практичній діяльності органів управління освіти. Вивчення та аналіз літературних джерел, архівних матеріалів з заявленої теми дослідження дозволили окреслити такі пріоритетні завдання управління початковою освітою в Україні:

- ліквідації неписьменності народу України;
- українізація системи початкової освіти в Україні;
- демократизація управління початковою освітою в Україні;
- гуманізація управління початковою освітою в Україні;
- централізація й децентралізація управління початковою освітою в Україні;
- управління процесом удосконалення змісту початкової освіти в Україні;
- забезпечення початкових шкіл України вчительськими кадрами;
- матеріально-технічне забезпечення початкових шкіл України;
- управління процесом упровадження загальної обов'язкової початкової освіти в Україні;
- уніфікація системи освіти в Україні за радянської доби.

Особливості перерахованих вище пріоритетних завдань управління початковою освітою в Україні зумовили необхідність розроблення параметрів (ознак) та критеріїв оцінювання їх реалізації за характером домінуючого прояву в практичній діяльності органів управління початковою освітою за кожної доби окресленого історичного періоду дослідження. При цьому введено такі критерії: «тенденція до прогресу», «тенденція до стабільності», «тенденція до регресу». Ознака «тенденція до прогресу» вказує на управлінські заходи в галузі початкової освіти, які на відміну від попередніх, удосконалено і за рахунок цього досягнуто позитивні результати у її становленні і розвитку, а також вперше застосовано педагогічно доцільні, науково обґрунтовані заходи. Ознака «тенденція до стабільності» вказує на підтримку заходів управління початковою освітою, які вживалися у попередніх періодах її розвитку і забезпечували позитивні результати її функціонування. Ознака «тенденція до регресу» вказує на принципову зміну управлінських заходів у системі управління початковою

освітою, які зарекомендували себе негативно на попередніх етапах її розвитку, або їх введено вперше без попереднього наукового обґрунтування. Застосування таких критеріїв дозволило синтезувати показники реалізації пріоритетних завдань управління початковою освітою за кожної доби і зробити порівняльний аналіз даних дослідження. З цією метою подається у синтезованому вигляді зміст кожного з окреслених пріоритетних завдань управління початковою освітою.

Ліквідація неписьменності народу України. Першочерговим завданням за доби УЦР було поставлено ліквідацію неписьменності народу. Як відомо, царська Росія залишила у спадок 4/5 населення неписьменних. Ця доля неменшою була й в Україні. Виходячи з цього, цілком закономірно, що першими кроками в галузі освіти УЦР були кардинальні заходи щодо забезпечення населенню країни початкової освіти з урахуванням демографічних, соціальних і економічних змін, що відбулися в окреслений історичний період. Українська Народна Республіка (грудень 1917 р.) підготувала й прийняла постанову «Про залишкову ліквідацію неграмотності і про заходи щодо ліквідації малограмотності дорослого населення в УНР» [224]. З цією метою було створено Народним Секретарем освіти губернські та повітові відділи освіти, які мали сконцентрувати увагу на відкритті шкіл і забезпеченні підручниками неграмотних і малограмотних учнів. Так на початку 1917/1918 н.р. нараховувалося приблизно 5,4 тис. початкових шкіл, у яких працювали 62 тис. вчителів [174]. Урядові органи та органи управління освіти докладали чимало зусиль щодо впровадження ефективних заходів боротьби з неписьменністю: було проголошено необхідність загальної безплатної обов'язкової початкової освіти; розширення мережі початкових шкіл; зміцнення навчально-матеріальної бази (ремонт старих і побудова нових шкільних приміщень, оновлення устаткування). Суттєво збільшено асигнування на утримання існуючих та відкриття нових вищих початкових шкіл (уряд виділив у розпорядження МНО понад 20 млн. крб.); поліпшено забезпечення підручниками та навчально-методичними посібниками

(у 1918р. було видано 111 назв книг, загальним тиражем 1972 тис. примірників) [99]. Діти зuboжілих батьків отримували безплатне навчальне приладдя, харчування та одяг. У ліквідації неписьменності вирішальну роль відіграло українське вчительство. Обмаль учителів початкових класів стала супутньою проблемою, яка розв'язувалася відповідними органами управління освіти засобом розширення мережі педагогічних технікумів та ВНЗ, розгортання грандіозної за масштабами системи курсової підготовки вчителів. Наприклад, у 1926–1932 рр. мережа педагогічних інститутів зростає з 12 до 46, технікумів – з 59 до 84. Кількість студентів у них збільшилася відповідно з 14,3 тис. до 47,9 тис. чоловік. На їх базі створювалася система заочної педагогічної освіти [202]. Посада вчителя стала престижною. Свідченням піклування про вчителів було те, що у 1920 р. їм було видано близько 2 тис. квартир, а 1921 р. – понад 3,5 тисячі [174].

Однак, заходи уряду та МНО не забезпечили повністю відповідної ефективності розв'язку проблеми: кількість неписьменних в Україні зменшувалася повільно і цей процес затягнувся на подальші роки. Підтвердженням цього висновку є заява наркома М. О. Скрипника про те, що у 1928 р. серед населення України нараховувалося ще 3,5 млн. неписьменних. Основною причиною, на його думку, було те, що НКО нераціонально використовував кошти, призначені для цієї справи. Зазначені недоліки долалися урядом, МНО, громадськими організаціями, які на всіх етапах становлення і розвитку початкової освіти в Україні виявляли зацікавленість та непереборний ентузіазм. З роками їх зусилля увінчалися успіхом, про що свідчать такі результати: у 1930 р. в Україні було 78,6% письменних чоловіків і 52,8% – жінок [3]. Можна зробити висновок, що до 1930 р. початковою школою було закладено відповідне підґрунтя для розширення мережі середніх та старших шкіл, підготовки їх випускників до продовження навчання в технікумах та вищих навчальних закладах.

Українізація системи початкової освіти в Україні. Освітню систему в Україні ранньої доби можна характеризувати як антигуманну стосовно до

дітей українських селян. Викладання в початкових закладах освіти переважно здійснювалося російською мовою, а це утруднювало сприйняття навчального матеріалу учнями. Російська мова навчання дітей українського народу гальмувала його розвиток. Офіційна школа стала чинником денационалізації і деморалізації українського народу. І тому необхідно було розробити концепцію національної школи України, запровадити план широкої українізації всіх шкіл шляхом викладання предметів українознавства (українська мова, література, історія, географія), розробити та впровадити нові програми і підручники для початкової школи з українознавства, укладати та видавати українські підручники, термінологічні словники; відкривати українські початкові школи та гімназії; готувати національні учительські кадри (курси з українознавства, народні університети, Науково-педагогічна Академія). Спираючись на різноманітну підтримку і допомогу, в т.ч. й матеріальну, широких кіл українського демократичного громадянства ГСО вдалося закласти фундамент становлення і розвитку української школи. Було вироблено елементарну українську термінологію з різних галузей наук, український правопис; складено навчальні плани і підручники для українських шкіл; у всіх школах були штатні вчителі української мови і літератури; запроваджувалась навчальна дисципліна «Українознавство» [41].

У відродженні української національної школи, розвитку початкової освіти на шляху її прогресу позитивну роль відіграв II Всеукраїнський Учительський з'їзд, у якому взяли участь понад 700 делегатів. З'їзд відбувся 10 – 12 серпня 1917 р. у м. Києві, де було сформульовано основні принципи розбудови початкової освіти, а саме: а) школа має бути єдиною; б) повна українізація початкової школи, поступова і часткова українізація середньої та вищої школи; в) всі громадяни мають право на безплатну нижчу, середню і вищу освіту з забезпеченням учнів підручниками, одягом, харчами; г) освіта має бути обов'язковою і світською [174, с. 39]. Зусилля уряду УЦР та органів управління освітою ГСО щодо українізації освіти, в т.ч. початкової, дали

позитивні результати. Зокрема, на початку 1917/1918 н.р. початкових шкіл було близько 5,4 тис., у них працювало 62 тис. вчителів.

Важливою складовою організаційного і методичного вирішення проблеми українізації і дерусифікації шкіл було питання щодо учнів, які не знали української мови. В МНО України добре розуміли, що перехід шкіл «на українську викладову мову» був би для таких учнів «без педагогічної послідовності тяжким». Маючи це на увазі, Департамент вищої та середньої школи на початку серпня 1919 р. видав розпорядження, в якому «для полегшення такого переходу» радив учителям: а) при викладанні українською мовою «давати широкі паралелі-пояснення мало зрозумілих речень і слів, вживаючи для пояснення московську термінологію»; б) вимагати від учня твердого знання «термінології викладової дисципліни»; в) на «іспитах та переіспитах дозволяється питати учнів мовою викладання тієї чи іншої дисципліни, а також давати задачі на тій мові, яка легша для учнів»; г) «протягом року писемні вправи з усіх дисциплін мають проводитись українською мовою, причому граматичні помилки учнів тільки ретельно виправляються вчителями, але ж не беруться до уваги при оцінці знання тієї чи іншої дисципліни, а також самої письмової роботи» [84, с. 70–87].

У 1923 р. відбувся XII з'їзд РКП(б), де було проголошено політику українізації, яка мала на меті сприяння підготовці національних учительських кадрів, запровадження рідної мови навчання, дерусифікацію державного апарату; накреслена програма переходу на українську викладову мову у різних типах навчальних закладів. За цих умов цілком правомірним було прийняття Закону «Про державну українську мову» (січень 1919 р.). Основним документом, що визначав сутність процесу українізації закладів освіти, був Декрет Ради Народних Комісарів України від 27 липня 1923 р. «Про заходи в справі українізації шкільно-виховальних і культурно-освітніх установ», який передбачав термін завершення українізації протягом ближчих двох років [182, с. 896–900]. Однак, українізація навчальних закладів набула

масштабного характеру і проголошена загальнодержавною справою лише у 1930 році. У цій системній динаміці 1929 рік був кульмінаційним: 97% українських дітей навчалося в школах українською мовою [41].

Отже, українізація освіти як історико-педагогічне явище тією чи іншою мірою впроваджувалася на всіх етапах окресленого історичного періоду (1917 – 1930 рр.). Це величезне надбання українського народу поступово втрачалося за умов уніфікації системи освіти Радянської України як складової СРСР. Фактично, особливо в містах, відбувалася тотальна русифікація навчальних закладів усіх типів.

Демократизація управління початковою освітою в Україні. Термін «демократизація» походить від слова демократія (грец. demos – народ, kratos – сила, влада). У науці та практиці демократія виступає як одна із форм влади, яка характеризується офіційним проголошенням принципу залежності меншості від більшості і визнанням волі та рівності громадян. Демократія забезпечує права громадян у законодавчому порядку матеріальними гарантіями, зокрема право на працю, яке не тільки проголошено, але й забезпечено державним устроєм [149, с. 105-106]. Демократизація управління системою освіти, в т.ч. початковою, передбачає перш за все забезпечення реалізації конституційних принципів набуття освіти – це: рівності усіх громадян у здобутті освіти незалежно від расової і національної належності, статі, стосунку (ставлення) до релігії, майнового і соціального стану; обов'язковості освіти для всіх дітей і підлітків; державно-громадського управління навчально-виховними закладами; свободи вибору мови навчання; безплатності всіх видів навчання; єдності системи народної освіти і наступності усіх типів навчальних закладів, що забезпечує можливість переходу від нижчих ступенів навчання до вищих; єдності навчання і виховання; співробітництва школи, сім'ї і громадськості у вихованні дітей і молоді; зв'язку навчання і виховання з виробничою практикою; науковий, гуманістичний і високоморальний характер освіти і виховання; спільне навчання осіб обох статей; світський характер освіти [237]. Важливим

аспектом демократизації було залучення громадських організацій до розв'язання проблем управління початковою освітою. Наприклад, комсомол добирав талановиту молодь для навчання і набування вчительської професії, профспілки опікувалися наданням матеріальної допомоги дітям батьків-бідняків, громадськість безпосередньо брала участь у ремонті та обладнанні шкільних приміщень тощо. За часів керівництва шкільною освітою в Україні міністра І. М. Стешенка до всіх ланок ієрархічної структури управління залучалися шкільні колективи. Управлінська структура освітою вибудовувалася відповідно до постанови УЦР від 23 квітня 1917 р., у якій наголошувалося: «...з метою оборони національно-політичних прав українського народу і переведення в життя постанов щодо Національних з'їздів і Української Центральної Ради засновуються губернські, повітові і міські українські ради» [26]. Ради мали керувати справами освіти у ввірених їм регіонах. До складу педагогічних рад, окрім учителів і шкільного лікаря, входили представники від земства або сільських рад освіти (для сільських гімназій), батьківських комітетів, «Просвіт». Позитивним за доби гетьманства П. П. Скоропадського було проголошення демократизації особистості школяра, яка передбачала заборону будь-яких форм примусу в школі. Набута за попередньої доби демократизація управління початковою освітою була замінена жорсткою централізацією. Ієрархічна структура управління початковою освітою включала такі складові: Міністерство Народної Освіти та Мистецтва (при ньому департаменти, відділи), Комісаріати шкільних округів, Губернські комісари освіти, Повітові комісари освіти. Жорстка централізація системи управління освітою нерідко породжувала бюрократизацію. На противагу їй структура управління освітою в період Директорії будувалася на широкому залученні до всіх його гілок шкільних рад. Ієрархічна структура управління освітою була такою: МНО, Головна шкільна Рада, губернська шкільна Рада, повітова шкільна Рада, волосна шкільна Рада, губернська шкільна управа, повітова шкільна управа, волосна шкільна управа. Історичні факти свідчать про те, що демократизація

управлінських структур освіти носила дискретний характер, періодично змінювалася на жорсткий стиль централізації управління. Аналізуючи роль Г. Ф. Гринька в історії освітньої системи України, не можна не звернути увагу на те, що саме за його активної участі в країні формувалася нова система управління освітою, яка парадоксально поєднувала демократичні та центриські принципи організації.

Гальмом в удосконаленні змісту й організації управління початковою освітою в Україні була бюрократизація (фр. *bureaucrate* – «бюрократ»), яка тлумачиться як канцелярщина, тобто зневага до суті справи заради додержання формальностей [244, с. 153]. Бюрократична система управління, характеризується відірваністю від народу і спирається на касту урядовців. Бюрократизація практично формалізує процес управління освітою і призводить до одноосібного управління, чим його збіднює і знижує ефективність. Бюрократизація – антипод демократизації, яка забезпечує свободу участі всіх учасників освітнього процесу (вчителів, учнів, батьків, громадських організацій тощо). Отже, бюрократизм за своєю суттю є явищем шкідливим і понад усе в системі управління освітою. Він нерідко породжує авторитаризм управління, який беззастережно підпорядковує свою діяльність владі, авторитетові та прагне утвердити свій авторитет, утримати владу. Демократизм і бюрократизм в управлінні освітою несумісні.

Гуманізація управління початковою освітою в Україні. Теоретичною основою гуманізації управління початковою освітою є сутність поняття «гуманізм» (лат. *humanus* – людський), яке тлумачиться як сукупність поглядів, що виражають повагу гідності і прав людини, турботу про добробут людей, їх всебічний розвиток, створення благополучних для людини умов громадського життя [59]. Ідея гуманізму на різних історичних етапах розвитку суспільства становила основу побудови педагогічних систем, обстоювалася як принцип розбудови особистісно-орієнтованої, гуманної педагогіки (Г. С. Сковорода, Й. Г. Песталоцці, Л. М. Толстой, Я. Корчак, В. О. Сухомлинський) на протипагу авторитарній педагогіці. Однією з форм

прояву ідеї гуманізації освіти і навчання є «педагогіка співробітництва» (середина 80-х років ХХ ст.), яка особливу увагу приділяла утвердженню гуманних відносин між учителем та учнями як рівноправними суб'єктами навчально-виховного процесу. «Гуманізація освіти передбачає створення змісту, форм і методів навчання й виховання, які забезпечують ефективний розвиток дитини – її пізнавальних процесів, особистісних якостей, таких умов, за яких дитина може і хоче навчатися, особисто зацікавлена в тому, щоб сприймати навчальні й виховні впливи» [132, с. 76–77]. У розвиток гуманізованого навчання вагомий внесок зроблено українськими вченими-сучасниками (С. П. Бондар, Ю. І. Мальований, В. І. Кизенко, О. М. Топузов, С. Е. Трубачева та ін.), які вивчили, проаналізували та синтезували історичне минуле розвитку цього аспекту педагогіки й психології.

Результати ретроспективного аналізу стану гуманізації управління початковою освітою в Україні дають підставу для висновку, що ця проблема була актуальною на кожному історичному етапі становлення і розвитку країни. Водночас, зміст, форми і методи її розв'язку детермінувалися специфікою соціально-педагогічних умов тієї чи іншої доби окресленого історичного періоду дослідження. Зокрема, привертає до себе увагу той факт, що внаслідок іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни в Україні було близько мільйона сиріт та безпритульних. Потрібно було перш за все рятувати їх від голоду і виховувати. У липні 1920 р. було проголошено «Декларацію Наркомосу УСРР про соціальне виховання дітей». Цей документ пройнятий глибоким гуманізмом, турботою про дітей-сиріт. Питання їхнього соціального виховання пропонувалося розв'язувати за рахунок відкриття дитячих будинків – «маяків соціального виховання» [125]. У Декларації підкреслювалося: «тут кожна дитина знайде собі не тільки тимчасовий чи постійний «притулок», тут вона має одержати все, що потрібне їй для життя і для виховання. Відкриті чи закриті дитячі будинки, де дитина живе зі своїми молодшими, старшими товаришами, зі своїми вихователями, де вона в дружній спілці з подібними собі істотами росте,

розвивається й навчається жити життям нової людини в новому людському суспільстві, це той маяк, що світить провідною зіркою для всієї виховної системи» [125]. Державні органи та органи управління освіти піклувалися не тільки про сиріт, але й про матеріальне забезпечення дітей немайнових батьків. Так на 1930/1931 н.р. було встановлено норми постачання таких дітей взуттям та одягом, що складало близько 20 крб. на учня. У перелік цієї норми входило взуття на різні сезони, пальто, костюм, шапка. До цієї справи було залучено Народий Комісаріат торгівлі і ВРНГ. Місцева промисловість зобов'язувалася випускати 20% свого виробництва для дітей шкільного віку. Однак, потреби школярів в одязі забезпечувалося лише на 30%, а у взутті – на 50%. Окрім цього, діти з бідних родин шкільного віку забезпечувалися гарячими сніданками. Ці заходи сприяли успішному виконанню закону про всеобуч початкової освіти, в якому багатомільйонне селянство бачило втілення своїх багатовікових сподівань.

Отже, гуманізація управління галуззю освіти передбачає: повагу до підлеглих – учителів та учнів, їх батьків, турботу про їх добробут, забезпечення комфортних фізіологічних, санітарно-гігієнічних і психолого-педагогічних умов співпраці. Гуманізм керівників школи та працівників органів управління системи освіти проявляється у визнанні успіхів учителів та учнів. Гуманний керівник позбавлений почуття заздрості і злорадства. Він бореться проти жорстокості, насилля, приниження людської гідності; поважає всіх людей незалежно від їх віку, статі, соціального становища, національності. Гуманізм – одна із найважливіших загальнолюдських норм моралі. На його основі формуються більш складні моральні та громадянські якості особистості керівника системи освіти [233, с. 256–261].

Централізація й децентралізація управління початковою освітою в Україні. Теоретичною основою понять «централізація» й «децентралізація» є категорія «централізм» як система керівництва й організації, за якої місцеві органи підпорядковані центральній владі, центрові [132, с. 728]. Саме тому переважна частина вітчизняних і зарубіжних учених одностайні у визначенні

цих понять. Якщо вища управлінська ланка залишає за собою більшу частину повноважень, необхідних для прийняття найважливіших рішень – це централізація; розподіл повноважень на нижчих рівнях управління – це децентралізація. Проблемі централізації й децентралізації в системі управління присвячено чимало наукових публікацій, зокрема в галузі економіки. Наприклад, О. Ф. Удалов дає об'єктивну оцінку суті централізованої системи управління економікою, з'ясовує її позитивні та негативні сторони, прив'язує необхідність її функціонування до історичних особливостей країни, зокрема: рівня її соціально-економічного розвитку, географії, природних умов, оточення тощо. Централізовану систему управління він розглядає, базуючись на принципі дуальності світу (запереченні двох субстанцій, у даному випадку централізації й децентралізації). Він підкреслює, що всі твердження про успішне функціонування економічних систем без централізованого управління не відповідають дійсності. Вони ґрунтуються або на неправильному розумінні централізації, або мають інші цілі. Як висновок, автор зазначає, що треба визнати: «ЦСУ є необхідним елементом функціонування будь-якої і не тільки економічної системи...». Цінним у цих висновках є те, що в економічних системах межі втручання ЦСУ «визначаються не тільки об'єктивними економічними законами, але й суб'єктивними факторами», тобто можуть визначатися безпосередньо волею і бажанням людей [233, с. 256–261]. Тому, в разі ігнорування об'єктивних економічних та соціально-педагогічних законів організації діяльності, ЦСУ може втратити ті якості, які характеризують її як позитивний чинник. У зв'язку з цим цілком правомірно автор робить висновки, що принциповим моментом діяльності ЦСУ є правильне співвідношення «централізації» і «децентралізації», яке визначає як межі компетенції центра, так і «діапазон діяльності на місцях» [36]. При цьому це співвідношення багато в чому залежить від об'єктивних факторів, зокрема особливостей країни, галузі, регіону тощо. А тому є сенс в одних умовах будь-яку функцію управління жорстко централізувати, а в інших –

повністю віддати на периферію. Наприклад, за доби гетьманства П. П. Скоропадського відбулася реорганізація управління освіти на засадах жорсткої централізації; уніфікація системи освіти за радянської доби значною мірою сприяла централізації управління нею. Централізм – це система керівництва та організації, за якої місцеві органи підпорядковані центральній владі, центрові. Централізація управління – це принцип його організації, що полягає в підпорядкуванні місцевих органів, ланок управління, установ центральним органам. Центризм, зазвичай, призводить до одноосібного управління, зосередження влади в одних руках, позбавлення участі громадських організацій і окремих їх представників в процесі функціонування та розвитку системи освіти, що практично нейтралізує їх вплив на кінцевий результат навчально-виховної роботи в закладах освіти. Центризм нерідко породжує таке негативне явище в управлінні як бюрократизм.

Сутність поняття «децентралізація управління» розглядається як «система управління, за якої частина функцій центральної влади переходить до місцевих органів самоврядування» [223, с. 219]. При децентралізації відбувається скасування або послаблення централізації [132, с. 85]. Децентралізація також розглядається як «система державного управління, за якої частина повноважень державної влади з розв'язання місцевих питань господарського або іншого значення передається місцевим органам управління» [149, с. 105]. Отже, децентралізація розглядається як система управління, функція і метод його вдосконалення, що передбачає передачу частини повноважень від керівного органу (керівника) керованому (підлеглому). За умов децентралізації управління початковою освітою здійснюється розподіл праці між керівними органами управління і виконавцями. На окреслених етапах управління становленням і розвитком початкової освіти в Україні децентралізація ієрархічної структури управління була не тільки прийнятною, але й обов'язковою. Наприклад, за доби УНР ієрархічна структура управління освітою включала: Генеральний секретаріат

освіти, Колегія Секретаріату (вища ланка управління); Народний комісаріат освіти, Колегія секретаріату (підлегла ланка ГСО); губернські, повітові, волосні відділи освіти (місцеві органи управління освіти). ГСО розробив Декларацію, яка стала програмним документом з реорганізації народної освіти. Він відігравав роль координаційного центру в справі розвитку системи освіти і виконував такі функції: а) встановлення порядку управління програмних норм для всіх культурно-просвітницьких установ; б) визначення освітнього бюджету для всіх народів України; в) регулювання відносин між окремими національно-культурними закладами. Губернські, повітові та волосні ради мали керувати справами освіти у ввірених їм регіонах. УЦР розглянула також проект Закону про нові функції педагогічних рад середніх шкіл України, який передбачав: на чолі державних вищих початкових шкіл та інших навчальних закладів стоять педагогічні ради, які керують їхнім педагогічним та адміністративним життям; до складу педагогічних рад, крім учителів і шкільного лікаря, входили представники від земства або сільської ради освіти, батьківських комітетів; педагогічна рада мала право обирати компетентних осіб до свого складу з правом дорадчого або вирішального голосу після затвердження їх ГСО. Решта членів (не менше 2/3 загальної кількості) обиралася в зазначеному порядку; конкурс на вільну посаду члена педагогічної ради ГСО оголошувався у періодичній пресі заздалегідь; члени педагогічної ради обиралися терміном на один рік з можливими перевиборами на загальних підставах. Директори, інспектори та інші претенденти на адміністративні посади проходили затвердження ГСО, яке було останньою інстанцією, що вирішувала питання, пов'язані з членством у педагогічній раді; педагогічна рада обирала класних вихователів (терміном на один рік); педагогічні ради повинні були переобирати директорів та інших адміністративних осіб, які мали виконувати свої обов'язки протягом трирічного терміну; право обрання директора та вчителів належали ініціаторам відкриття школи [26].

За доби Директорії система управління початковою освітою теж була децентралізованою. Її складовими стали шкільні Ради та шкільні Управи з чітким розподілом їхніх обов'язків. За цих умов ієрархічна структура управління включала: МНО; Головна, Губернська, повітова, волосна шкільні Ради; губернська, повітова, волосна шкільні управи. Згідно з Законом «Про шкільне управління в УНР» (від 25 квітня 1919 р.) було збережено принцип децентралізації управління, але звужено положення демократизму і національно-персональної автономії. МНО здійснювало загальне керівництво освітніми справами в межах держави, до яких долучалася Головна шкільна Рада. При губернських і повітових народних управах створювалися відповідно губернські та повітові шкільні Ради. До Головної шкільної Ради входили представники від центральних, до губернських – від губернських, до повітових – від повітових установ та інституцій [88, с. 118–126]. За доби радянської України відбулася уніфікація освітньої системи, яка породила централізовану ієрархічну структуру управління, що включала такі складові: Комуністична партія України, Верховна Рада України, обласні і районні державні органи управління освітою, управління закладами освіти. Практично всі ланки структури управління освітою, в т.ч. початковою, були заполітизовані, керувалися комуністичними ідеями виховання молодого покоління – будівників комунізму.

Управління процесом удосконалення змісту початкової освіти в Україні. Вивчення і аналіз цього аспекту управління початковою освітою засвідчує, що її зміст відіграв надзвичайно важливу роль у її становленні та розвитку, виконанні Закону про обов'язкову загальноосвітню початкову освіту і в решті – у ліквідації неписьменності українського народу. Зміст освіти на кожному історичному етапі країни реалізувався через навчальні плани, навчальні програми, підручники та навчально-методичні посібники. Перший навчальний план був опублікований у 1920 р., яким передбачався режим роботи початкової школи: 5 навчальних днів, а 6-ий день тижня відводився для проведення екскурсій, змагань, культурного дозвілля учнів.

Навчальні години у першому класі не розподілялися за предметами: навчання в ньому вважалося продовженням дитячого садка. У 2-4-х класах навчання проводилося на предметній основі з істотною модернізацією його змісту.

Функції розробки навчальних планів у 1920/1921 н.р. були покладені на губернські та повітові відділи народної освіти, але вони були не обов'язковими – лише орієнтовними. У них можна було вносити зміни і доповнення. У 30-х роках значна увага удосконаленню змісту початкової освіти приділялася Народним Комісаріатом Освіти. Йдеться про збільшення кількості годин на вивчення української мови та суспільствознавства у навчальних планах закладів освіти. У 1932/1933 н.р. рідна мова і суспільствознавство викладалися в 1-2 класах в обсязі 11 годин на декаду, що становило 34,3% загального обсягу навчальних годин. У 3-4 класах ці цифри становили відповідно 11 (32,5%) та 12 (30%) годин [80]. За радянської доби із року в рік навчальні плани поліпшувалися за рахунок модернізації змісту початкових предметів та введення нових предметів. Так у серпні 1934 р. Народний Комісаріат Освіти УРСР затвердив нові навчальні плани для шкіл на 1934/1935 н.р. У плані подано навчальні предмети, вивчення яких забезпечувало учням засвоєння основ наук, а також естетичне, фізичне і трудове виховання. Протягом значного періоду після його затвердження і запровадження цей план використовувався у школах України з незначними уточненнями та корекцією. Щодо змісту навчальних програм, то основні вимоги до нього були окреслені у постанові ЦК ВКП(б) від 25 серпня 1932 р. «Про навчальні програми та режим у початковій і в середній школі». У цій постанові викладено вимоги до програм з основ наук, а також методи і форми організації навчання [143].

У 1921 р. розроблялися навчальні програми для єдиної семирічної школи, які були кроком вперед порівняно з програмними матеріалами попередніх років. Однак, вони теж не були досконалими, тому що не усували розриву між навчанням і життям, теорією і практикою, недостатньо

загострювали увагу на ідейній і науковій сторонах навчання. Заповнити прогалини всіх попередніх навчальних програм мала науково-педагогічна секція Державної Вченої Ради, яку очолювала Н. К. Крупська. Для школи 1-го ступеня навчання нові програми було видано в 1923/1924 н.р. Укладачі програм прагнули тісніше пов'язати школу з життям, навчання з практикою соціалістичного будівництва, наситити програми життєвим матеріалом, надати їм ідейного і наукового діалектико-матеріалістичного спрямування.

Зміст навчання у національних початкових школах значною мірою визначався станом забезпеченості їх підручниками та навчально-методичними посібниками. Гостро стояло на той час питання про забезпечення шкіл підручниками і зошитами. Нерідко один підручник припадав на 4 – 5 учнів. Партія і уряд вжили всіх заходів, щоб забезпечити школи підручниками і зошитами. Вже в 1925/26 н.р. кожний учень на Україні мав у середньому по 4 підручники, тоді як у дореволюційний час на одного учня припадало в народних школах 2,5 підручника. В 1924 – 1929 рр. в Україні було видано 694 назви підручників тиражем 29 640 050 примірників [228]. Чимало зусиль доклав Т. Г. Лубенець до запровадження в школах України навчання рідною мовою, яку він вважав засобом ствердження принципу народності в українській педагогіці. Його перший буквар – «ГраMATка» вийшов ще у 1883 р., в якому було вміщено багато фольклорних творів. Згодом МНО заборонило його використання. У постреволуційний період Т. Г. Лубенець продовжував створювати підручники для початкової школи («Буквар» і 4 «Читанки»), книги і посібники для нової трудової школи [80]. У 1918 р. було опубліковано підручників та посібників для національної школи 111 назв навчально-педагогічних книг загальним тиражем 1 972 000 примірників. Серед авторів, які писали підручники та навчальні посібники для початкової школи були: Б. Д. Грінченко, Т. Г. Лубенець, С. Ф. Русова, І. П. Січовик, С. Ф. Черкасенко, І. В. Шерстюк, Я. С. Рудницький та ін.

Починаючи з 1933 р. після постанови ЦК ВКП(б) «Про підручники для початкової і середньої школи» НКО України провів значну роботу щодо

створення й видання стабільних підручників для учнів та методичних посібників для вчителів. Постановою засуджувалися спроби органів управління освітою та видавництва, які замість стабільних підручників видавали «групові робочі бібліотеки», «робочі книги», «журнали-підручники» [186, с. 3–4]. Отже, на всіх етапах становлення і розвитку початкової освіти в Україні (в окреслений історичний період 1917 – 1930 рр.) спостерігався прогрес щодо модернізації її змісту (начальних планів, програм, підручників та навчальних посібників).

Забезпечення початкових шкіл учительськими кадрами. У січні 1918 р., після проголошення IV Універсалом самостійності УНР, ГСО було перетворено на Міністерство Народної Освіти (МНО), яке очолював І. Ф. Стешенко. Під його керівництвом та за участю відомих педагогів того часу (А. Ф. Музиченко, І. І. Огієнко, С. П. Постернак, С. Ф. Русова, С. О. Сірополко) розроблено концепцію національної школи в Україні [44]. У Концепції національної школи головна роль відводилася вчителю. Тому закономірно, що з моменту проголошення незалежної України Урядом та органами управління освіти було чимало зроблено щодо підготовки національних кадрів. Фактично всі заходи щодо здійснення політики Центральної Ради в галузі освіти лягли на свідому частину вчительства, об'єднану у Всеукраїнську Учительську Спілку. Завдяки її активній участі протягом літа 1917 р. вдалося організувати мережу короткотермінових курсів перепідготовки педагогічних кадрів. До них приймалися випускники вищих початкових і аналогічних шкіл. На курсах готували вчителів для нижчих початкових шкіл. Представники влади добре усвідомлювали «що доля майбутньої України в руках талановитого українського вчителя» [15, с. 47]. Тому держава проявляла до вчителя відповідну увагу, що позначилося не лише на підготовці його до професійної діяльності, але й на підвищенні заробітної плати. Так у 1917/1918 н.р. тижневе навантаження на педагога становило 12 год., а місячна зарплата – 600 крб.[37]. Із року в рік вимоги до підготовки вчителів початкових класів підвищувалися, неперервно зростала

потреба у збільшенні їх кількості, задоволенні культурно-освітніх потреб національних меншин. Про це йшлося в урядовому повідомленні від 10 травня 1918 р. А 2 липня 1918 р. РМ виділила 87700 крб. на організацію літніх курсів учителів єврейських шкіл у Києві, Одесі й Катеринославі та 112050 крб. на такі саме курси для польських учителів Києва, Вінниці, Житомира. Однак, 9 липня 1918 р. разом зі скасуванням закону УЦР про національно-персональну автономію були офіційно ліквідовані всі три міністерства єврейських, польських і російських справ.

За доби Директорії значного поширення в УНР (березень 1918 р.) набрали одно-дворічні педагогічні курси, створені на локально-організаційних засадах при Київському та Одеському учбових округах, на які зараховувалися «особи з вищою освітою, або студенти і курсистки старших курсів» і готували з них учителів середніх шкіл [40]. У 1919 р. курсова перепідготовка вчителів набула загальнодержавного характеру: МНО виділило на утримання курсів 206700 гривень. На дворічні педагогічні курси приймали осіб з середньою освітою і здійснювали підготовку вчителів вищих початкових шкіл. У 1919 р. їх нараховувалося в Україні 34. На педагогічну підготовку вчителів спрямовувалась також програма педагогічних класів при єпархіальних дівочих школах, яких у державі на початку 1919 р. нараховувалось 15. Курси тривали три місяці і були «обов'язковими для всього вчительства середніх шкіл України, крім тих, котрі з самого початку революції ведуть виклади цілком українською мовою» [40]. На ці курси «відкомандировуються з кожної середньої школи $\frac{1}{4}$ педагогічного персоналу». «Ті вчителі, – підкреслювалось у положенні, – що не виконують програму курсів, та не представляють свідоцтва про їхнє закінчення, позбавляються права займати посади в середніх школах України» [18, с. 23]. Цілком закономірною була поява циркулярного розпорядження МНО і Мистецтва «Про обов'язкове введення предметів українознавства в програми іспитів на титул учителів початкових шкіл», підписаного міністром освіти М. Василенком від 7 вересня 1918 р. під №248 [43]. На виконання

розпорядження міністра народної освіти (липень 1919 р.), місцевим органам самоврядування, губернським і повітовим комісарам освіти рекомендувалось призначати на посади вчителів початкових шкіл представників галицької емігрантської інтелігенції (вчителі, священики), яких у той період чимало перебувало на Надніпрящині. Директорія прийняла рішення щодо поліпшення матеріального становища вчителя [92]. 26 січня 1919 р. було ухвалено Закон про збільшення Державної допомоги на утримання вчителів нижчих початкових шкіл і других класів двокласових шкіл, підвищення асигнування народної освіти в сумі 11 821 250 крб. [105, с. 56].

Значні зміни в організації, змісті й методиці шкільної роботи вчителів окресленого історичного періоду були визначені постановою ЦК ВКП(б) «Про початкову й середню школу» від 25 серпня 1931 року. Засадами подальшої роботи школи Центральний Комітет запропонував лєнінські вказівки про тісний зв'язок школи із завданнями будівництва соціалізму, підвищення уваги до школи з боку партійних, радянських і комсомольських організацій [224]. Постанова глибоко вивчалася працівниками народної освіти. Вже в вересні того ж 1931 р. відбувся VI пленум ЦК Спілки працівників освіти, який проходив під знаком мобілізації вчительства для виконання завдань, поставлених ЦК партії. На той час змінився якісний склад учительства. Соціальний статус учителів та учнів за їх походженням був таким: робітників і дітей робітників – 16,5%, селян і дітей селян – 32,3%, загалом робітничо-селянська група становила 48,8%; службовців і дітей службовців – 37,3%, дітей служителів культу – 6,3%. Решта була з кустарів, торговців тощо. За освітою вчителі розподілялися таким чином: із закінченою вищою освітою було 8,5%, з незакінченою вищою – 7,3%, вчителів що вчилися і одночасно працювали у ВНЗ – 3,6%, із закінченою середньою освітою – 59%, з незакінченою та ті, що вчилися у середніх школах – 9,6%, з нижчою (початковою) – 11,7%, з домашньою освітою – 0,2%. Всього на 1 січня 1931 р. за вибіркоvim переписом Держплану, армія народних учителів перевищувала півмільйона чоловік. Членів ВКП(б) у складі вчительства було 6,5%, комсомольців – 11,3%, безпартійних – 82,2% [214, с. 114–115].

Підвищення кваліфікації вчителів було неможливим без створення на місцях спеціальних центрів організації навчання й підвищення кваліфікації. Такими центрами стали інститути підвищення кваліфікації кадрів народної освіти (ІПКНО) У 1932 р. їх в Україні було 5, а в 1934 р. ця кількість зростає до 19. Інститути підвищення кваліфікації були створені у більшості країв, областей, республік. У вересні 1934 р. було затверджено положення про інститути, яке конкретизувало й уточнювало їхню структуру, зміст і організацію роботи. Здійснені в першій половині 30-х років заходи урядом та органами управління освіти сприяли підвищенню кваліфікації вчителів. За п'ятнадцять років після перемоги Жовтневої революції в підсумку боротьби за початковий всеобуч кількість учителів зростає з 231007 до 614922 чоловік [200]. Значну роботу щодо забезпечення початкових шкіл вчительськими кадрами проводили місцеві органи влади, що свідчить про наявність елементів демократизму в справі управління їх діяльністю.

Матеріально-технічне забезпечення початкових шкіл України. Реалізація цього аспекту управління початковою освітою є важливим чинником її становлення й розвитку. Дослідження проблеми дає підставу для висновку, що партійні й радянські органи, громадськість достатньо приділяли уваги перш за все будівництву початкових шкіл. Велика кількість шкільних будинків під час війни та інтервенції була зруйнована, частина була непридатною для навчання дітей.

Розуміючи важливість місця і ролі системи освіти в розбудові незалежної української держави, а також дослухаючись до голосу демократичної громадськості органи управління освітою вишукували можливості матеріального забезпечення шкільництва. Незважаючи на різні труднощі, шкільні приміщення ремонтувалися і будувалися нові. Робилося все можливе, щоб поліпшити умови навчання та праці учнів і вчителів. Зокрема, в 1917/1918 н.р. уряд виділив у розпорядження МНО понад 20 млн. крб. на утримання існуючих та відкриття нових вищих початкових шкіл; 5 млн. крб. – на допомогу місцевим самоврядуванням і відкриття 100 вищих

початкових шкіл; 4,5 млн. крб. – на допомогу та утримання вищих початкових шкіл, відкритих у 1917/1918 н.р. цілком на місцеві кошти; 9,5 млн. крб. на утримання існуючих вищих початкових шкіл у тих місцевостях, котрі нині приєднуються до України [15]. У 1919 р. відчутним джерелом зростання мережі українських нижчих початкових шкіл стало відкриття нових шкіл за рахунок держави і місцевих громад. Державні і місцеві громади опікувалися функціонуванням початкових шкіл в Україні для національних меншин. Щороку асигнування на утримання нижчих початкових шкіл збільшувалося. Так у січні 1919 р. уряд УНР виділив 118, 2 млн. крб., але згодом ця сума була збільшена до 245,1 млн. крб. Поступово набирала позитивного темпу економіка країни, водночас неухильно зміцнювалася матеріальна база початкових шкіл. З кожним роком асигнування на народну освіту збільшувалися. Так, якщо в 1922/1923 н.р. на народну освіту в республіці було асигновано 16 340 тис. крб., то в 1923/1924 н.р. асигнування збільшилося до 37 967 тис. крб. [207]. Попри всі економічні труднощі кількість побудованих шкіл в Україні продовжувала зростати. За період з 1918 р. до 1920 р. було збудовано 124 школи, з 1921 до 1925 р. – 666, з 1926 р. до 1928 р. – 1582. Процес зміцнення навчально-матеріальної бази був систематичним і неперервним. За даними Статистичного Управління УРСР на 1 грудня 1925 р. 37,1 % початкових шкіл мали лише по одній класній кімнаті. Близько 20% шкіл першого концентру і 40% – другого концентру проводили навчання в дві зміни. Фонд наявних шкільних приміщень здебільшого не відповідав мінімальним санітарним вимогам. Переважна більшість шкіл не мала кабінетів, майстерень, бібліотек. Зважаючи на це, уряд Української РСР і місцеві органи влади з кожним роком виділяли все більше й більше коштів на будівництво шкільних приміщень [208].

Так з 1929 р. до 1934 р. в Україні було збудовано і здано в експлуатацію 3117 нових шкільних будинків на 42 тис. місць, а в 1936 р. (за один рік) споруджено 286 шкіл у містах і 582 школи в селах [55]. Починаючи

з другої п'ятирічки, асигнування на утримання шкіл зростає майже в чотири рази. Порівняно з першою п'ятирічкою бюджет на утримання шкіл збільшився у 23 рази [222]. Дані дослідження дають підставу для висновку: шкільне будівництво було найважливішим політичним завданням, від успішного розв'язання якого залежало охоплення дітей шкільним всеобучем. Зважаючи на актуальність цієї проблеми і реальне становище, державні і партійні органи до будівництва шкільних приміщень залучали громадськість, підшефні організації та колгоспи, тобто мобілізували на місцях всі можливі матеріальні ресурси. Зазнало також істотних змін обладнання нових і переоснащення старих початкових шкіл. Школи було обладнано відповідними меблями і оснащено навчальними приладами лабораторії фізики і хімії; для початкових класів – кабінети ручної праці.

Отже, на всіх етапах окресленого історичного періоду матеріально-технічне забезпечення початкових шкіл в Україні носило системний, цілеспрямований характер, підґрунтям якого було врахування економічного потенціалу України та ідейно-політичного курсу державних органів управління.

Управління процесом упровадження загальної обов'язкової початкової освіти в Україні. Курс на безплатну обов'язкову початкову освіту народу України було взято ще за доби Директорії. Зваживши на підвищений попит на освіту громадськості країни, уряд доручив МНО розробити відповідний Закон про обов'язкове і безплатне навчання. У підготовленому під керівництвом І. І. Огієнка Законі «Про безплатне і обов'язкове навчання всіх дітей шкільного віку громадян України» наголошувалося: «В той час, коли Українська Народна Республіка рішуче відбудовує всі свої культурно-національні цінності і напружує всі свої духовні й матеріальні сили, щоб дати українському народові рідну національну школу, не можна залишити ні одного найменшого кутка на Україні без школи і ні одного громадянина без освіти» [88]. 9 квітня 1919 р. цей закон було ухвалено Радою народних міністрів, а 12 квітня 1919 р. затверджено Директорією. Він передбачав:

а) безплатне і обов'язкове навчання в нижчих та вищих початкових школах «всіх дітей шкільного віку громадян України»; б) вироблення МНО детального плану щодо поступового (протягом п'яти років) упровадження в життя даного Закону. Безпосередня його реалізація покладалася на відділ обов'язкового безплатного навчання, який, згідно з розпорядженням МНО від 10 квітня 1919 р., був створений при Департаменті нижчої освіти [148].

З метою забезпечення успішного впровадження цього Закону було суттєво збільшено асигнування на освіту: у 1919 р. виділено 120 млн. грн., а включно до 1923 р. передбачалося виділяти щорічно по 240 млн. грн. [118, с. 85–89]. Починаючи з 1923/1924 н.р., згідно з директивою X з'їзду Рад, в Україні почалося неперервне зростання кількості початкових шкіл і контингенту учнів: у 1923/1924 н.р. в країні діяли 85662 початкові школи, в яких навчалося 6327000 учнів. Радянський уряд, починаючи з 1923 р. провів величезну підготовчу роботу щодо здійснення в країні загального обов'язкового початкового навчання. З'їзд ухвалив необхідні заходи щодо рішучого запровадження загального обов'язкового початкового навчання в країні, а також посилення культурного, зокрема, шкільного будівництва в національних районах, звернувши особливу увагу на найвідсталіші з них [21]. Вживалися всі заходи, щоб забезпечити можливість навчання в школах дітей бідноти. Були видані спеціальні постанови ВУЦВК та РНК УРСР про порядок його здійснення протягом найближчих років. Про позитивний їх вплив свідчать дані щодо побудови шкіл. Попри всі економічні негаразди, кількість побудованих шкіл в країні продовжувала зростати. За період з 1918 р. по 1920 р. було збудовано 124 школи, у 1921 – 1925 рр. – 666, у 1926 – 1928 рр. – 1582, у 1929 – 1932 рр. – 1543 [21]. Зростанню будівництва шкіл сприяло збільшення витрат на освіту як у державному, так і в місцевих бюджетах [127].

Важливим чинником позитивного впливу на забезпечення впровадження загальної початкової освіти в Україні була тотальна українізація, на здійснення якої Наркомат освіти покладалася на школу.

Цілком справедливо С. О. Сірополко зазначав, що «саме в галузі початкової та середньої освіти найбільш повно втілювалися в життя всі задуми українських націонал-комуністів, саме тут найбільш послідовно здійснювалася політика коренізації. Керівництво Наркомату освіти намагалось досягти такого стану, щоб всі діти в Україні могли навчатися рідною мовою. Поряд з цим ставилася мета покінчити з русифікацією освіти» [155, с. 57–58]. Головні зусилля в справі українізації школи М. О. Скрипник спрямував на збільшення кількості шкіл з українською мовою викладання і в цьому досяг вагомих результатів. Уже 1 вересня 1927 р. до шкіл з українською мовою навчання було зараховано 94% від загальної кількості українських дітей шкільного віку. У 1929 р. цей показник збільшився до 97,2%. На початку 1932/1933 н.р. українська мова навчання стала головною в школах України, її вивчали 89,4% учнів, хоч українського населення було лише 83% [238].

Чимало зусиль докладав М. О. Скрипник й для розв'язання проблеми забезпечення початкових шкіл кваліфікованими вчителями, яких катастрофічно не вистачало, особливо у зв'язку з розгортанням боротьби з неписьменністю та активізацією процесів охоплення дітей обов'язковим навчанням. Показовим щодо цього є дані про потребу в учителях. Наприкінці 1927/1928 н.р. Наркомос ставив завдання підготувати протягом «5 років 34 тис. педагогів, у той час як за попередні три роки випуск педвузів дав лише 10 тис.» [249, с. 19]. Від нестачі вчителів особливо потерпала сільська школа. У зв'язку з цим створювалася розгалужена система заочної педагогічної освіти.

Вивчення та аналіз організаційно-педагогічних умов реалізації пріоритетних завдань управління початковою освітою в Україні у 30-х роках ХХ ст. дає підстави для висновку щодо стабілізації позитивних підсумків у соціалістичному будівництві, зростанні культури населення Радянської України. У чотири рази збільшилися асигнування на потреби народної освіти, широкопланово було розгорнуто шкільне будівництво, підготовлено

армію вчителів-професіоналів (переважно із середовища селян і робітників). Внаслідок цього майже третина дітей шкільного віку України була охоплена середньою освітою. Все це сприяло розбудові єдиної системи радянської освіти і здійсненню загального обов'язкового початкового навчання. Отже, можна стверджувати, що лише за умови інтегрованої реалізації основних завдань управління початковою освітою в окреслений історичний період (1917 – 1930 рр.) на фоні кардинальних позитивних змін у соціально-економічній сфері країни досягнуто високих показників в освіті та культурі народу України.

Уніфікація системи освіти в Україні. Цей процес частково розпочався ще за доби Директорії, коли під керівництвом Міністра народної освіти І. І. Огієнка було сформовано концепцію розбудови освітньої системи України на засадах «онаціоналення» школи через її знеросійщення та творення єдиної школи в українській державі [177]. Особливо важливим кроком на шляху знеросійщення української школи він вважав її українізацію. Через те свої перші рішення він спрямував на розв'язання цієї проблеми. Його наступники, зокрема В. П. Затонський, М. О. Скрипник, проводили діаметрально-протилежну політику щодо «онаціоналення» системи освіти в Україні. Її суть полягала перш за все у ліквідації відмінностей, які були між освітніми системами України і Росії. За активної участі В. П. Затонського 24 жовтня 1922 р. на засіданні РНК УСРР було прийнято рішення про угоду між Наркомосами України і Росії. У документі (текст якого було заборонено публікувати) зазначалося: «зважаючи на єдність мети і планів культурного будівництва в Союзі Радянських Соціалістичних Республік...», необхідно «узгоджувати основні принципи освітньої роботи». Було накреслено й низку практичних заходів для такого «узгодження» [228]. Внаслідок цього в грудні 1923 р. на нараді Наркомів освіти республік, що входили до складу СРСР, було прийнято резолюцію, в якій записано: «Вважати, що школи I-го ступеня РСФСР та I-го концентру семирічки в УРСР є однотипними...» [216]. У 1923 р. було запроваджено

уніфіковані комплексні навчальні програми для початкових шкіл УРСР та РФСР. І це за тих обставин, що в 30-х роках В. П. Затонський гостро критикував комплексний підхід до визначення змісту освіти, називаючи його не чим іншим, як одним із «ворожих проявів у системі освіти України» [216]. У змісті програм було явно виражено скорочення обсягу загальноосвітніх знань з основних навчальних предметів, натомість велике місце приділялося практичній діяльності учнів, виконанню накреслених програмами практичних справ – «проектів».

Проблема широкомасштабної уніфікації освітніх систем Росії й України в окреслений історичний період реально продубована XI Всеукраїнським з'їздом рад (травень 1929 р.). Рішення про створення єдиної системи освіти в СРСР прийняла II Всесоюзна партійна нарада з питань освіти (квітень 1930 р.). Нарком М. О. Скрипник гаряче відстоював ідею уніфікації системи народної освіти як практично можливої. Він фактично став хрещеним батьком уніфікації освітніх систем України та Росії, чим поставив крапку в багаторічному змаганні між російським та українським Наркомосами з цього питання. М. О. Скрипник зробив також спробу визначити і характерні риси єдиної освітньої системи. На Другій Всесоюзній партійній нараді він сказав: «...система освіти, мусить бути єдиною в тому розумінні, що не може бути відомчою»...; «єдина система народної освіти повинна охоплювати всі форми єдиної продукції, духовного впливу на маси, всі шляхи і способи виховувати нову, здатну боротися за комунізм і творити людину комунізму»...; «...єдина система народної освіти повинна бути гнучкою»...; «кожна ланка єдиної системи народної освіти повинна мати на увазі загальні завдання»...; «кожна ланка вікового складу повинна мати своє зв'язане з виробництвом настановлення і рівночасно вести до вищого ступеня, бути спрямована на те, щоб у самій системі об'єктивні можливості були спрямовані на те, щоб кожен трудящий міг стати кваліфікованим членом суспільства й виробництва, міг набути всі ті знання, яких тільки дана спільнота досягла...» [220, с. 412–420]. Отже,

М. О. Скрипник, виконуючи волю московського керівництва, поставив довгоочікувану російським Наркомосом крапку в історії національної системи освіти в Україні. Уніфікація освіти в Україні продовжувалася в усіх напрямках, а понад усе – в розробці та вдосконаленню навчальних програм.

У березні 1933 р. між народними комісаріатами освіти УРСР і РРФСР була укладена угода про зміцнення зв'язків у галузі культурного будівництва. Наслідком цієї угоди стала тотальна уніфікація навчальних програм. З багатьох предметів у школах України використовувалися навчальні програми для шкіл РРФСР (математика, фізика, хімія, креслення, природознавство, історія, географія тощо). Пріоритет Україні було надано у розробці навчальних програм з української мови та української літератури, Конституції УРСР, фізичної і економічної географії УРСР, російської мови (для шкіл з українською мовою навчання) [129, с. 11–14]. Внаслідок цього потрібно було привести у відповідність навчальні програми та підручники. Саме цим обумовлена Постанова ЦК ВКП(б) (1933 р.) «Про підручники для початкової і середньої школи». Цією Постановою засуджувалися спроби органів управління освіти та видавництв, які замість стабільних підручників видавали «групові робочі бібліотеки», «робочі книги» і «журнали-підручники». Наркомос України провів значну роботу щодо розробки й видання стабільних підручників для учнів та методичних посібників для вчителів [77]. При цьому було поставлено завдання збільшити загальний тираж і водночас жорстко дотримуватися вимог щодо усунення ідеологічних і педологічних хиб, надання їм більшої доступності для широких мас населення, уніфікації підручників з метою уникнення розбіжностей, що дозволило здешевити їх [255]. Поглиблення уніфікації освітньої системи в Україні здійснювалося також через русифікацію навчання в початкових школах. З цього приводу було прийнято рішення РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про обов'язкове вивчення російської мови в школах національних республік і областей», постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У (20 квітня 1938 р.) «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України» [222].

Вивчення російської мови в початкових школах передбачалося з 1 вересня 1938 р. з 2-го класу, а в неповних середніх школах – з 3-го класу. Для роботи в умовах уніфікованої системи освіти необхідною стала підготовка та перепідготовка вчительських кадрів. У зв'язку з цим при Народному комісаріаті освіти УРСР було створено єдиний інститут підвищення кваліфікації вчителів, що об'єднував кабінет заочної освіти та український інститут підвищення кваліфікації педагогів. У його складі та у складі педінститутів областей діяли російські сектори, які готували вчителів для викладання російської мови в неросійських школах.

У процесі дослідження вивчено та проаналізовано стан реалізації пріоритетних завдань становлення та розвитку початкової освіти в Україні відповідними органами управління з урахуванням специфіки кожної доби окресленого історичного періоду. Введено такі критерії оцінювання стану їх прояву: «прогрес», «регрес». Критерій «прогрес» відповідає повній мірі прояву того чи іншого пріоритетного аспекту у практичній діяльності відповідних органів управління освітою (за умови його раціональності та педагогічної доцільності); критерій «регрес» відповідає відсутності прояву реалізації педагогічно доцільного пріоритетного аспекту. Це дозволило здійснити порівняльний аналіз і зробити адекватні висновки (див. табл. 2.5).

За окреслений період в ракурсі розбудови єдиної системи радянської освіти здійснено загальне обов'язкове початкове навчання. Напередодні Великої Вітчизняної війни Українська РСР за рівнем культури і освіти стояла на одному із перших місць у СРСР. Було завершено в основному загальне обов'язкове семирічне навчання в місті і на селі, взято курс на розвиток середньої освіти.

Таблиця 2.5.

**Пріоритетні завдання управління початковою освітою
в Україні в 1917-1930 рр ХХ ст.**

№ п/ п	Пріоритетні завдання	Доба досліджуваного періоду			
		УЦР	Гетьманство	Директорія	Радянська Влада
1	Ліквідація неписьменності	+	+	+	+
2	Українізація системи початкової освіти	+	+	+	+
3	Демократизація управління початковою освітою	+	–	+	+
4	Гуманізація управління початковою освітою	+	+	+	+
5	Централізація управління початковою освітою	–	+	–	–
6	Децентралізація управління початковою освітою	+	–	+	+
7	Удосконалення змісту початкової освіти	+	–	+	+
8	Забезпечення учительськими кадрами початкових шкіл	+	+	+	+
9	Матеріально-технічне забезпечення початкових шкіл	+	+	+	+
10	Упровадження загальної обов'язкової початкової освіти	–	–	+	+
11	Уніфікація системи освіти	–	–	–	+

Примітка: (+) – повна міра прояву; (–) – відсутність прояву.

Висновки до другого розділу

У 30-ті роки значний крок було зроблено у ліквідації неписьменності. Так, у 1930 р. в Україні було 78,6% письменних чоловіків і 52,8% – жінок. Вже на початку 1932-1933 н.р. 89,4% учнів початкових класів навчалися в україномовних школах, що теж сприяло ліквідації неписьменності народу України, яка зменшилась з 47% у 1924 р. до 8% у 1934 р.

Характерним для цього періоду була модернізація змісту початкової освіти, розроблення та апробація нових навчальних планів і програм на засадах розширення палітри основ наук. Відповідно до вимог навчальних планів створювалися україномовні підручники. До розробки україномовних підручників було залучено відомих українських учених-методистів того часу.

Характерною ознакою управління початковою освітою в 30-х роках ХХ ст. була уніфікація систем народної освіти. Особливу увагу у цей час було приділено підвищенню кваліфікації вчителів, зокрема, історії, географії, мови та літератури.

Одним із найважливіших досягнень радянської школи на Україні було розширення мережі шкіл з українською мовою навчання, в яких наприкінці 30-х років ХХ ст. навчалось більше 80% дітей.

Важливим управлінським завданням досліджуваного періоду було поліпшення рівня матеріального забезпечення вчителів та учнів. Так, тільки за період з 1928 р. до 1932 р. заробітна плата вчителів початкової школи зросла вдвічі.

Бурхливе зростання учнівських контингентів вимагало перш за все розширення будівництва шкіл, зміцнення їх навчально-матеріальною базою, своєчасного комплектування вчительськими кадрами, забезпечення необхідними навчально-методичними матеріалами.

Процедура оцінювання стану реалізації пріоритетних завдань управління початковою освітою в досліджуваний період полягала у співставленні ознак «тенденції до прогресу», «тенденції до стабільності», «тенденції до регресу» з заходами щодо управління початковою освітою в ту чи іншу добу досліджуваного періоду.

ПІСЛЯМОВА

1. У монографії наведено теоретичне узагальнення та нове вирішення наукової проблеми управління початковою освітою в Україні: історичний аспект. Актуальність дослідження зумовлена його спрямованістю на розв'язання суперечності між потребою використання прогресивного історичного досвіду управління початковою освітою в Україні в період 1917 – 1930 рр. та відсутністю наукових робіт, у яких систематизовано й узагальнено цей досвід.

2. На основі аналізу літературних джерел, архівних матеріалів з'ясовано історичні, соціально-економічні та педагогічні особливості кожної доби окресленого періоду дослідження як фактичного середовища функціонування системи початкової освіти в Україні та управління нею. Особливою плинністю і нестабільністю владних структур управління розбудовою самостійної України та початкової освіти вирізнялися 1917 – 1920 рр. за доби Української Центральної Ради, Гетьманату П. П. Скоропадського, Директорії.

За доби УЦР актуальними проблемами початкової освіти і управління нею були: ліквідація неписьменності народу, українізація шкіл, демократизація, децентралізація. Державна політика щодо розбудови початкової освіти здійснювалася з позицій демократичних принципів, які проголошували, що школа має бути єдиною семирічною, в складі якої 1–4 класи, що забезпечують повну початкову освіту; всі громадяни мають право на безплатну нижчу (початкову освіту); освіта має бути обов'язковою і світською.

Доба Гетьманату П. П. Скоропадського позначилася спрямуванням зусиль уряду та органів управління освіти на розв'язання однієї із актуальних її проблем – створення Видавничого відділу україномовних підручників та наочності, що сприяло українізації навчання й боротьбі з неписьменністю. Водночас, на відміну від доби УЦР, у практичній діяльності та діловодстві органів управління освіти цілеспрямовано утверджувалися бюрократичні тенденції. На різних вертикалях влади швидкими темпами вкорінювалися

централізм і авторитаризм, початкові школи розпорозувалися між різними відомствами.

За доби Директорії управління освітою, в т. ч. початковою, здійснювалося відповідно до «Закону про шкільне управління» (від 25 квітня 1919 р.), який зберіг найважливіші його принципи – децентралізацію та демократизацію. Центр ваги переносився цим Законом на утворення сталих невеликих органів – шкільних управ. Самодержавство управляючих і їх помічників замінилося діяльністю колегіальних органів – шкільних управ, де були представлені три складові: земля (члени земських управ), влада (комісари) і організоване вчительство (виборні члени шкільних управ). У своїй діяльності вони керувалися принципом автономії, який визнавався і пропагувався МНО. Педради, зокрема, мали право «на остаточне вирішення» багатьох освітніх справ. Але МНО застерігало від того, щоб «під назвою автономії» не розумілася «відміна всіх законів щодо школи».

За Радянської доби в Україні відбувалися радикальні зміни соціально-економічного, політичного та суспільного характеру. Успіхи п'ятирічок розвитку народного господарства зміцнили економіку країни, що зумовило позитивні зміни в її освітньому просторі. Відбувалися суттєві зміни в політиці влади і Наркомосу щодо поліпшення навчально-матеріальної бази початкової освіти та вчительства України. Значно збільшилося фінансування на освіту, зокрема на побудову нових приміщень початкових шкіл, підготовку нових кадрів педагогічного персоналу в системі середніх та вищих педагогічних закладів, вищих 3-річних педагогічних курсів. Органами управління освіти наполегливо продовжувалася робота щодо впровадження в Україні Закону про загальну обов'язкову початкову освіту, українізацію початкової школи. Це вимагало широкомасштабного зміцнення навчально-матеріальної бази, забезпечення підручниками та навчальними посібниками вчителів, політехнізації навчання, удосконалення навчальних планів і програм з основ наук. Навчальні плани були уніфікованими для початкових

шкіл РРФСР і УРСР. Настав період уніфікації, русифікації, жорсткої централізації управління освітою.

3. Пріоритетними завданнями управління початковою освітою в Україні в досліджуваний період, які тією чи іншою мірою впливали на її стан, були: ліквідація неписьменності українського народу, українізація початкової освіти, демократизація, гуманізація, централізація й децентралізація управління, удосконалення змісту початкової освіти, забезпечення вчительськими кадрами, матеріально-технічне забезпечення початкових шкіл, організаційно-педагогічні умови впровадження загальної обов'язкової початкової освіти, уніфікація систем освіти УРСР та РСФРР.

4. Організаційно-педагогічні умови управління початковою освітою в Україні в окреслений історичний період постійно змінювалися. Так, у 1917–1920 рр. уряди України виборювали її самостійність і незалежність у несприятливих умовах на політичній і міжнародній арені, критичного стану економічного розвитку, фінансової скрути, тотальної неписьменності населення країни, бідності простого люду. За таких умов інтенсивний розвиток початкової освіти в Україні, зокрема реалізація Закону про забезпечення загальної початкової освіти дітей шкільного віку, не міг реалізуватися передбачуваними темпами. Це стало можливим лише в 30-ті роки ХХ ст. завдяки успіху економічного розвитку країни, суттєвого збільшення фінансування освітньої галузі, неухильного дотримання державно-політичного курсу щодо забезпечення загального обов'язкового навчання дітей України (на початку вересня 1931 р. початковою школою було охоплено 98,2% дітей віком 8 – 10 років; підлітки 11 – 15 років були охоплені навчанням на 85%). Однак, на перших порах виникли суперечності між масштабністю державного курсу та матеріальними і кадровими можливостями країни. Не вистачало шкільних приміщень і вчителів, внаслідок чого почалася «чистка» учнів за соціальною ознакою. На цей негатив зреагувала Державно-партійна Постанова, яка категорично заборонила таку ганебну практику. Зусилля держави та громадськості були

спрямовані на підготовку і перепідготовку педагогічних кадрів, побудову і ремонт шкільних приміщень. Внаслідок у 1930–1932 рр. школи поповнилися на 100 тис. вчителів; через центральні і місцеві курси пройшли підвищення кваліфікації більше 50 тис. осіб. До фінансування курсів перепідготовки педагогічних кадрів долучалися профспілкові та громадські організації.

Постійно вдосконалювався зміст освіти, реалізація якого значною мірою залежала від професійного управління цією справою відповідними органами освіти (міністерство, обласні, районні відділи освіти, керівники шкіл) і понад усе – від кваліфікації вчителів. У 1933 р. число вчителів початкової школи склало понад 230 тис. осіб, з-поміж яких середню і вищу освіту мали 56%. Українські вчені і методисти М. І. Зандебері, М. П. Самум, О. М. Астряб; В. І. Помагайба, Г. І. Савицька, О. Ф. Музиченко, Л. П. Дєполович; С. Х. Чавдаров, П. К. Волинський та ін. підготували і видали низку підручників і посібників для вчителів початкової школи.

За радянського періоду негативними явищами стали уніфікація, русифікація та жорстка централізація управління початковою освітою.

5. Завдяки співставленню ознак «тенденції до прогресу», «тенденції до стабільності», «тенденції до регресу» з конкретними заходами щодо управління початковою освітою в ті чи інші часи зроблено порівняльний аналіз стану реалізації пріоритетних завдань управління початковою освітою в Україні за кожної доби досліджуваного періоду.

6. Становлення і розвиток початкової освіти в період з 1917 по 30-ті рр. ХХ ст. носив дискретний і водночас прогресивний характер. Внаслідок цього напередодні Великої Вітчизняної війни (1941 р.) Українська РСР за рівнем культури і освіти стояла на одному із перших місць у СРСР. В Україні було завершено в основному загальне обов'язкове семирічне навчання в місті і на селі, взято курс на розвиток середньої освіти.

7. Перспективним видається глибоке системне дослідження пріоритетних завдань управління середньою освітою у визначений історичний період.

ДОДАТКИ**Додаток А**

Кількість опублікованих
навчально-педагогічних книг в Україні (1918 р.)

Книги	Всього назв книг	Примірників, (тис. шт.)
Букварі	8	327
Читанки, хрестоматії	19	338
Граматики	24	505
Різні підручники	35	695
Бібліотека вчителя	25	107
Всього	111	1972

Додаток Б

Розподіл за округами дітей шкільного віку, забезпечених навчанням
у нижчій початковій школі в 1919 р.

Регіон	Кількість				% дітей шкільного віку, які забезпечені одно класною школою	кількість дітей, які залишились поза школою	% дітей, які залишились поза школою, від загального числа
	дітей шкільного віку	необхідних шкільних комплектів	наявних шкільних комплектів				
			1 кл	2 кл			
Київщина	46153	9230	4880	533	59	193491	41
Чернігівщина	363021	7259	5053	110	70	105429	60
Харківщина	425211	8504	6901	317	81	80161	19
Полтавщина	372095	7444	6258	141	84	59195	16
Катеринославщина	363559	7269	6870	205	97	29288	3
Херсонщина	351826	7037	4586	288	65	107566	35
Поділля	394701	7897	3938	126	51	191501	49
Волинь	378711	7574	3415	277	45	208061	55
Холмщина	126662	3253	1756	111	54	74862	46
Полісся	81675	1633	918	28	56	35775	44
Разом	3354995	67100	44575	21326	67,7	1085329	32,3

Додаток В

Навчальний план для початкових шкіл на 1927–1928 н.р.

№ п/п	Навчальні предмети	Кількість годин на тиждень у групах			
		I	II	III	IV
1	Розвиток мови і письма (в комплексах і поза ними)	12	12	9	9
2	Російська мова, а в школах з російською мовою навчання – українська мова (в комплексах і поза ними)	-	-	4	4
3	Лічба (в комплексах і поза ними)	7	7	7	7
4	Фізичні вправи	2	2	2	2
5	Співи	3	3	2	2
6	Практичні роботи в майстернях, ліплення, малювання, близькі екскурсії, праця на городі і т.д.	3	3	3	3
7	Години громадської і політичної роботи	3	3	3	3
Разом		30	30	30	30

Додаток Д

Навчальний план середньої міської школи
на 1934/1935 навчальний рік

Назви предметів	Кількість годин на тиждень у класах									
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
Рідна мова і література	9	8	(7)6	6	6(5)	4	4	-	-	-
Друга мова і література	-	-	3	3(4)	4	3	2(3)	-	-	-
Математика	5	5	5	5(6)	5	5	4	4(5)	5	5
Природознавство	1	2	2	3(2)	2	2	2	2	3(2)	-
Геологія і мінералогія	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1(2)
Географія	-	-	2	3	2	2	2	2(3)	2	-
Історія	-	-	-	-	2	2	2	5(4)	4(5)	-
Історія ВКП(б)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Іноземна мова	-	-	-	2	3	3	2(3)	3	3	4
Фізика	-	-	-	-	-	3	3	4(3)	2(3)	3(2)
Астрономія	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
Хімія	-	-	-	-	-	-	2	2	2	3
Суспільствознавство	-	-	1	1	1	1	1	-	-	-
Праця, малювання, ліплення	3	3	3(2)	3(2)	-	-	-	-	-	-
Праця	-	-	-	-	2(3)	3(2)	3(2)	2	3(2)	3
Креслення	-	-	-	-	-	0(1)	1	1	1	1
Малювання	-	-	-	-	1	1	1	-	-	-
Музика і співи	1	1	1	1	1	1	1(0)	-	-	-
Фізкультура	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Військ. справа	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Разом	20	20	22	28	30	31	31	26	27	26

Додаток Ж

Навчальний план на 1934/35 н.р. початкових класів
з розрахунком годин на семиденний тиждень

№ п/п	Назва предметів	Класи				Разом	
		I	II	III	IV	годин	%
1	Рідна мова і література	12(11)	11(10)	8(7)	8(7)	37	33,9
2	Друга мова і література	-	-	3(4)	4	7,5	6,9
3	Математика	6	6	6	7	25	23,0
4	Природознавство	1(2)	2(3)	2(3)	3	9,5	8,7
5	Суспільствознавство	-	-	1	1	2	1,8
6	Географія	-	-	3(2)	3(4)	6	5,5
7	Іноземна мова	-	-	-	2	2	1,8
8	Фізкультура	1	1	1	1	4	3,7
9	Праця, малювання, ліплення	3	3	3	3	12	11,0
10	Співи та музика	1	1	1	1	4	3,7
Разом		24	24	28	33	109	100

* – цифри в дужках означають години на друге півріччя навчального року.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 24 лютого 1919 р. Ухвалений Закон про управління освітою в Українській Народній Республіці // Вістн. Держ. законів для всіх земель Укр. Нар. Республіки. 25 квітня 1919 р. – Вип. XIV. – С. 105–112 .
2. [http : // www. hronos. km. ru / biograf /grinko. Html.](http://www.hronos.km.ru/biograf/grinko.html)
3. Авдієнко М. Народна освіта на Україні в 1927–1928 р. / М. Авдієнко // Рад. освіта. – 1928. – № 10. – С. 7–26.
4. Александровський Г. До питання про організацію шкільного оточення / Г. Александровський // Вільна Українська Школа. – 1918/19. – № 2. – С. 106–114.
5. Анкета Р. Ш. Реформа школи: проблеми і труднощі в її реалізації / Р. Ш. Анкета // Рад. шк. – 1987. – № 12. – С. 3–10.
6. Балабольшенко А. А. Приречений на забуття : (П. Я. Стебницький) / А. А. Балабольшенко. – С. 12.
7. Балагура В. Ціль, обсяг, та методика навчання граматики в школі / В. Балагура // Рад. шк. – 1934. – № 9. – С. 147–156.
8. Березівська Л. Д. Розробка Наркомосом УРСР системи шкільної освіти та її апробація в контексті соціально-економічних та суспільно-політичних детермінант (1920–1924) / Лариса Березівська // Іст.- пед. альм. – 2007. – № 1. – С. 9 – 19.
9. Березівська Л.Д. Проблема реформування системи освіти в Україні на сторінках журналу «Вільна Українська школа» (1917–1920) / Л.Д. Березівська // Зб. Наук. пр. Спец. вип. До витоків становлення української педагогічної науки / ред. В.Г. Кузь [та ін.]. – К.: Наук. Світ, 2002. – С. 51–64.
10. Березівська Л.Д. Реформування шкільної освіти в період гетьманату П. П. Скоропадського (29 квітня – 13 грудня 1918) / Лариса Березівська // Іст.-пед. альм. – 2006. - № 2. – С. 4–15.

11. Березняк Є. С. Керівні матеріали про школу / Є. С. Березняк, Г. К. Гончаренко, О. Г. Сивець. – К.: Рад. школа, 1996. – 551 с.
12. Білоділ І. К. Величні завдання / І. Білоділ // Рад. шк. – 1962. – № 1. – 85 с.
13. Білоділ І. К. На шляху перебудови школи / І. К. Білоділ. – К.: Рад. шк., 1959. – 81 с.
14. Боданський Г. М. Про новий навчальний рік / Г. Боданський // Комуністична освіта. – 1934. – № 7. – С. 4.
15. Бойко О.Д. Історія України: посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О.Д. Бойко, – К.: Вид. центр «Академія», 1999. – 568 с.
16. Большая забота о народном учителе // Правда. – 1931. – 14 нояб.
17. Бондар А. Д. Розвиток суспільного виховання в Українській РСР (1917 – 1967) / А. Д. Бондар. – К.: Вид-во, Київ. Ун-ту, 1968. – 226 с.
18. Борисов В. Л. Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920 – 1933 рр.: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01. / Борисов Владислав Леонідович. – Дніпропетровськ, 2003. – 190 с.
19. Бубнов А. С. Про систему народної освіти / А.С. Бубнов. – Х.: Всеукр. філ. вид-ва «Робітник освіти», 1930. – 28 с.
20. Бубнов А. С. Речь на московском общегородском собрании учителей 10 апр. 1936 г. / А. С. Бубнов // За коммунистическое просвещение. – 1936. – 11 апр.
21. Бухало С. М. Освіта на Радянській Україні / С. Бухало. – К.: Укр. Держ. вид-во, 1945. – 15 с.
22. Бухало С. М. Підсумки 1939–1940 і основні завдання наступного 1940–1941 навчального року / С. М. Бухало // Ком. освіта. – 1940. – № 9. – С. 10–28.
23. Бухало С. М. Радянська Україна – країна високої соціалістичної культури / С. М. Бухало // Комуністична освіта. – 1940. – № 11. – С. 7.
24. Бюлетень ІХ-ої Шепетівської окрпартконференції. – 1930. - № 3. – С. 4–5.
25. Бюлетень Народного Коммисариата по Просвещению РСФСР. – 1932. – № 55. – С. 732.

26. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905–1920 рр.) / Г. Васькович. – К.: Мандрівець, 1996. – 359 с.
27. Ващенко Г. Проект системи освіти в Україні / Г. Ващенко. – Мюнхен: Центр. комітет СУМ, 1957. – 48 с.
28. Вернадский В. И. Дневники / В. И. Вернадский. – Кн. 1. – С. 122.
29. Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада: навч. посіб. / В.Ф. Верстюк. – К.: Заповіт, 1997. – 344 с.
30. Відродження: щоденна безпартійна демократична газета. – 1918. – 21 квіт.; 25 квіт.; 27 квіт.; Вісник Генерального Секретаріату УНР.– 1917.– 23 листоп., 28 листоп.; Нова Рада: орган Центральної Ради. – 1917. – № 20; Розовик Д. Ф. Центральна Рада й українська культура / Д. Ф. Розовик // Український історичний журнал. – 1993. – № 2–3. – С. 91–92.
31. Волинин В. Интеллигенция советского народа /В. Волинин // Под знаменем марксизма. – 1938. – № 10. – С. 74.
32. Волковинський В. М. П. П. Постишев і розвиток народної освіти на Україні / В. М. Волковинський // Радянська школа. –1987. –№ 10. – С. 87.
33. Всеобщее обучение, ликвидация неграмотности и подготовка кадров : (стат. очерк). – М., 1930. – С. 41–42.
34. Ганджій А. Напередодні загального обов'язкового навчання /А. Ганджій. – К. : Радянська освіта, 1925. – № 8 – 9. – С. 3–13.
35. Гольдін Ф. Л. Поліпшити методичну підготовку вчителя / Ф. Л. Гольдін // Рад. шк. – 1957. – № 6. – С. 22–24.
36. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – 374с.
37. Гончаренко С. У. Концепція загальної середньої освіти і всебічний розвиток особистості / С. У. Гончаренко //Рад. шк. – 1998. –№ 10. – С. 77.
38. Гринько Г. Соціальне виховання дітей / Г. Гринько // Порадник по соц. вихованню дітей / упоряд. Ценсоцвих Наркомосвіти УСРР. – Х.: Всеукр. держ. вид-во, 1921. – Вип. 1. – С. 5–23.

39. Гриценко А. П. Документи фонду Генерального секретарства освіти як джерело з історії українського національно-культурного відродження / А. П. Гриценко // Укр. істор. журнал. – 1997. – №3. – С. 22.
40. Гриценко М. С. Історія педагогіки: навч. посіб. / Гриценко М. С. – К.: Вища шк., 1973. – 447 с.
41. Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965)/ М.С. Гриценко. – К.: Рад. шк., 1996. – 230 с.
42. Гриценко М.М. Сорок років розвитку радянської школи в Українській РСР / М.М. Гриценко // Розвиток нар. освіти і пед. Науки в Укр.. РСР 1917–1957: наук. Зап. Сер. Педагогіка.– К.: Рад. шк., 1957.– Т. 4.– С. 5–135.
43. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки / Н. М. Гупан. – К.: «А.П.Н.», 2002. – 224 с.
44. Даниленко В. М. Освіта України в роки національно-демократичної революції (1917-1920) : з хроніки подій / В. М. Даниленко, О. М. Завальнюк, Ю. В. Телячий. – Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2005. – 264 с.
45. Даниленко В. М. Сотрудничество УСРР и РСФСР в области образования и науки в период построения социализма / В. М. Даниленко. – К., 1981. – С. 64.
46. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – 342 с.
47. Джеджула Ю. Жодної вільної хвилини... (портрет Володимира Науменка) / Ю. Джеджула, Є. Панкова. – С.67.
48. Директивний лист № 2 НКО УСРР в справі атестації учителів початкових, неповних середніх і середніх шкіл // Збірник наказів Народного Комісаріату Освіти УРСР. – 1936. – № 4 дод. – С. 3–10.
49. Діяльність Наркомосвіти УСРР за 1924 – 1925 рік. – Х.: Держ. вид-во України, 1926. – 163 с.

50. Діяльність Наркомосвіти УСРР за 1924–1925 р. – Х.: Держ. вид-во України, 1926. – 163 с.
51. Дорошенко Д. Ілюстрована історія України 1917–1923 рр. / Д. Дорошенко. – Т. 2. – С. 336–338.
52. Дорошкевич О. Огляд життя середньої школи / О. Дорошкевич // Вільна Українська Школа. – 1918. – № 5–6. – С. 47.
53. Дорошкевич О. Позашкільна сільськогосподарська освіта і місцеві музеї / О. Дорошкевич // Вільна Українська Школа. – 1918. – № 5–6. – С. 47–53.
54. Дроб'язко П. Українська національна школа: витоки і сучасність: Посібник. – К.: Академія, 1997. – 81 с.
55. Дружба и братство руського и украинского народов : в 2-х т. / ред. кол. : Ю. Ю. Кондуфор и др. – К., 1982. – Т. 2. – С. 164.
56. Дувальчук М. До питання про профіль педагога педвишу // Комуністична освіта. – 1931. – № 4. – С. 89.
57. Енциклопедія освіти / Академія пед. наук України ; голов. ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
58. Енциклопедія українознавства : в 10-ти т. – Т. 9. – Львів, 2000. – С. 329.
59. Енциклопедія українознавства. – Львів : НТШ, 1993. – Т.1. – 400 с.
60. Жуковський А. Попередні підсумки місячника громадського огляду загального навчання та політехнізації шкіл на Україні // Радянська освіта. – 1931. – № 2. – С. 55.
61. За дальший розквіт радянської школи // Рад. шк. – 1958. – № 10. – С. 10–16.
62. Забезпечити нормальну роботу шкіл // Комуніст. – 1932. – 14 верес.
63. Завальнюк О. М. І. Огієнко і Кам'янець-Подільський державний університет (1918 – 1920) / О. М. Завальнюк // Наукові праці історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. – Т.2. – С. 150.
64. Завальнюк О.М. Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917-1920)/О.М.Завальнюк, Ю.В. Телячий – Кам'янець-Подільський : Абетка НОВА, 2001. – 212 с.

65. Завгородня Т. Дидактична думка в Галиччині (1919–1939 рр.) / Т. Завгородня. – Івано-Франківськ: Плай, 1999. – 167 с.
66. Зайченко І.В. Проблеми української національної школи у пресі (друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст.) / І.В. Зайченко; за ред. М.Д. Ярмаченко. – Львів, 2002. – 344 с.
67. Залізник Микола // Російська Україна й її відродження. – Львів: Б.в. – 71с.
68. Затонський В. П. Національна проблема на Україні, архів, 1927 р. / В. П. Затонський. – К.: Рад. шк., – С. 75.
69. Затонський В. Усунути хиби в школі / В. Затонський // Ком. освіта. – 1936. – № 1/2. – С. 11–25.
70. Збірник декретів, постанов, наказів, розпоряджень по Народному комісаріату освіти. – Х.: Всеукр. держ. вид-во, 1920. – Вип. 1. – 60 с.
71. Збірник документів у розвиток постанови ЦК ВКП(б) про початкову та середню школу / упоряд.: Ю. Г. Черченко, О. М. Кошель. – Х.: Рад. шк., 1932. – 168 с.
72. Звігальський Я. Професійна освіта на Україні / Я. Звігальський, М. Іванов. – Олександрія, 1927. – С. 271.
73. Зеленський. Практично переглянути систему // Вироб. думка: тиж. дод. до газ. «Народний учитель», – 1928. – 26 верес. (№ 39). – С. 3–5.
74. Зільберштейн А. Система народної освіти / А. Зільберштейн, В. Ястржембський. – Х. : ДВУ, 1929. – С.187.
75. Зільберштейн В. І. З історії розвитку системи народної освіти в Українській РСР / В. І. Зільберштейн, В. О. Повх // Нариси з історії розвитку педагогічної науки на Україні (1917–1967): республік. Наук-метод. зб. Сер. Педагогіка, 1968. – Вип. 5. – С. 57–67.
76. Іванов Ю. Обов'язкове навчання на Україні / Ю. Іванов. – Х.: Держвидав «Господарство України», 1931. – 44 с.
77. Історія України: нове бачення: у 2-х т. – Т. 2. – К.: Україна, 1996. – С. 350.
78. Історія Української РСР : у 8-ми т., 10-ти кн. – Т. 6. – К. : Наукова думка, 1977. – С. 253.

79. Історія Української РСР : у 8-ми т., 10-ти кн. – Т. 5. – К. : Наукова думка, 1977. – С. 450.
80. Історія української школи і педагогіки : навч. посіб. / за ред. О. О. Любара. – К. : Т-во «Знання», КОО, 2003. – 450 с. – (Вища освіта ХХІ століття).
81. Кадри просвещения / под. ред. Н. Е. Евреимова. – М., 1936. – С. 23.
82. Карпенко О. До підсумків I-го триместру в політехнічній школі / О. Карпенко // Ком. освіта. – 1933. – Ч. 1. – С. 37.
83. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 1930-х років : соціальний портрет та історична доля / Г. Касьянов. – К. : Глобус, 1992. – С. 46.
84. Ключев И. Реформа системы народного образования в Государственной Думе: проект реформы сред. шк. / И. Ключев // Русск. шк. – 1920. – № 6/9. – С. 70–87.
85. Коган Л. З життя сільської школи та сільського вчителя / Л. Коган. – К. : Радянська освіта. – 1925. – №2. – С. 57.
86. Кодекс Законов о народном просвещении УССР, утвержденный ВУЦИК 2 ноября 1922 г. на основании Постановления III сессии VI созыва ВУЦИК от 16 октября 1922 г. – Х.: Издание Народного комиссариата просвещения УССР, 1922. – 767 с.
87. Козаков Е. А. Реформа школы в дествии / Е. А. Козаков // Реформе школы партийную заботу / сост. В. В. Усенко, В. И. Батыщев, И. С. Бык – К.: олитиздат Украины, 1985. – С. 98–101.
88. Колісниченко Н. П. Освітня діяльність земств (1917-1920 рр.) / Н. П. Колісниченко, Ж. Д. Ільченко // Педагогіка і психологія. – 1994. – № 4. – С.118–126.
89. Коляска І. В. Освіта в радянській Україні / І. В. Коляска. – Торонто, 1970. – 246 с.
90. Косіор С. В. В боротьбі за перемогу соціалізму (від XVI до XVII з'їзду ВКП(б) : доповідь на XII з'їзді КП(б)У про роботу ЦК ВКП(б) / С. В. Косіор. – Б. м., 1934. – С. 40.

91. Косіор С. В. Підсумки і найближчі завдання проведення національної політики на Україні / С.В. Косіор // Ком. освіта. – 1933. – № 9. – С. 11–46.
92. Костюченко А. За корективи освітньої системи / А. Костюченко // Шлях освіти. – 1928. № 8. – С. 146–147.
93. Кравець В. П. Історія української школи і педагогіки : курс лекцій / В. П. Кравець. – Т.: Рад. шк., 1994. – С. 249.
94. Крилов І. Система освіти в Україні (1917–1930). – Мюнхен, 1956. – С. 21.
95. Крупская Н. К. Доклад на Пленуме III сессии ГУСа / Н. К. Крупская // Пед. соч. – Т. 2. – С. 480.
96. Крупская Н. К. Избр. Пед. соч. – М., 1957. – С. 203–205.
97. Крупская Н. К. О партпросвещении по вопросам народного образования / Н. К. Крупская // Пед. соч. – Т. 2. – С. 542.
98. Крушельницький А. Шкільне питання на Україні / А. Крушельницький // Нова Громада. – 1923. – Ч. 1. – С. 60.
99. Кукурудзяк М. Г. З історії національної школи і педагогічної думки в Українській Народній республіці / М. Г. Кукурудзяк, М. М. Собчинська. – Кам'янець – Подільський : Абетка, 1997. – 175 с.
100. Культурне будівництво в Україні : статистичний довідник. – Х.: Держ. вид-во України, 1936. – С. 38.
101. Культурне будівництво в Українській РСР : найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917-1959 рр. : збірник документів. – Т. 1. (1917 – червень 1941 рр.). – К., 1960. – 881с.
102. Культурне будівництво в Українській РСР. – К. : Політвидав, 1959. – С. 685–686.
103. Культурне будівництво Української РСР. – К., 1940. – С. 21.
104. Культурное строительство СССР. – М., 1956. – С. 72.
105. Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки: дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01 / Липинський Віталій Володимирович. – Донецьк, 2001. – 393 с.

106. Лікарчук І. Л. Міністри освіти України : в 2-х т. – Т. 1 (1917 – 1943 рр.): [моногр.] / І. Л. Лікарчук. – К. : Видавець Ешке О. М., 2002. – 328 с.
107. Майборода В. К. Історія становлення і розвитку національної школи в Україні // Вісник Академії педагогічних наук України. – 1993. – № 1. – С. 71–79.
108. Майборода В. К. Національні школи України: історія, розвиток, уроки / В. К. Майборода, С. В. Майборода // Рідна шк., – 1992. – № 11. – С. 6–16.
109. Майборода В. К. Організатор рідної школи в Україні / В. К. Майборода // Початкова школа. – 1992. – № 11–12. – С. 35.
110. Макаренко А. С. Вибрані педагогічні твори / А. С. Макаренко. – К., 1950. – С. 111.
111. Макаренко А. С. Сочинення : в 7 т. / А. С. Макаренко. – М., 1960. – Т.5. – С. 163.
112. Марков В. И. Советская система образования УССР: (Материалы к истории развития системы народного образования УССР) / В. И. Марков. – Саратов: б.н.в., 1928. – 65 с
113. Матеріали державного науково-методологічного комітету // Путь просвещения. – № 56: дод. 1 – 28. – Х. Наркомос УСРР, 1925. – 28 с. 158.
114. Миргородський П. Л. Розвиток народної освіти в Українській РСР за сорок років // Радянська Україна. – 1957. – № 6. – С. 9.
115. Михайлов О. Культурний розвиток українського села в роки соціалістичного будівництва (1929-1941) / О. Михайлов. – К., 1963. – С.89.
116. Михайлов О. О. Керівництво КП(б)У / О. О. Михайлов // Наукові праці з історії КПРС. – Вип. 5. – С. 141.
117. Моторнюк Н. М. Ленинская забота партии о школе / Н. М. Моторнюк. – К.: Просвещение, 1978. – С. 31.
118. Музиченко О. Питання про єдину школу на Україні / О. Музиченко // ВУШ. – 1918–1919. – № 8/9. С. 85–89.
119. На VI Пленуме Цекпроса // О реализации решений ЦК ВКП(б) о начальной и средней школе. – М., 1932. – С. 81–82.

120. На Всеукраїнському партійному совещанні по шкільному будівництву // Пролетарий. – 1935. – 11 березня.
121. Навчальні плани на 1930/1931 шкільний рік для шкіл з українською викладавкою мовою. – 1933. – № 5. – С. 50–60.
122. Наказ заступника народного комісара освіти УРСР т. Дитюка С. Ю. «Про відміну викладання праці в школах» // Зб. наказів та розпоряджень НКО УСРР. – 1937. – № 5. – С. 6 – 7.
123. Наказ наркома освіти Затонського «Про здійснення постанови ЦК ВКП(б) від 4 квітня 1936 р. «Про педологічні викривлення в системі Наркомосів» (№ 414 – від 10 липня 1936 р.) // Збірник наказів та розпоряджень НКО УСРР. – 1936. – № 18. – С. 6–7.
124. Народа в справі організації Народньої освіти на Україні 15–20 грудня 1917 р. // Вільна Українська школа. – 1918. – Ч. 5–6. – С. 54.
125. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР: (1917-1967): монографія / А. Д. Бондар, О. Г. Дзевєрін, Б. С. Кобзар. – К.: Рад. шк., 1967. – 482 с.
126. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР: (1917–1967): монографія / А. Д. Бондар, О. Г. Дзевєрін, Б. С. Кобзар [та ін.]. – К.: Рад. шк., 1967. – 482 с. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа: сб. док. 1917–1973 гг. / сост.: А. А. Абакумов, Н. П. Кузин, Ф. И. Пузырев, Л. Ф. Литвинов. – М.: Педагогика, 1974. – 560 с.
127. Народнохозяйственный план Донецкой области на 1936 г. – Сталино, 1936. – С. 302.
128. Національні процеси в Україні: історія і сучасність / за заг. ред. В. Ф. Панібудьласки. – К.: Вища шк. – 1997. – Ч. 2. – С. 11–14.
129. Непман Н. К. Забезпечимо політехнічну школу нацменшостей педагогічними кадрами / Н. К. Непман // Комуністична освіта. – 1934. – № 2. – С. 91–96.

130. Ніколаєнко В. Ю. Розвиток народної освіти в Українській РСР у першій п'ятирічці / В. Ю. Ніколаєнко // Радянська школа. – 1957. – № 10. – С. 33 – 34.
131. Новий тлумачний словник української мови. – Т. 1. К. : Аконіт, 2006. – 928 с.
132. Нові законопроекти // Світло. – 1919. – № 5. – С. 25.
133. О всеобщем обязательном начальном обучении : постановление ЦК ВКП(б) от 25 июля 1930 г. // Директивы ВКП(б) и постановления Советского правительства о народном образовании : сб. документов за 1917-1947 гг. – Вып. 1. – М. : Изд-во Академии пед. наук РСФСР, 1947. – С. 97 – 100.
134. О материальном обеспечении высших учебных заведений и техникумов и о порядке направлении их на работу по окончании этих учебных заведений // Материалы по реорганизации вузов, втузов, техникумов и рабфаков СССР: сб. постановлений и распоряжений ЦИК и СНК СССР.– М., 1930. – С. 26.
135. О мероприятиях по выполнению постановления ЦК ВКП(б) и НК РКИ о снабжении учителей и их семей // Бюллетень Народного Комисариата Просвещения. – 1932. – № 72. – С. 936.
136. О повышении квалификации учителей // Культурное будівництво в Українській РСР. – С. 648 – 649.
137. О реализации решений ЦК ВКП(б) о начальной и средней школе. – М., 1932. – С. 28 – 29.
138. О смотре курса краткосрочной подготовки учителей // Бюллетень Народного Комиссариата по Просвещению РСФСР. – 1932. – № 31. – С. 10.
139. О создании условий действительной доступности школ I и II ступени для детей рабочих, колхозников, батраков и бедняков и о приеме детей нетрудового населения // Народное образование в СССР. – 1930. – № 9. – С. 108–109.

140. О ходе всеобщего обучения : постановление ЦК ВКП(б) от 21 февр. 1931 г. // Директивы ВКП(б) и постановления Советского правительства о народном образовании : сборник документов за 1917-1947 гг. – Вып. 1. – С. 105–106.
141. О школе и учителе : сб. материалов. – Л., 1936. – С. 68–74.
142. Об учебных программах и режимах в начальной и средней школе: Постановление ЦК ВКП(б) от 25 августа 1932 г. // Директивы ВКП(б) и постановления Советского правительства о народном образовании: Сборник документов за 1917–1947 гг. Вып. 1. – С. 164.
143. Образцов П. И. Методы и методология психолого-педагогического обследования / П. И. Образцов. – СПб. : Питер, 2004. – 268 с. : ил. – Серия «Краткий курс»).
144. Обращение ВЦИК ко всем органам Советской власти, ко всем общественным организациям и ко всем трудящимся республики // Народное просвещение, – 1923. – № 3. – С. 36
145. Огієнко І. Національна культура й наші завдання / І. Огієнко // Наша Культура. – 1935. – № 1. – С. 3.
146. Освіта в Радянській Україні / пер. з англ. мови з доп. і дод. – Торонто : Petter Martin Associates, 1970. – С. 14.
147. Основи будівництва вільної єдиної трудової соціалістичної школи на Україні // Вільна Українська Школа. – 1918 / 19. – №8 – 9. – С. 69.
148. Островерхова Н. М. Парадигми управління авторськими закладами освіти / Н. М. Островерхова. – К. : Глобус, 1998. – 276 с.
149. Очерки истории педагогической науки в СССР (1917–1980) / под ред.: Н. П. Кузина, М. Н. Колмаковой. – М.: Педагогика, 1986. – 228 с.
150. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. 1917–1941 гг. / отв. Ред.: Н. П. Кузьмин, М. Н. Колмаков, З. И. Равкин. – М., 1980. – С. 348.

151. Паначин Ф. Г. Управление просвещением в СССР: организационно-педагогические аспекты руководства и управления системой народного образования / Ф. Г. Паначин. – М.: Просвещение, 1977. – 208 с.
152. Патинко Г. Озброїмо наших учнів добрим знанням російської мови / Г. Патинко // Ком. освіта. – 1938. – № 5/6. – С. 34–37.
153. Петрунін І. Є. З історії боротьби Компартії України за реалізацію ленінського декрету про ліквідацію неписьменності // Український історичний журнал. – 1970. – № 1. – С. 49.
154. Петрунін І. Є. Національні процеси в Україні : історія і сучасність / І. Є. Петрунін // Український історичний журнал. – 1970. – № 1. – С. 57–58.
155. Пижик А. М. Культурно-освітня політика в добу Директорії УНР (1918–1920 рр.): дис. ... кандидата іст. наук.: 07.00.01 / Пижик Андрій Миколайович. – К., 1998. – 196 с.
156. Пистрак М. М. Учебник для высших педагогических учебных заведений / М. М. Пистрак. – М.: Гос. учеб. – пед. изд-во, 1934. – 420 с.
157. Підготовка і виховання учительських кадрів за часів радянської влади в Україні (1917-1937 рр.) – К. : Лебідь, 2001. – 384 с.
158. Підсумки й найближчі завдання проведення національної політики на Україні: Резолюція об'єднаного Пленуму ЦК і ЦК КП(б)У, ухвалена 22 листопада 1933 р. // Червоний шлях. – 1933. – № 8–9. – С. 271.
159. Пометун Е. И. Школьное историческое образование в Украине: пути развития и проблемы / Е. И. Пометун – Луганськ: Изд. Восточноукраинского гос. Ун-та, 1995. – 200 с.
160. Попович А. Наслідки обслідування санітарно-гігієнічного стану Київських шкіл ФЗС / А. Попович // Політехнічна школа. – 1932. – № 7. – С. 48–49.
161. Постанова Колегії НКО з 9 серп. 1932 р. «Про роботу органів юстиції в галузі загального навчання та політехнізації школи» // Бюлетень НКО. – 1932. – № 43. – С. 3.

162. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У про стан народної освіти на Україні // Шлях освіти. – 1927. – № 1 (57). – С. 139–142.
163. Постанова РНК СРСР від 31 серпня 1932 р. «Про будівництво житлових будинків та про організацію будинків відпочинку й санаторіїв для учителів початкової та середньої школи» // Бюлетень Народного Комісаріату Освіти УСРР. – 1932. – № 51. – С. 672.
164. Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок у початковій, неповній середній і середній школі» // Зб. Наказів та розпоряджень НКО УСРР. – 1935. – № 34. – С. 2–4.
165. Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про організацію навчальної роботи і внутрішній розпорядок у початковій, неповній середній і середній школі» // Ком. освіта. – 1935. – № 9. – С. 1–11.
166. Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про персональні звання для вчителів початкових і середніх шкіл» // Ком. освіта. – 1936. – № 9. – С. 10–12.
167. Постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 9 квітня 1935 р. «Про підвищення заробітної плати вчителям та іншим шкільним працівникам» // Бюлетень Народного Комісаріату Освіти УСРР. – 1936. – № 45–46. – С. 27.
168. Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України» // Зб. наказів та розпоряджень НКО УСР. – 1938. – № 33. – С. 5–7.
169. Постанова РНК УСРР від 26 жовт. 1932 року «Про перебіг шкільного будівництва» // Бюлетень НКО. – 1932. – № 54. – С. 1.
170. Постанови ВУЦВКу і РНК УСРР // Бюл. Нарком освіти. – 1925. – 13 травня. (№ 6). – С. 1–7.
171. Постанови партії та уряду про школу. – К.-Харків: Рад. шк., 1947. – 152 с.
172. Постановления партии и правительства о школе. – М., 1939. – С. 25–26.
173. Постернак С. З історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917 – 1919 рр. – К.: Друкар, 1920. – 127 с.

174. Постишев П. П. Советская Украина на новом подъеме : политический отчет ЦК КП(б)У XII съезду КП(б)У 20 янв. 1934 г. / П. П. Постишев. – К., 1934. – С. 87.
175. Потапова Л.В. Розвиток національної школи в Україні (1917– 1933): дис. ...кандидата пед. наук: 13.00.01. / Потапова Лариса Володимирівна. – К., 1998. – 153 с.
176. Присяжнюк К.Ф. Новий етап в розвитку радянської школи на Україні / К.Ф. Присяжнюк. – К.: Рад. шк., 1996. – 155 с.
177. Про виплату зарплати вчителям // Вісті ВУЦВК. – 1933. – 1 квіт.
178. Про забезпечення педагогічними кадрами шкіл соцвиховання: постанова ЦК ВКП(б) від 5 квітня 1930 р. // Ком. освіта. – 1930. – №4. – С. 46–48.
179. Про завдання й систему підвищення кваліфікації педагогічних працівників політехнічної школи від 11 листопада 1932 р. // Бюлетень Народного Комісаріату Освіти УСРР. – 1932. – № 47 – 48. – С. 2.
180. Про загальне обов'язкове початкове навчання. Постанова ЦК ВКП(б) від 25 липня 1930 // За загальне навчання: зб. директив та інструкцій. – Х.: Держ. вид-во України, 1930. – Вип. I. – 56 с.
181. Про заходи в справі українізації шкільно-виховальних і культурно-освітніх установ : декрет РНК УСРР від 27 лип. 1923 р. // Збірник Узаконень та Розпоряджень Робітниче-Селянського Уряду України. – 1923. – № 29. – С. 896–900.
182. Про заходи до ліквідації неписьменності серед дорослої трудящої людності УСРР : постанова ВУЦ ВК і РНК УСРР від 3 лип. 1929 р. // Бюлетень Народнього Комісаріату Освіти. – 1929. – № 28. – С. 9–22.
183. Про педологічні викривлення в системі Наркомосів : постанова ЦК ВКП(б) від 4 лип. 1936 р. // Ком. освіта. – 1936. – № 7. – С. 56–58.
184. Про підручники : постанова Наркома НКО т. Скрипника від 10 січ. 1933 р. // Бюлетень Народнього Комісаріату Освіти УСРР. – 1933. – № 10. – С. 132.

185. Про підручники для початкової та середньої школи : постанова ЦК КП(б)У від 11 берез. 1933 р. // Бюлетень Народного Комісаріату Освіти УСРР. – 1933. – № 13. – С. 3–4.
186. Про підручники: постанова Наркома НКО т. Скрипника від 10 січ. 1929р. // Бюлетень Народнього Комісаріату Освіти УСРР. – 1929. – № 10. – С. 132.
187. Про поліпшення матеріального становища працівників освіти на селі: постанова ЦВК і РНК СРСР від 3 серпня 1930 р // Збірник наказів Народного Комісаріату освіти УСРР. – 1930. – № 4. – С. 15.
188. Про поліпшення справи самоосвіти // Партийное строительство. – 1933. – № 23 – 24. – С. 61–62.
189. Про порядок проведення ЦВК і РНК СРСР «Про персональні звання для вчителів початкових і середніх шкіл» і постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про порядок запровадження персональних звань для вчителів та призначення вчителів і директорів шкіл»: Наказ НКО УСРР від 10 квітня 1936 р. // Збірник наказів Народного Комісаріату освіти УСРР. – 1936. – № 3 дод. – С. 11.
190. Про постачання вчительству // Бюлетень Народного Комісаріату Освіти УСРР. – 1932. – № 45–46. – С. 270.
191. Про систему підвищення кваліфікації кадрів народної освіти: постанова від 19 грудня 1930 року // Ком. освіта. – 1930. – №10. – С. 36–38.
192. Про хід атестації та про стан роботи по докваліфікації учителів початкових та середніх шкіл України на доповідь НКО УРСР // Збірник наказів Народного Комісаріату освіти УРСР. – 1938. – № 33. – С. 8.
193. Про чергові завдання будівництва у зв'язку із підсумками II-ї Всесоюзної наради партпрацівників щодо народної освіти від 25 липня 1930 р. // Бюлетень Народного Комісаріату Освіти УСРР. – 1930. – № 9. – С. 132.

194. Проблемы инспектирования общеобразовательной школы // Сб. научн. трудов / ред. кол. : Э. Р. Лихацкая (отв. ред.) и др. – М. : Изд-во АПН СССР. – 1989. – 94 с.
195. Програма школи – на широке обговорення // Виробнича думка: тиж. дод. до газ. «Народний учитель». – 1929. – 30 січ. (№4/5) – С. 1.
196. Проскура О. В. Софія Русова – талановита дочка України // Початкова школа. – 1993. – № 3. С. 44–46.
197. Протоколи Пленуму II з'їзду делегатів Всеукраїнської вчительської спілки 15–18 січ. 1919 р. Денне засідання // Вільна Українська Школа. – 1918/19. – № 5–6. – С. 10–14.
198. Протоколы совещаний наркомов просвещения союзных и автономных республик 1919–1924 гг. / ред.: М. П. Ким, Л. В. Иванова, Ф. И. Шаронова. – М. : Наука, 1985. – 231 с.
199. Развитие народного образования УССР: справ. материалы / ред. В. В. Лисица. – К.: Рад. шк., 1977. – 32 с.
200. Рання історія Академії наук України (1918 – 1921 рр.) / Ю. Храмов, С. Руда, Ю. Павленко, В. Кучмаренко. – К., 1993. – С. 6–100.
201. Редько Ф. А. До нових перемог / Ф. А. Редько // Ком. освіта. – 1939. – №10. – С. 27.
202. Редько Ф. Загальна середня освіта в третій п'ятирічці / Ф. Редько // Ком. освіта. – 1939. – № 8. – С. 28.
203. Резолюция совещания заведующих краевыми с областными отделами народного образования. – М., Л., 1933. – С. 28–30.
204. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – початок ХХ ст.) / відп. ред. М. Д. Ярмаченко. – К. : Рад. школа, 1991. – 381 с.
205. Розпорядження Директорії Української Народної Республіки про управління школами на Україні // Вісн. УНР. – Вінниця, 1920. – 19 грудня. (ч. 10). – С. 2.
206. Ряппо Я. П. Народна освіта на Україні за десять років революції / Я. Ряппо. – К.: Держ. видав-во України, 1927. – 126 с.

207. Сборник руководящих и инструктивных материалов по всеобщему обучению детей / упоряд.: Ю. Г. Черченко, О. М. Кошель. – М.: Наука, 1944. – С. 14.
208. Селевко Г. К. Энциклопедия образовательных технологий: в 2 т. / Г. К. Селевко. – Т. 2. – М.: НИИ школьных технологий, 2006. – 816 с. (Серия «Энциклопедия образовательных технологий»).
209. СЗ СССР. Отдел 1-й. – 1977. – № 73. – С. 356.
210. Сивенець А. П. Розвиток радянської школи в УРСР / А. П. Сивенець // Ком. освіта. – 1957. – № 5. – С. 34–35.
211. Систему освіти УСРР – на обговорення мас // Виробнича думка: тижн. дод. до газ. «Народний учитель». – 1928. – 21 лист. (№ 47). – С. 10–11.
212. Сірополко С. Історія освіти на Україні / С. Сірополко. – Л.: Держ. видав-во України, 1937. – 174 с.
213. Сірополко С. Народня освіта на Советській Україні / С. Сірополко. – Варшава, 1934. – С. 114–115.
214. Сірополко Степан Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – К.: Наук. думка, 2001. – 912 с.
215. Скрипник М. За єдину систему народної освіти / М. Скрипник. – Х., 1930. – 101 с.
216. Скрипник М. О. Завдання культурного будівництва на Україні : доповідь на X з'їзді КП(б)У / М. О. Скрипник. – Т. 2. – Х. : Пролетар, 1931. – С. 109.
217. Скрипник М. О. Загальне навчання та політехнізація шкіл / М. О. Скрипник // Ком. освіта. – 1931. – № 2/3. – С. 6–24.
218. Скрипник М. О. Реконструкція країни і перебудова школи. – Харків: Радянська школа, 1932. – С. 60.
219. Скрипник М. Основні засади єдиної системи народної освіти СРСР: доповідь на Всесоюзній партійній нараді 27 квіт. 1930 р. / М. Скрипник. – Х.: Пролетар, 1931. – С. 412 – 420.

220. Скрипник М. Чергові завдання народної освіти / М. Скрипник // Шлях освіти. – 1927. – № 10. – С. 4–7.
221. Скуратівський Д. Освіта в системі соціалістичного будівництва / Д. Скуратівський // Виробнича думка: тиж. дод. до газ. «Народний учитель». – 1931. – 10 жовт. (№ 41). – С. 6–8.
222. Словарь иностаранных слов / под ред. И. В. Лехина, Ф. Н. Петрова. – М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1954. – 853 с.
223. Собчинська М. М. Реформа школи в Українській Народній Республіці // Наукові праці історичного факультету [Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту]. Т. 1. – С. 149.
224. Соколянський І. На педагогічні теми / І. Соколянський // Вільна Українська Школа. – 1917. – № 1. – С. 8 – 9.
225. Сокульський Д. Проект єдиної школи в Україні. Під 20-ліття створення новітньої системи українського виховання й навчання / Дмитро Сокульський. – Львів: Тов-во «Взаємна поміч українського вчительства», 1938. – 31 с.
226. Ступарик Б. М. Національна школа: витоки, становлення: навч-метод. посіб. – К.: ІЗМН, 1998. – 336.
227. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний: пер. з англ. Ю. І. Шевчука; вст. ст. С. В. Кульчицького. – 3-є вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1933. – 720 с.
228. Тези докладів і резолюцій Всеукраїнської наради завгубвно (1925) // Бюл. Народного комісаріату освіти. – 1925. – 15 лип. (№ 1). – С. 1–39.
229. Телячий Ю. В. Роль В. П. Науменка в реформуванні системи управління освітою в Українській Державі (1918 р.). – С. 336.
230. Телячий Ю.В. Реформа української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920): історичний аспект: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01. / Телячий Юрій Васильович. – К., 2000. – 209 с.

231. Ткачук П. Д. Развитие народного образования в Украинской ССР в годы второй пятилетки (1933-1937 гг.) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук. – К., 1983. – С. 17–18.
232. Удалов О. Ф. Взаимосвязи централизации и децентрализации в системе управления / О. Ф. Удалов // Вестник Нижегородского государственного университета им. Н. И. Лобачевского. – 2002. – №1. – С.256–261.
233. Украинская советская энциклопедия. – К., 1985. – Т.11. – Кн. 2. – С. 343.
234. Українська педагогіка в персоналіях: навч. посіб. : у 2 кн. / за ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Либідь, 2005. – Кн. 1. – 624 с; - Кн. 2. – 552 с.
235. Українська педагогіка в персоналіях: навч. посіб.: у 2 кн. / за ред. О. В. Сухомлинської. – К.: Либідь, 2005. – Кн. 1. – 624 с; – Кн. 2. – 552 с.
236. Українська Радянська Енциклопедія. – Вид. 2. – Т. 10. –К., 1983 р. –544 с.
237. Українська Радянська Енциклопедія. – Вид. 2-ге. – Т. 4. – К. : Головна редакція УРЕ, 1979. – С. 221.
238. Українська Радянська Енциклопедія. – Вид. 2-ге. – Т. 4. – К.: Головна редакція УРЕ, 1979. – 350 с.
239. Українська Центральна Рада : документи і матеріали. – Т.1. – С. 111.
240. Українське державотворення : невитребуваний потенціал : словник-довідник / О. М. Мироненко, Ю. І. Римаренко, І. Б. Косенко, В. А. Чехович. – С. 532–535.
241. Усенко В. Развитие школьного образования на Украине / В. Усенко // Народное образование. – 1977. – № 10. – С. 19.
242. Учителя едут на курорт // Правда. – 1936. – 25 апр.
243. Философский словарь / под ред. М. М. Розенталя. – М.: Изд. политической литературы, 1972. – 496 с.
244. Філіпов О. М. Розв'язання проблеми учительських кадрів у період першої п'ятирічки / О. М. Філіпов // Наукові праці з історії КПРС. – К., 1965. – Вип. 5. – С. 99.
245. Фоменко М. Ф. Школа на шляху перебудови / М. Ф. Фоменко // Рад. шк. – 1986. – № 8. – С. 3 – 13.

246. Холодний П. Єдина школа / П. Холодний // Вісник педагогічно-професійного з'їзду. – 1917. – 14 серп.
247. Хорунжий Ю. Фенікс Івана Стешенка / Ю. Хорунжий // Вітчизна. – 1991. – № 9. – С. 169.
248. Хоменко Г. С. Здійснення загального обов'язкового навчання / Г. С. Хоменко // Ком. освіта. – 1938. – № 7. – С. 28–32.
249. Чавдаров С. Як викладати граматику і правопис української мови в початковій школі з українською мовою викладання (по стабільному підручнику С. Чавдарова і П. Волинського) / С. Чавдаров, П. Волинський. – Х. : Рад. школа. 1934. – 59 с.
250. Чепіга Я. Вільна школа, її ідеї й здійснення в практиці / Я. Чепіга. – К.: Вид-во. укр. шк., 1918. – 72 с.
251. Шабалов С. М. Советское учительство к двадцатилетию Великой Октябрьской социалистической революции / С. М. Шабалов // Советская педагогика. – 1937. – № 3. – С. 65.
252. Шаповал М. М. Виробниче навчання – складова частина політехнічної освіти / М. М. Шаповал, Ю. П. Осмольський // Рад. шк. – 1957. – № 7. – С. 18–22.
253. Шарпаций В. Г. Діяльність М. О. Скрипника на чолі Наркомату освіти Радянської України (1927 – 1933 рр.): Дис. ... канд.. іст. наук: 07.02.02./ Шарпаций В. Г. – Київ, 1994. – 184 с.
254. Шашло Т. М. Керівна роль комуністичної партії в розвитку Радянської школи на Україні / Т. М. Шашло. – К., 1963. – 160 с.
255. Школа і вимога часу // Рад. шк. – 1970. – № 8. – С. 1–8.
256. Школы не обеспечены педагогами // Правда. – 1929. – № 5. – 120 с.
257. Ясніцький Г. І. Розвиток народної освіти на Україні (1920 – 1932 рр.) / Г. І. Ясніцький. – К.: Рад. шк., 1965. – С. 150–195.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА**Центральний державний архів вищих
органів влади та управління України**

259. Анкета до збору статистичних відомостей для нижчих початкових шкіл // Ф. 2581, оп. 1, спр. 50, арк. 7.
260. Вимітка з постанови засідань Центральної Ради від 5 грудня 1917 р. // Ф. 2581, оп. 1, спр. 14 (Закони й постанови ЦР по освіті та законопроекти, складені секретарем освіти (вересень 1917–23 квітня 1918), 196 арк.), арк. 10.
261. Вирізка з газети «Последние новости» // Ф. 2582, оп. 1, спр. 43, арк. 2–5.
262. Директива щодо запровадження закону про обов'язкове безплатне початкове навчання // Ф. 2582, оп. 1, спр. 128, арк. 1–2 зв.
263. До Комісаріату Київського шкільної округи, 10 квітня 1918 р. // Ф. 2581, оп. 1, спр. 104 (Обіжник департаменту вищої і середньої освіти учбовим закладам і комісаріатам (13 грудня 1917 – 30 квітня 1918 р.), арк. 5–7.
264. Додаток до журналу засідання Генерального Секретаріату від 20 грудня 1917 р. Проект тимчасового шкільного управління // Ф. 1063, оп. 3, спр. 1, арк. 2.
265. Додаток до журналу засідання Генерального Секретаріату від 30 листопада 1917 р. Проект Тимчасового шкільного управління // Ф. 1063, оп. 3, спр. 1. арк. 101–103.
266. Закон про збільшення державної допомоги // Ф. 2582, оп. 1, спр. 3. арк. 22.
267. Закон про збільшення державної допомоги на утримання учителів нижчих початкових шкіл і других класів двокласних шкіл та про асигнування в розпорядження Міністерства народної освіти 118.212.580 крб. (26 січня 1919) // Ф. 2582, оп. 1, спр. 10, арк. 36.

268. Законопроект про управління освітою в Українській Народній Республіці // Ф. 3704, оп. 1, спр. 94, арк. 79–86.
269. Законопроекти в справах освіти, подані до Ради міністрів. Середня школа // Ф. 2582, оп. 1, спр. 11, арк. 172.
270. Засідання 25 травня 1918 р. // Ф. 1064, оп. 2, спр. 20, арк. 27–29, 36–38.
271. Звіт Народного комісаріату освіти УСРР за 1920 р. // Ф. 166, оп. 1, спр. 875, 5 арк.
272. Звіт про роботу Наркомосу УСРР за 1922–1923 рр. // Ф. 166, оп. 3, спр. 24, 199 арк.
273. Коротка записка про діяльність МНО з 12 травня до 24 жовтня 1918 р. під час перебування на чолі міністерства М. П. Василенка // Ф. 2201, оп. 1, спр. 63, арк. 1–2.
274. Коротка записка про діяльність МНО з 12 травня до 24 жовтня 1918 р. під час перебування на чолі міністерства М. П. Василенка // Ф. 2201, оп. 1, спр. 63, арк. 98.
275. Ліквідацію Київського округу та утворення комісаріату України // Ф. 707, оп. 300, спр. 38, арк. 2.
276. Матеріали про популяризацію та виконання постанови ЦК ВКП(б) «Про початкову та середню школу» районними відділами України (протоколи, резолюції, доповідні записки, плани, відомості), липень 1931–1932 рр. // Ф. 166, оп. 10, спр. 431, 255 арк.
277. Матеріали про популяризацію та виконання постанови ЦК ВКП(б) «Про початкову та середню школу» районними відділами народної освіти і школами України (протоколи, резолюції, доповіді, доповідні записки, плани, відомості), липень 1931–1932 рр. // Ф. 166, оп. 10, спр. 431, 255 арк.
278. Обіжник міністра освіти М. Василенка для губернських, повітових місцевих самоврядних органів 22 липня 1918 р // Ф. 2201, оп. 1, спр. 331, арк. 2.

279. Постанова про організацію однорічних педагогічних курсів для підготовки вчителів середніх шкіл та відпуск коштів на удержання цих курсів (березень 1918 р.) // Ф. 2582, оп. 1, спр. 11, арк. 112.
280. Постанова про утворення тимчасових курсів для підготовки учителів вищих початкових шкіл (3 березня 1919) // Ф. 2582, оп. 1, спр. 10, арк. 60–66.
281. Постанова РНК УСРР «Устави про фонди загального навчання» від 13 жовтня 1930 р // Ф. 166, оп. 9, спр. 1200, арк. 21.
282. Постанови ВУЦВКу, РНК, Держплану і Наркомосу УСРР, інструкції, положення, проекти нарад, доповіді, листування та інші матеріали щодо проведення загального навчання в Україні (30 липня 1924 р. – 16 січня 1926 р.) // Ф. 166, оп. 4, спр. 105, 506 арк.
283. Постанова РМ про заснування при середніх загальноосвітніх школах 350 іменних стипендій // Ф. 2201, оп. 3, спр. 26, арк. 16.
284. Проект закону про нові функції педагогічних рад середніх шкіл України // Ф. 2581, оп. 3, спр. (Постанова Ради від 23 квітня 1917 р. про організацію губернських повітових та міських українських Рад. Проект закону про нові функції педагогічних рад середніх шкіл України, 3 арк.), арк. 2–2 об.
285. Проект тимчасового закону про управління шкільними справами на Україні, виготовлений комісією під головуванням В. П. Науменка // Ф. 2201, оп. 1, спр. 24, арк. 61.
286. Проект шкільного будівництва на Україні в 1919–1920 н.р. Звіти та інформаційні відомості шкільно-адміністративного підвідділу та секцій про діяльність нижчих і середніх учбових закладів, про їх матеріальний стан навчальної і виховної роботи в 1920 р. // Ф. 166, оп. 1, спр. 336, 104 арк.
287. Протокол № 10 засідання Генерального Секретаріату, 18 вересня 1917 р. // Ф. 1063. оп. 3, спр. 1 (Протоколи і журнали засідань

- Генерального Секретаріату Центральної Ради (3 березня – 29 грудня 1917 р.), 152 арк.), арк. 20–24.
288. Протокол № 11 1918 р. засідання комісії по підготовці проекту закону шкільного управління в Україні під керівництвом В. П. Науменка // Ф. 2201, оп. 1, спр. 93, арк. 61.
289. Протокол № 4 засідання Комиссии по составлению проекта школьного управления на Украине, 18 июля 1918 г. // Ф. 2201, оп. 1, спр. 399, арк. 21–22.
290. Протоколи з'їзду комісарів народної освіти на Україні // Ф. 2201, оп. 1, спр. 14, арк. 2.
291. Протоколи засідань Колегії Нарком осу УСРР, 1922 // Ф. 166, оп. 2, спр. 1619, 208 арк.
292. Протоколи засідань колегії Наркомосу УСРР та матеріали до них (в 6 т.), Т. 1 (грудень 1923) // Ф. 166, оп. 3, спр. 12, 311 арк.
293. Розпорядження по народній освіті УСРР (10 січня – 27 грудня 1927) // Ф. 166, оп. 7, спр. 239, 239 арк.
294. Сірополко С. Школа та освіта на Україні від другої половини ХІХ ст. // Ф. 4433, оп. 1, спр. 3, арк. 1–7.
295. Циркулярне розпорядження МНО про обов'язкове введення предметів українознавства в програми іспитів на титул (звання) учителів початкових шкіл від 7 вересня 1918 р. // Ф. 2201, оп. 1, спр. 593, арк. 24.
296. Циркулярне розпорядження МНО про обов'язкове введення предметів українознавства в програми іспитів на титул (звання) учителів початкових шкіл від 7 верес. 1918 р. // Ф. 2201, оп. 1, спр. 593, арк. 24.

Центральний державний історичний архів у Києві

297. Закон про зведення до одного типу різнорідних НППШ, зміни їх штатів і збільшення державної допомоги // Ф. 707, оп. 311, спр. 1, арк. 73.
298. Матеріали до II і III Всеукраїнських нарад по освіті. Тези доповідей, статті та ін. (10 березня – 2 червня 1921) // Ф. 166, оп. 1, спр. 937, 236 арк.
299. Наказ МНО по всіх відомчих йому освітніх установах // Ф. 707, оп. 300, спр. 1, арк. 13.
300. Річний звіт про роботу шкіл за 1917/1918 н.р // Ф. 707, оп. 31, спр. 2, арк. 300.

Кам'янець-Подільський філіал

державного архіву Хмельницької області

301. Заробітня плата вчителів у середній школі на 1917/1918 н.р. // Ф. 2353, оп. 1, спр. 590, арк. 5.